

“वेद सब सत्य विद्याओं का पुस्तक है, वेद का पढ़ना पढ़ाना और सुनना सुनाना सब आर्यों का परम धर्म है”॥

आनन्दसमाचार ।

अथर्ववेदभाष्यम्—जिन वेदों की महिमा सब बड़े ऋषि, मुनि और योगी गाये हैं और विदेशी विद्वान् जिनका अर्थ खोजने में लग रहे हैं। वे अब तक संस्कृत में हो के कारण बड़े कठिन थे। ऋग्वेद, यजुर्वेद और सामवेद का अर्थ तो भाषा में हो चुका है। परन्तु अथर्ववेद का अर्थ अभी तक नागरी भाषा में नहीं था, इस महात्रुटि को पूरा करने के लिये प्रयाग निवासी पं० क्षेमकरणदास त्रिवेदी ने उत्साह किया है। वे भाष्य को नागरी (हिन्दी) और संस्कृत में वेद, निघण्टु, निरुक्त, व्याकरणादि सत्य शास्त्रों के प्रमाण से ब परिश्रम के साथ बनाकर प्रकाशित कर रहे हैं।

भाष्य का क्रम इस प्रकार है। १—सूक्त के देवता, छन्द उपदेश, २—सस्वर मूल मन्त्र ३—सस्वर पदपाठ, ४—मन्त्रों के शब्दों के कोष्ठ में देकर सान्वय भाषार्थ, ५—भावार्थ, ६—आवश्यक टिप्पणी, पाठान्तर, अनुरूप पाठादि, ७—प्रत्येक पृष्ठ में लाइन देकर सन्देह निवृत्ति के लिये शब्दों और क्रियाओं की व्याकरण निरुक्तादि प्रमाणों से सिद्धि।

इस वेद में २० छोटे बड़े काण्ड हैं, एक एक काण्ड का भावपूर्ण संक्षिप्त स्त्री पुरुषों के समझने योग्य अति सरल हिन्दी और संस्कृत भाष्य अल्प मूल्य में छपकर ग्राहकों के पास पहुंचता है। वेदप्रेमी श्रीमान् राजे, महाराजे, सेठ, साहूकार, विद्वान् और सर्व साधारण स्त्री पुरुष स्वाध्याय, पुस्तकालयों और पारितोषिकों के लिये भाष्य मंगाव और जगत्पिता परमात्मा के पारमार्थिक और सांसारिक उपदेश, ब्रह्मविद्या, वैद्यकविद्या, शिल्पविद्या, राजविद्या आनेक क्रियाओं का तत्त्व जानकर आनन्द भोगें और धर्मार्त्ता पुरुषार्थी होकर कीर्ति पावें छपाई उत्तम और कागज़ बढ़ियां रायल अठपेजी है।

स्थायी ग्राहकों में नाम लिखाने वाले सज्जन २०) सैकड़ा छोड़कर पुस्तक वी० पी० वा नगद दाम पर पाते हैं। डाकव्यय ग्राहक देते हैं।

काण्ड	१ भूमिका सहित	२	३	४	५	६	७	८	९	१०
मूल्य	१।)	१।-	१।।-	२।	१।।।=)	३।	२।)	२।)	२।)	२।।)
काण्ड	११ १२	१३ १४	१५ १६	१७ १८	१९ २०	२१ २२	२३ २४	२५ २६	२७ २८	२९ ३०
मूल्य	२।)	२=)	१।=)	१।)						पृष्ठ ३,४०० लगभग २७-)

काण्ड—१५ छप रहा है। कांड १६ शीघ्र प्रकाशित होगा।

हवनमन्त्राः—धर्म शिक्षा का उपकारी पुस्तक—चारों वेदों के संगृहीतमन्त्र ईश्वर स्तुति, स्वस्तिवाचन, शान्तिकरण, हवनमन्त्र, वामदेव्यगान सरल भाषा में शब्दार्थ सति संशोधित बढ़िया रायल अठपेजी पृष्ठ ६०, मूल्य १।॥

रुद्राध्यायः—प्रसिद्ध यजुर्वेद अध्याय १६ (नमस्ते रुद्र मन्यव उतो त इषवे नमः ब्रह्मनिरूपक अर्थ संस्कृत, भाषा और अंग्रेजी में बढ़िया रायल अठपेजी, पृष्ठ १४८ मूल्य १=)

रुद्राध्यायः—मूलमात्र बढ़िया रायल अठपेजी, पृष्ठ १४ मूल्य १॥

वेदविद्यार्यः—वेदों में विमान, नौका अस्त्र शस्त्र निर्माण, व्यापार, गृहस्थ, अतिथि सभा, ब्रह्मचर्यादि का वर्णन मूल्य १-॥

पता—पं० क्षेमकरणदास त्रिवेदी

२५ सितम्बर १९१८।

५२, लूकरगंज, प्रयाग। (Allahabad)

१—सूक्त विवरण अथर्ववेद, काण्ड १४ ॥

सूक्त	सूक्त के प्रथम पद	देवता	उपदेश	छन्द
१	सत्येनोत्तमिता भूमिः	सोम इत्यादि	मन्त्राः १—५, प्रकाश करने योग्य और प्र- काशक विषय मन्त्राः ६-६४। विवाह संस्कार	अनुष्टुप् आदि
२	तुभ्यमग्रे पर्यवहन्	दम्पती	गृहश्रम	अनुष्टुप् आदि

-अथर्ववेद, काण्ड १४ के मन्त्र अन्य वेदों में सम्पूर्ण वा कुछ भेद से ॥

मन्त्र संख्या	मन्त्र	अथर्ववेद (काण्ड १४) सूक्त, मन्त्र	ऋग्वेद, मण्डल, सूक्त, मन्त्र	यजुर्वेद, अध्याय, मन्त्र,	सामवेद पूर्वा- र्चिक, उत्तरा- र्चिक इत्यादि
१-३	सत्येनोत्तमिता भूमिः	१।१—३	१०।८५।१-३		
४	यत् त्वा सोम प्रपिवन्ति	१।४	१०।८५।५		
५	आच्छुद्विधानैर्गुपितो	१।५	१०।८५।४		
६	चित्तिरा उपवहन्	१।६	१०।८५।७		
७	रेभ्यासीदनुदेयी	१।७	१०।८५।६		
८-१३	स्तोमा आसन् प्रति	१।८—१३	१०।८५।८-१३		
१४	यदाश्वना पृच्छमाना	१।१४	१०।८५।१४, १५		
१५	यदयातं शुभस्पती	१।१५	१०।८५।१४, १५		
१६	हे ते चक्रे सूर्ये	१।१६	१०।८५।१६		
१७	अर्यमणं यजामहे	१।१७	७।५६।१२	३।६	
१८, १९	प्रेतोमुञ्चामि नामुतः	१।१८, १९	१०।८५।२५, २४		
२०, २१	भगस्त्वेतो नयतु	१।२०, २१	१०।८५।२६, २७		
२२	इहैव स्तं मा वियोष्टं	१।२२	१०।८५।४२		
२३, २४	पूर्वापरं चरतो	१।२३, २४	१०।८५।१८, २६		
२५	परा देहि शामुल्यं	१।२५	१०।८५।२६		
२६	नीललोहितं भवति	१।२६	१०।८५।२८		
२७	अश्लीला तनूर्भवति	१।२७	१०।८५।३०		
२८	आशसनं विशसन	१।२८	१०।८५।३५		
२९	तृप्रमेतत् कटुक	१।२९	१०।८५।३४		
३०	अनृत्तरा ऋजवः	१।३४	१०।८५।२३		
३१	यो अनिधमो दीदय	१।३७	१०।३०।४		
३२	खे रथस्य खेऽनसः	१।४१	८।८० वा ६१।७		
३३	सन्नाद्येधिश्चशुरेषु	१।४४	१०।८५।४६		
३४	जीवं रुदन्ति वि	१।४६	१०।४०।१०		
३५	गृह्णामि ते सौम-	१।५०	१०।८५।३०		
३६	सुकिंशुकं वहतुं	१।६१	१०।८५।२६		
३७	तुभ्यमग्रे पर्यवहन्सु	२।१	१०।८५।३८		

मन्त्र संख्या	मन्त्र	अथर्व वेद (काण्ड १४) सूक्त, मन्त्र	ऋग्वेद, मण्डल, सूक्त, मन्त्र	यजुर्वेद अध्याय, मन्त्र	सामवेद पूर्वा- र्चिक, उत्तरा- र्चिक इत्यादि
३८	पुनः पत्नीमग्निरदा	२।२	१०।२५।३६		
३९	लोमस्य जाया प्रथमं	२।३	१०।२५।४०		
४०	सोमो ददद् गन्धर्वाय	२।४	१०।२५।४१		
४१	आ वामगन्तुमति	२।५	१०।४०।१२		
४२	सा मन्दसाना मनसा	२।६	१०।४०।१३		
४३	ये बध्वश्चन्द्रं	२।१०	१०।२५।३१		
४४	मा विदन्परिपन्थिनो	२।११	१०।२५।३२		
४५	उद् व ऊर्मिः शन्या	२।१६	३।३३।१३		
४६, ४७	अघोरचक्षुरपतिघ्नी	२।१७, १८	१०।२५।४४		
४८	सुमङ्गलोरियं	२।२८	१०।२५।३३		
४९	या दुर्हादो युवतयः	२।२९	१०।२५।३३		
५०	उत्तिष्ठेतो विश्वावत्तो	२।३३	१०।२५।२१, २२		
५१	राया वयं सुमनसः	२।३६	१।११३।१६ ८।४८।११		
५२	तां पूषं हिवत	२।३८	१०।२५।३७		
५३	आ वा प्रजां जनयतु	२।४०	१०।२५।४७		
५४	सूर्याय देवेभ्यो	२।४६	१०।२५।१७		
५५	य ऋते चिदभिधियः	२।४७	८।१।१२		पू०३।६।२
५६	जनयन्ति नावग्रवः	२।७२	७।६६।४		

॥ ओ३म् ॥

प्रथमोऽनुवाकः ॥

सूक्तम् १ ॥

१—६४ ॥ १—५ सोमो देवता, ६—१६ सूर्या देवता, १७—६४ दम्पती देवते ॥ १—१३, १६, १८, २२, २५—२८, ३०, ४१, ४२, ४४, ५१, ५२, ६३ अनुष्टुप्; १४ विराट् प्रस्तारपङ्क्तिः; १५ निचृदास्तारपङ्क्तिः; १७, ३६ भुरिगनुष्टुप्; १८, २०, २४, ३३, ३७, ३८, ४७, ५०, ५३, ५६, ५७, ६१ त्रिष्टुप्; २१ [अन्त्यपादौ निचृत्], ४६ जगती; २३, ३१, ५६ आपीं त्रिष्टुप्; २६ निचृत् पुरस्ताद् बृहती; ३२, ४०, ४५, ५४, ६४ भुरिक् त्रिष्टुप्; ३४, ६० आपीं पङ्क्तिः; ३५, ४३, ६२ निचृदनुष्टुप्; ३८ आर्ष्युष्णिक्; ४८ पथ्या पङ्क्तिः; ४६ विराट् त्रिष्टुप्; ५५ विराट् पुरस्ताद् बृहती; ५८ निचृत् त्रिष्टुप् ॥

मन्त्राः १—५, प्रकाशप्रकाशकविषयोपदेशः—मन्त्र १—५, प्रकाश करने योग्य और प्रकाशक के विषय का उपदेश ॥

सत्येनोत्तमिता भूमिः सूर्येणोत्तमिता द्यौः ।

ऋतेनादित्यास्तिष्ठन्ति दिवि सोमो अधि श्रितः ॥ १ ॥

सत्येनं । उत्तमिता । भूमिः । सूर्येण । उत्तमिता । द्यौः ॥

ऋतेन । आदित्याः । तिष्ठन्ति । दिवि । सोमः । अधि । श्रितः ॥ १ ॥

भाषार्थ—(सत्येन) सत्यस्वरूप परमेश्वर करके (भूमिः) भूमि (उत्तमिता) [आकाश में] उत्तमता से थामी गयी है, और (सूर्येण) सूर्य

१—(सत्येन) नित्यस्वरूपेण ब्रह्मणा (उत्तमिता) उत्तमतया धारिता (भूमिः) (सूर्येण) आदित्यमण्डलेन (उत्तमिता) (द्यौः) प्रकाशः (ऋतेन)

लोक करके (द्यौः) प्रकाश (उत्तमिना) उत्तम रीतिसे थाभा गया है । (ऋतेन) सत्य नियम द्वारा (आदित्याः) प्रकाशमान किरणें [वा अखण्ड सूक्ष्म परमाणु] (तिष्ठन्ति) ठहरते हैं, और (दिवि) [सूर्य के] प्रकाश में (सोमः) चन्द्रमा (अग्नि) यथावत् (अतः) ठहरा हुआ है ॥ १ ॥

भावार्थ—लोक दो प्रकार के हैं एक प्रकाश करने वाले जैसे सूर्य आदि और दूसरे अप्रकाशमान जैसे पृथिवी चन्द्र आदि । परमेश्वर के नियम से प्रकाशक सूर्य आदि लोक प्रकाश्य पृथिवी चन्द्र आदि लोकों को अपने प्रकाश से प्रकाशित करते हैं ॥ १ ॥

१—मन्त्र १ तथा २ महर्षि दयानन्द कृत ऋग्वेदादिभाष्यभूमिका, प्रकाश्य प्रकाशक विषय पृ० १४३, १४४ में व्याख्यात हैं ।

२—मन्त्र १—३ ऋग्वेद में हैं—१० । ८५ । १—३ । मन्त्र ३ भेद से है ॥

सोमेनादित्या बलिनः सोमेन पृथिवी मही ।

अथो नक्षत्राणाम् एषामुपस्थे सोम आहितः ॥ २ ॥

सोमेन । आदित्याः । बलिनः । सोमेन । पृथिवी । मही ॥ अथो इति । नक्षत्राणाम् । एषाम् । उप-स्थे । सोमः । आ-हितः ॥ २

भाषार्थ—(सोमेन) चन्द्रमा के साथ (आदित्याः) सूर्य की किरणें (बलिनः) बलवान् [होती हैं] और (सोमेन) चन्द्रमा [के प्रकाश] के साथ (पृथिवी) पृथिवी (मही) चलवती अर्थात् पुष्ट [होती है] । (अथो) और भी (एषाम्) इन (नक्षत्राणाम्) चलने वाले तारागणों के (उपस्थे) समीप में (सोमः) चन्द्रमा (आहितः) ठहराया गया है ॥ २ ॥

सत्यनियमेन (आदित्याः) आदीप्यमानाः किरणाः । अखण्डाः सूक्ष्माः परमाणवः (तिष्ठन्ति) वर्तन्ते (दिवि) सूर्यप्रकाशे (सोमः) चन्द्रमाः (अग्नि) यथाविधि (अतः) स्थितः ॥

२—(सोमेन) चन्द्रेण सह संयुज्य (आदित्याः) आदीप्यमानाः किरणाः (बलिनः) बलं कर्तुं शीला भवन्ति (सोमेन) चन्द्रप्रकाशेन सह (पृथिवी) (मही) चलवती । पुष्टा (अथो) अपि च (नक्षत्राणाम्) गतिशीलानां तारागणानाम् (एषाम्) दृश्यमानानाम् (उपस्थे) समीपे (सोमः) चन्द्रमाः (आहितः) स्थापितः ॥

भावार्थ—चन्द्रमा शीतल स्वभाव है, सूर्य की किरणें उसके ऊपर गिर कर शीतल हो जाती हैं, और जब वे चन्द्रमा से उलटकर वायु से मिलकर पृथिवी पर पड़ती हैं, तब शीतलता के कारण पृथिवी के अन्न आदि पदार्थों को पुष्ट करती हैं। इसी प्रकार सूर्य और चन्द्रमा का प्रभाव नक्षत्रों पर होता है ॥२॥

सोमं मन्यते पपिवान् यत् संपिषन्त्योषधिम् ।

सोमं यं ब्रह्माणो विदुर्न तस्याश्नाति पार्थिवः ॥ ३ ॥

सोमम् । मन्यते । पपि-वान् । यत् । सप्-पिषन्ति । ओष-
धिम् ॥ सोमम् । यम् । ब्रह्माणः । विदुः । न । तस्य ।
अश्नाति । पार्थिवः ॥ ३ ॥

भावार्थ—(सोमम्) चन्द्रमा [के अमृत] को (पपिवान्) मैंने पी लिया, [यह बात मनुष्य] (मन्यते) मानता है, (यत्) जब (ओषधिम्) ओषधि [अन्न, सोमलता आदि] को (संपिषन्ति) वे [मनुष्य] पीसते हैं। (यम्) जिस (सोमम्) जगत्स्रष्टा परमात्मा को (ब्रह्माणः) ब्राह्मणानी लोग (विदुः) जानते हैं, (तस्य) उसका [अनुभव] (पार्थिवः) पृथिवी [के विषय] में आसक्त पुरुष (न) नहीं (अश्नाति) भोगता है ॥ ३ ॥

भावार्थ—चन्द्रमा से पुष्ट हुये अन्न सोमलता आदि के सेवन से मनुष्य शरीर पुष्टि करते हैं, परन्तु जो मनुष्य विद्वानों का सत्संग करके ईश्वर ज्ञान से आत्मा को पुष्ट करते हैं, वे शरीर पोषकों की अपेक्षा अधिक आनन्द पाते हैं ॥३॥

यत् त्वां सोम प्रपिबन्ति तत् प्राप्यायसे पुनः ।

वायुः सोमस्य रक्षिता समानां मासु आकृतिः ॥ ४ ॥

३—(सोमम्) चन्द्रामृतम् (मन्यते) जानाति (पपिवान्) पा पाने-कसु । अहं पीतवानस्मि (यत्) यदा (संपिषन्ति) सम्यक् चूर्णीकुर्वन्ति (ओषधिम्) अन्नसोमलतादिकम् (सोमम्) जगत्स्रष्टारं परमात्मानम् (यम्) (ब्रह्माणः) ब्रह्मज्ञानिनः पुरुषाः (विदुः) जानन्ति । साक्षात्कुर्वन्ति (न) निषेधे (तस्य) ब्रह्मणोऽनुभवम् (अश्नाति) भुनक्ति । अनुभवति (पार्थिवः) पृथिवीविषयाऽऽसक्तः पुरुषः ॥

यत् । त्वा । सोम । प्र-पिबन्ति । ततः । आ । प्यायसे ।
पुनः ॥ वायुः । सोमस्य । रक्षिता । समानाम् । मासः । आ-
कृतिः ॥ ४ ॥

भाषार्थ—(सोम) हे चन्द्रमा ! (यत्) जब (त्वा) तुझ को (प्रपि-
बन्ति) वे [किरणें] पी जाती हैं, (ततः) तब (पुनः) फिर (आ प्यायसे) तू
परिपूर्ण होजाता है । (वायुः) पवन (सोमस्य) चन्द्रमा का (रक्षिता) रक्षक है
और (मासः) सब का परिमाण करने वाला [परमेश्वर] (समानाम्) अनु-
कूल क्रियाओं का (आकृतिः) बनाने वाला है ॥ ४ ॥

भावार्थ—जब चन्द्रमा के रस को सूर्य की किरणें खींच लेती हैं, वह
रस पृथिवी पर किरणों द्वारा आता और पदार्थों को पुष्ट करता है, फिर वह
पार्थिव रस किरणों से वायु द्वारा खिंचकर चन्द्रमा को पहुँचता है। इस प्रकार
चन्द्रमा ईश्वर नियम से प्राणियों को सदा उपकारी होता है ॥ ४ ॥

यह मन्त्र कुछ भेद से ऋग्वेद में है—१० । ८५ । ५ ॥

आच्छद्विधानैर्गुपितो बार्हतैः सोम रक्षितः ।

ग्राव्णामिच्छुण्वन् तिष्ठसि न ते अश्नाति पार्थिवः ॥ ५ ॥

आच्छत्-विधानैः । गुपितः । बार्हतैः । सोम । रक्षितः ॥

ग्राव्णां । इत् । शुण्वन् । तिष्ठसि । न । ते । अश्नाति ।
पार्थिवः ॥ ५ ॥

भाषार्थ—(सोम) हे सर्वोत्पादक परमेश्वर (आच्छद्विधानैः)

४—(यत्) यदा (त्वा) (सोम) हे चन्द्र (प्रपिबन्ति) आकर्षन्ति रश्मयः
(ततः) अनन्तरम् (आ प्यायसे) प्रवर्द्धसे (पुनः) (वायुः) (सोमस्य)
चन्द्रस्य (रक्षिता) रक्षकः (समानाम्) सम—टाप् । अनुकूलानां क्रियाणाम्
(मासः) मसी परिमाणे परिणामे च—घञ् । परिमाणकर्ता (आकृतिः) अकर्ता ।
रक्षयिता ॥

५—(आच्छद्विधानैः) आच्छादनं कुर्वद्भिर्नियमैः (गुपितः) अन्तर्हितः

ढक लेने वाले विधानों से (गुपितः) गुप्त [अन्तर्धान] किया गया और (बार्हतैः) वेदवाणियों द्वारा कहे गये नियमों से (रक्षितः) रक्षा किया गया, (आर्वाणाम्) विद्वानों की [प्रार्थना] (इत्) अवश्य (शृण्वन्) सुनता हुआ (तिष्ठसि) ठहरता है, (पार्थिवः) पृथिवी [के विषयों] में आसक्त पुरुष (ते) तेरे [अनुभव को] (न) नहीं (अश्नाति) भोगता है ॥ ५ ॥

भावार्थ—सर्वव्यापक परमात्मा अपने अन्तः सर्वश्रेष्ठ नियमों से सुरक्षित रह कर बड़े उपकार करता है, उस को विद्वान् ही जानते हैं, सामान्य मनुष्य नहीं जान सकते । इस लिये सब मनुष्य विद्वान् होकर ईश्वर ज्ञान से उन्नति करें ॥ ५ ॥

यह मन्त्र ऋग्वेद में है—१० । ८५ । ४ ॥

मन्त्राः ६—६४ । विवाह संस्कारोपदेशः—विवाह संस्कार का उपदेश ॥

चित्तिरा उपबर्हणं चक्षुरा अभ्यञ्जनम् ।

द्यौर्भूमिः कोशः आसीद् यदात् सुर्या पतिम् ॥ ६ ॥

चित्तिः । आः । उप-बर्हणम् । चक्षुः । आः । अभि-अञ्जनम् ॥

द्यौः । भूमिः । कोशः । आसीत् । यत् । अयात् । सुर्या । पतिम् ॥ ६ ॥

भाषार्थ—(चित्तिः) चेतना [कन्या की] (उपबर्हणम्) छोटी ओढ़नी [समान] (आः) होवे, (चक्षुः) दर्शन सामर्थ्य (अभ्यञ्जनम्) उबटन

(बार्हतैः) बृहती-अण् । बृहतीभिर्वेदवाग्भिर्विहितैर्विधानैः (सोम) हे सर्वोत्पादक परमेश्वर (रक्षितः) (आर्वाणाम्) अ० ३ । १० । ५ । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते । पा० २ । ३ । ७५ । गृ विज्ञापे स्तुतौ च-कनिष्, पृषोदरादिवात् साधुः । गृणातिः स्तुतिकर्मा-नि० ३ । ५ । विदुषां [प्रार्थनाम्] (इत्) एव (शृण्वन्) आकर्णयन् (तिष्ठसि) वर्तसे (न) निषेधे (ते) तवानुभवम् (अश्नाति) भुनक्ति (पार्थिवः) पृथिवीविषयेष्वासक्तः ॥

६—(चित्तिः) चेतना । बुद्धिः (आः) बहुलं छन्दसि । पा० ७ । ३ । ६७ । अस्तेर्लङि, ईडभावः, तलोपे सकारस्य कत्वविसर्गौ । आसीत् । छन्दसि लुङ्लङ्लिटः । पा० ३ । ४ । ६ । इति लिङर्थे लङ् । स्यात् । एवमन्यत्रापि ज्ञातव्यम् । (उपबर्हणम्) उपवस्त्रं यथा (चक्षुः) दर्शनसामर्थ्यम् । (आः) स्यात् (अभ्य-

[शरीर मलने के द्रव्य के तुल्य] (आः) होवे । (द्यौः) आकाश और (भूमिः) भूमि (कोशः) निधिमञ्जूषा [पेटी पिटारी समान] (आसीत्) होवे, (यत्) जब (सूर्या) प्रेरणा करने वाली [वा सूर्य की चमक के समान तेज वाली] कन्या (पतिम्) पति को (अथात्) प्राप्त होवे ॥ ६ ॥

भाषार्थ—जब कन्या बाहिरी उपकरणों की उपेक्षा करके भीतरी विद्या-बल से चेतन्य स्वभाव, और पदार्थों को दिव्य दृष्टि से देखने वाली, और आकाश और भूमि से सुवर्ण आदि प्राप्त करने कराने वाली हो, तब सुयोग्य पति से व्याह करे ॥

यह मन्त्र ऋग्वेद में है—१० । ८५ । ७ ॥

रैभ्यासीदनुदेयी नाराशंसी न्योचनी ।

सूर्याया भद्रमिद् वासो गाययैति परिष्कृता ॥ ७ ॥

रैभी । आसीत् । अनु-देयी । नाराशंसी । नि-ओचनी ॥

सूर्यायाः । भद्रम् । इत् । वासः । गायया । एति । परिष्कृता ॥ ७ ॥

भाषार्थ—(रैभी) वेदवाणी (सूर्यायाः) प्रेरणा करने वाली [वा सूर्य की चमक के समान तेज वाली] कन्या की (अनुदेयी)-साधिन [समान]

अनम्) शरीरमर्दनद्रव्यं यथा (द्यौः) आकाशः (भूमिः) (कोशः) निधिमञ्जूषा यथा (आसीत्) स्यात् (यत्) यदा (अथात्) या प्रापणे—लङ् । यायात् । प्राप्नुयात् (सूर्या) अ० ६ । ४ । १४ । राजसूयसूर्य० । पा० ३ । १ । ११४ । सु गतौ यद्वा षू प्रेरणे निपातनात् क्यपि रूपसिद्धिः । सूर्याद्देवतायां चाब् वक्तव्यः । वा० पा० ४ । १ । ४८ । इति चाप् । सूर्या वाङ्नाम—निघ० १ । ११ । पदनाम—निघ० ५ । ६ । सूर्या सूर्यस्य पत्नी—निरु० १२ । ७ । पत्नी=विभूतिर्दीप्तिः । प्रेरिका । सूर्यदीप्तिवत्तेजस्विनी कन्या (पतिम्) भर्तारम् ॥

७—(रैभी) रेभ-अण्, डीप् । रेभः स्तोतृनाम—निघ० ३ । १६ । रेभस्य स्तोतुरियम् । वेदवाणी (आसीत्) स्यात् (अनुदेयी) अनुदीयमानावयस्या (नाराशंसी) नर + शंसु स्तुतौ—अण् । अन्येषामपि दृश्यते । पा० ६ । ३ । १३७ । इति दीर्घः । ततः प्रज्ञादित्वात् स्वार्थकोऽण्, नराशंस एव नाराशंसः । येन नराः

और (नाराशंसी) मनुष्यों के गुणों की स्तुति (न्योचनी) नौची [छोटी सहेली समान] (आसीत्) हो । और (भद्रम्) शुभ कर्म (इत्) ही (वासः) वस्त्र [समान] हो [क्योंकि वह] (गाथया) गाने योग्य वेद विद्या से (परिष्कृता) सजी हुयी (एति) चलती है ॥ ७ ॥

भाषार्थ—कन्या वेदों और इतिहासों को पढ़कर विचारकर शुभ कर्म करती हुयी उत्तम विद्या से अपनी शोभा बढ़ावे ॥ ७ ॥

यह मन्त्र कुछ भेद से ऋग्वेद में है—१० । ८५ । ६ ॥

स्तोमा आसन् प्रतिधयः कुरीरं छन्द ओपशः ॥

सूर्याया अश्विना वराग्निरासीत् पुरोगवः ॥ ८ ॥

स्तोमाः । आसन् । प्रति-धयः । कुरीरम् । छन्दः । ओपशः ॥

सूर्यायाः । अश्विना । वरा । अग्निः । आसीत् । पुरः-गवः ॥ ८ ॥

भाषार्थ—(स्तोमाः) स्तुति योग्य गुण (सूर्यायाः) प्रेरणा करनेवाली [वा सूर्य की चमक के समान तेज वाली] कन्या के (प्रतिधयः) वस्त्रों के अंचल [समान] (आसन्) हों, (कुरीरम्) कर्तव्य कर्म और (छन्दः) आनन्द-प्रद वेद (ओपशः) मुकुट [समान हो] और (अग्निः) अग्नि [शारीरिक और बाहिरी अग्नि द्वारा स्वास्थ्य, शिल्प, यज्ञ आदि विधान] (पुरोगवः) अग्र-

प्रशस्यन्ते स नराशंसो मन्त्रः—निरु० ६ । ६ । स्त्रियां ङीप् । मनुष्यगुणानां स्तुतिः (न्योचनी) नि+उच समवाये-ल्युट्, ङीप् । लघुसहचरी (सूर्यायाः) म० ६ । प्रेरिकायाः सूर्यदीप्तिवत्तेजस्विन्याः कन्यायाः (भद्रम्) शुभकर्म (इत्) एव (वासः) वस्त्रम् (गाथया) उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन् । उ० २ । ४ । गौ गाने-थन् । गानयोग्यया वेदविद्यया (एति) गच्छति (परिष्कृता) मलङ्कृता ॥

८—(स्तोमाः) स्तुत्यगुणाः (आसन्) स्युः (प्रतिधयः) प्रतिधीयन्ते ये । वस्त्रान्ताः (कुरीरम्) कृञ उच्च । उ० ४ । ३३ । डुकृञ् करणे—ईरन् । कर्तव्यं कर्म (छन्दः) आह्लादको वेदः (ओपशः) आङ्+उप+शीङ् शयने—ङ । शिरोभूषणम् । मुकुटः (सूर्यायाः) म० ६ (अश्विना) अ० २ । २६ । ६ । अश्वी च अश्विनी च अश्विनौ । पुमान् स्त्रिया । पा० ३ । २ । ६७ । इत्येकशेषः । अश्विनौ.....राजनौ पुण्यकृतौ—निरु० १२ । १ । प्राप्तविद्यौ बधूवरौ (वरा)

गामी [पुरोहित समान] (आसीत्) हो, [जब कि] (अश्विना) विद्या को प्राप्त दोनों [वधू वर] (वरा) परस्पर चाहने वाले [वा श्रेष्ठ गुण वाले] हों ॥ ८ ॥

भावार्थ—जब कन्या ब्रह्मचर्य से विद्या प्राप्त करके स्वास्थ्य आदि विधान में निपुण हो और जब वैसा ही वर ब्रह्मचारी विद्वान् हो, तब दोनों परस्पर विवाह की कामना करें ॥ ८ ॥

मन्त्र ८—१३ कुछ भेद से ऋग्वेद में हैं—१०। ८५। ८—१३ ॥

सोमो वधूयुरभवद् अश्विनास्तामुभा वराः ।

सूर्या यत् पत्ये शंसन्तीं मनसा सविता ददात् ॥ ८ ॥

सोमः । वधू-युः । अभवत् । अश्विना । आस्ताम् । उभा ।

वरा ॥ सूर्याम् । यत् । पत्ये । शंसन्तीम् । मनसा । सविता ।

अददात् ॥ ८ ॥

भाषार्थ—(सोमः) शुभगुणयुक्त ब्रह्मचारी (वधूयुः) वधू की कामना करने हारा (अभवत्) हो, (उभा) दोनों (अश्विना) विद्या को प्राप्त [वधू वर] (वरा) परस्पर चाहने वाले [वा श्रेष्ठ गुण वाले] (आस्ताम्) हों, (यत्) जब (पत्ये) पति के लिये (मनसा) मनसे (शंसन्तीम्) गुण कीर्तन करती हुयी (सूर्याम्) प्रेरणा करने वाली [वा सूर्य की चमक के समान तेजवाली] कन्या को (सविता) जगत् का उत्पादक परमात्मा (अददात्) देवे ॥ ८ ॥

वृश् वरणे—अप् । वरश्च च वरा च वरौ । परस्परेच्छुकौ । श्रेष्ठौ (अग्निः) शारीरिको बाह्यो वा अग्निः (आसीत्) स्यात् । (पुरोगवः) गोरतद्धितलुकि । पा० ५ । ४ । ६२ । पुरस् + गो—टच् । अग्रगामी । पुरोहितः ॥

६—(सोमः) शुभगुणयुक्त ब्रह्मचारी (वधूयुः) सुप आत्मनः क्यच् । पा० ३ । १ । ८ । वधू—क्यच् । क्यच्छन्दसि । पा० ३ । २ । १७० । उपत्ययः । वधूकामः (अभवत्) भवेत् (अश्विना) म० ८ । प्राप्तविद्यौ वधूवरौ (आस्ताम्) स्याताम् । (उभा) द्वौ (वरा) म० ८ । परस्परेच्छुकौ । श्रेष्ठौ (सूर्याम्) प्रेरयित्रीम् । तेजस्विनीं कन्याम् (यत्) यदा (पत्ये) स्वाम्यर्थम् (शंसन्तीम्) गुणकीर्तनं कुर्वन्तीम् (मनसा) हृदयेन (सविता) सर्वोत्पादकः परमेश्वरः (अददात्) दद्यात् ॥

भावार्थ—ब्रह्मचारी और ब्रह्मचारिणी पूर्ण विद्या प्राप्त करके परस्पर गुणों की परीक्षा करके कराके गृहाश्रम में प्रवेश करें और परमेश्वर को धन्यवाद दें कि बड़े भाग्य से तुल्य गुण कर्म स्वभाव वाले स्त्री पुरुषों का जोड़ा मिलता है ॥ ८ ॥

यह मन्त्र महर्षि दयानन्दकृत संस्कार-विधि-गृहाश्रम-प्रकरण में व्याख्यात है ॥

मनो अस्या अन आसीद् द्यौरीसीदुत छुदिः ।

शुक्रावनड्वाहावास्तां यदयात् सुर्या पतिम् ॥ १० ॥ (१)

मनः ॥ अस्याः । अनः । आसीत् । द्यौः । आसीत् । उत ।

छुदिः ॥ शुक्रौ । अनड्वाहौ । आस्ताम् । यत् । अयात् ।

सुर्या । पतिम् ॥ १० ॥ (१)

भाषार्थ—(मनः) मन (अस्याः) इस [ब्रह्मचारिणी] का (अनः) रथ [समान] (आसीत्) होवे, (उत) और (द्यौः) 'सूर्य' का प्रकाश (छुदिः) छुत्तर [समान] (आसीत्) होवे । (शुक्रौ) दोनों वीर्यवान् [वधूवर] (अनड्वाहौ) रथ चलाने वाले दो बैल [के समान] (आस्ताम्) होवें, (यत्) जब (सुर्या) प्रेरणा करने वाली [या सूर्य की चमक के समान तेज वाली] कन्या (पतिम्) पति को (अयात्) प्राप्त होवे ॥ १०

भावार्थ—जब कन्या वेद आदि शास्त्र पढ़कर मननशील, ताप आदि सहने योग्य हो और जब वैसा ही सुयोग्य पति हो, तब गृहाश्रम के चलाने में समर्थ होकर दोनों प्रीति पूर्वक विवाह करें ॥ १० ॥

चुक्वसामाभ्यामुभिहितौ गावौ ते सामुनावैताम् ।

ओत्रे ते चुक्रे आस्तां दिवि पन्याश्चराचुरः ॥ ११ ॥

१०—(मनः) मननम् । अन्तःकरणम् । (अस्याः) कन्यायाः । (अनः) रथः । (आसीत्) स्यात् । (द्यौः) सूर्यप्रकाशः । (आसीत्) (उत) अपि (छुदिः) छुत्रम् । आतपत्रम् । (शुक्रौ) शुक्र-अर्श आद्यच् । वीर्यवन्तौ दम्पती (अनड्वाहौ) रथवाहकौ वृषभौ यथा (आस्ताम्) स्याताम् । अन्यद्गतम्-सू० ६ ॥

ऋक्-सामाभ्याम् । अभि-हितौ । गावौ । ते । सामनौ ।
 ऐताम् ॥ ओत्रे इति । ते । चक्रे इति । आस्ताम् । दिवि ।
 पन्थाः । चराचरः ॥ ११ ॥

भाष्यार्थ—(ऋक्सामाभ्याम्) पदार्थों की स्तुति विद्या और मोक्षज्ञान
 द्वारा (अभिहितौ) कहे गये [दो प्रकार के बोध] (गावौ) दो बैल [रथ के
 दो बैलों के समान] (ते) तेरे (सामनौ = समानौ) अनुकूल (ऐताम्) चलें ।
 (ते) तेरे (ओत्रे) दोनों कान (चक्रे) दो पहिये [समान] (आस्ताम्) होंवें,
 (दिवि) प्रत्येक व्यवहार में (पन्थाः) मार्ग (चराचरः) चलाचल [रहे] ॥ ११ ॥

भावार्थ—कन्या वेद विहित कर्मों में प्रवीण होकर श्रवण मनन द्वारा
 संसार के पदार्थों से गुण ग्रहण करके गृहाश्रम के व्यवहार चलाने में समर्थ
 होंवें ॥ ११ ॥

शुची ते चक्रे यात्या व्यानो अस्तु आहतः ।
 अनौ मनुस्मर्यं सुर्यारोहत् प्रयुती पतिम् ॥ १२ ॥

शुची इति । ते । चक्रे इति । यात्याः । वि-व्यानः । अस्तुः ।
 आ-हतः ॥ अनः । मनुस्मर्यम् । सुर्या । आ । अरोहत् ।
 प्र-युती । पतिम् ॥ १२ ॥

भाष्यार्थ—(यात्याः ते) लुभ चलती हुयी के (शुची) दो शुद्ध [कान-

११—(ऋक्सामाभ्याम्) पदार्थानां स्तुतिविद्यया मोक्षज्ञानेन च (अभि-
 हितौ) विहितौ बोधौ (गावौ) रथस्य गमयितारौ वृषभौ यथा (ते) तव
 (सामनौ) समानौ । अनुकूलौ (ऐताम्) गच्छताम् (ओत्रे) गुणग्राहकौ
 कर्णौ (ते) तव (चक्रे) रथाङ्गे यथा (आस्ताम्) स्याताम् (दिवि) प्रत्येक-
 व्यवहारे (पन्थाः) मार्गः (चराचरः) चरिचलिपतिवदीनां द्वित्वमच्याक्
 चाभ्यासस्य । वा० पा० ६ । १ । १२ । इति रूपसिद्धिः । चलाचलः । अत्यन्त
 गमनयोग्यः ॥

१२—(शुची) पवित्रे ओत्रे (ते) तव (चक्रे) रथाङ्गे यथा (यात्याः)

मन्त्र-११] (चक्रे) दो पहिये [समान हों] और (व्यानः) व्यान [सर्वशरीर व्यापक वायु] (अक्षः) धुरा [समान] (आहतः) [पहियों में] लगा हो । (पतिम्) पति के पास को (प्रयती) चलती हुयी (सूर्याः) प्रेरणा करने वाली [वा सूर्य की चमक के समान तेज वाली] कन्या (मनस्मयम्) मनोमय [विचार रूप] (अनः) रथ पर (आ अरोहत्) चढ़े ॥ १२ ॥

भाषार्थ—जब कन्या श्रवण मनन द्वारा व्यान वायु अर्थात् इन्द्रियों को दमन कर सके, तब पति के समीप रहकर गृहाश्रम की गाढ़ी को चलावे ॥ १२ ॥

[सूर्यायाः बहुतुः प्रागात् सविता यमवासृजत् ।

मघासु हन्यन्ते गावः फल्गुनीषु व्युहयते ॥ १३ ॥

सूर्यायाः । बहुतुः । प्र । अगात् । सविता । यम् । अस्व-असृ-जत् ॥ मघासु । हन्यन्ते । गावः । फल्गुनीषु । वि । उह्यते ॥

भाषार्थ—(सूर्यायाः) प्रेरणा करने वाली [वा सूर्य की चमक के समान तेज वाली] कन्या का (बहुतुः) दाय [यौतुक, कन्या को दिया पदार्थ] (प्र अगात्) सम्मुख चले, (यम्) जिस [पदार्थ] को (सविता) जन्मदाता पिता (अस्व असृजत्) दान करे । (मघासु) सत्कार क्रियाओं में (गावः) वाचायें (हन्यन्ते) चलें, और वह [वधू] (फल्गुनीषु) सकल क्रियाओं के बीच

यान्त्याः । गच्छन्त्याः (व्यानः) सर्वशरीरव्यापको वायुर्यथा । इन्द्रियसमूह इत्यर्थः (अक्षः) चक्रधारणकाष्ठभेदः । धुरा (आहतः) संयोजितः (अनः) रथम् (मनस्मयम्) मनोमयम् । मननेन सिद्धम् (सूर्याः) प्रेरयित्री । सूर्यवत् तेजस्विनी कन्या (आ अरोहत्) आरोहेत् (प्रयती) प्रयाणं कुर्वती (पतिम्) भर्तारम् ॥

१३—(सूर्यायाः) प्रेरिकायाः । सूर्यदीप्तिवत्तेजोवन्त्याः कन्यायाः (बहुतुः) अधिवहोश्चतुः । उ० १ । ७७ । वह प्रापणे-चतुः । विवाहकाले कन्यायै देयपदार्थः । विवाहः । वहनकारणम् (प्र अगात्) प्रकर्षेण गच्छतु (सविता) जनकः । पिता (यम्) पदार्थम् (अस्व-असृजत्) दत्तवान् (मघासु) मह पूजायाम्-अस्व अश्व आद्यम् । २ घं धननाम-निघ० २ । १० । सत्कारवतीषु क्रियासु । धनवतीषु क्रियासु (हन्यन्ते) हन हिंसागतयोः । गम्यन्ते । प्राप्यन्ते (गावः) वाचः (फल्गुनीषु) फल्गुन्युक् च । उ० ३ । ५६ । फल निष्पत्तौ-उत्पन्नः । शुक् च, नीप

(विच्छते) ले जाई जावे ॥ १२ ॥

भाषार्थ—पिता को योग्य है कि विवाह के समय कन्या को स्त्रीधन अर्थात् योग्य वस्त्र, अलंकार, धन दान करे और सब लोग आशीर्वाद बोल कर उस क्रिया को सफल करें ॥ १३ ॥

यदश्विना पृच्छमानावयातं त्रिचक्रेण वहतुं सुर्यायाः ।

कैकं चक्रं वामासीत् कै देष्ट्राय तस्थयुः ॥ १४ ॥

यत् । अश्विना । पृच्छमानौ । अयातम् । त्रि-चक्रेण । वह-
तुम् । सुर्यायाः ॥ कै । एकम् । चक्रम् । वाम् । आसीत् ।

कै । देष्ट्राय । तस्थयुः ॥ १४ ॥

भाषार्थ—(अश्विना) हे विद्या को प्राप्त [दोनों स्त्री पुरुष समूहः] (-यत्) जब (-सुर्यायाः) प्रेरणा करने वाली [वा सूर्य की चमक के समान तेजसाली] कन्या के (वहतुम्) विवाह को (पृच्छमानौ) पूछते हुये [तुम दोनों] (-त्रिचक्रेण) अपने तीन पहिये वाले [कर्म, उपासना, और ज्ञान वाले रथ] से (-अयातम्) पहुँचो। (क) कहाँ पर (वाम्) तुम दोनों का (एकम्) एक [आत्मबोधरूप] (चक्रम्) पहिया (आसीत्) रहे, (क), कहाँ पर (देष्ट्राय) उपदेश के लिये (तस्थयुः) आप दोनों ठहरें ॥ १४ ॥

भाषार्थ—स्त्री पुरुष विवाह उत्सव पर एकत्र होकर परस्पर आत्मो-
न्नति और परस्पर उपकार में स्थिति का विचार करें । आगे मन्त्र १६ देखो ॥ १४

यह मन्त्र ऋग्वेद में है—१० । ८५ । १४, १५ ॥

सफलक्रियास्तु (न्युह्यते) विविधं नीयते ॥

१४—(यत्) यदा (अश्विना) प्राप्तविद्यौ स्त्रीपुरुषसमाजौ (पृच्छ-
मानौ) प्रश्नान् कुर्वन्तौ (अयातम्) या गतौ—लड् । अगच्छतम् (त्रिचक्रेण)
कर्मोपासनोज्ञानरूपेण चक्रत्रययुक्तेन रथेन (वहतुम्) म० १३ । विवाहोत्सवम्
(सुर्यायाः) प्रेरिकायाः । सूर्यदीप्तिवत्तेजस्विन्याः कन्यायाः (क) कुत्र
(एकम्) (चक्रम्) आत्मबोधरूपम् (वाम्) युवयोः (आसीत्) अस्तु ।
भवतु (क) (देष्ट्राय) उपदेशाय (तस्थयुः) तिष्ठतम् ॥

यदयातं शुभस्पती वरेयं सूर्यामुप ।

विश्वे देवा अनु तद् वामजानन् पुत्रः पितरमवृणीत पूषा १५

यत् । अयातम् । शुभः । पुत्री इति । वरे-यम् । सूर्याम् । उप । ॥

विश्वे । देवाः । अनु । तत् । वाम् । अजानन् । पुत्रः ।

पितरम् । अवृणीत । पूषा ॥ १५ ॥

भाषार्थ—(शुभः पती) हे शुभ क्रिया के पालन करनेवाले [स्त्री पुरुष समूह] तुम दोनों (यत्) जब (सूर्याम् = सूर्यायाः) प्रेरणा करने वाली [वा सूर्य की चमक के समान तेजवाली] कन्या के (वरेयम्) श्रेष्ठ कर्म में (उप) आदर से (अयातम्) पहुंचो । (विश्वे देवाः) सब विद्वान् लोग (वाम्) तुम दोनों के (तत्) उस [कर्म] में (अनु अजानन्) सम्मति दें [कि] (पूषा) पोषण करने वाला (पुत्रः) पुत्र (पितरम्) पिता को (अवृणीत) स्वीकार करे ॥ १५ ॥

भाषार्थ—शुभाचितक स्त्रीपुरुष विवाह में आकर प्रयत्न करें कि विद्वान् लोग प्रसन्न होकर आशीर्वाद दें कि उन वधू वर का पुत्र पोषण करनेवाला विद्वान् पराक्रमी होवे ॥ १४ ॥

यह मन्त्र ऋग्वेद में है—१० । ८५ । १४, १५ ॥

द्वे ते चक्रे सूर्यं ब्रह्माणं ऋतुया विदुः ।

अथैकं चक्रं यद् गुहा तद् द्वातय इद् विदुः ॥ १६ ॥

द्वे इति । ते । चक्रे इति । सूर्यं । ब्रह्माणः । ऋतु-या । विदुः ॥

अथ । एकम् । चक्रम् । यत् । गुहा । तत् । अद्वातयः । इत् ।

विदुः ॥ १६ ॥

१५—(यत्) यदा (अयातम्) अगच्छतम् (शुभस्पती) शुभक्रियायाः पालकौ (वरेयम्) शालोपः । वरेयम् । श्रेष्ठं कर्म (सूर्याम्) पश्यर्थे द्वितीयाः । सूर्यायाः । प्रेरिकायाः कन्यायाः (उप) आदरेण (विश्वे) सर्वे (देवाः) विद्वान्सः (अनु अजानन्) अनुकूलं जानन्तु । स्वीकुर्वन्तु (तत्) वक्ष्यमाणं कर्म (वाम्) युवयोः (पुत्रः) सुतः (पितरम्) जनकम् (अवृणीत) स्वीकरोतु (पूषा) पोषकः ॥

भाषार्थ—(सूर्ये) हे प्रेरणा करनेवाली [वा सूर्य की चमक के समान तेज वाली] कन्या ! (ते) तेरे (द्वे) दो [कर्म और उपासना रूप] (चक्रे) पहियों को (ब्रह्माणः) ब्रह्मज्ञानी लोग (ऋतुथा) सब ऋतुओं में (विदुः) जानते हैं । (अथ) और (एकम्) एक [ज्ञानरूप] (चक्रम्) पहिया (यत्) जो (गुहा) हृदय में है, (तत्) उस को (अद्वातयः) सत्य ज्ञान वाले पुरुष (इत्) हि (विदुः) जानते हैं ॥ १६ ॥

भावार्थ—वेदवेत्ती कन्या और वेदवेत्ता वर के कर्म, उपासना, ज्ञान की योग्यता को विद्वान् लोग विचारें । पीछे मन्त्र १४ देखो ॥ १६ ॥

यह मन्त्र ऋग्वेद में है—१० । ८५ । १६ ॥

अर्यमणं यजामहे सुबन्धुं पतिवेदनम् ।

उर्वारुकमिव बन्धनात् प्रेतो मुञ्चामि नामुतः ॥ १७ ॥

अर्यमणम् । यजामहे । सु-बन्धुम् । पति-वेदनम् ॥ उर्वारु-
कम्-इव । बन्धनात् । प्र । इतः । मुञ्चामि । न । अमुतः ॥ १७

भाषार्थ—(सुबन्धुम्) सुन्दर बन्धु, (पतिवेदनम्) रक्षक पति के ज्ञान करानेहारे वा देने हारे (अर्यमणम्) श्रेष्ठों के मान करने हारे परमात्मा को (यजामहे) हम पूजते हैं । (उर्वारुकम् इव) ककड़ी को जैसे (बन्धनात्) लता बन्धन से, [वैसे दोनों बंधू वर को] (इतः) इस [वियोग पाश] से (प्र मुञ्चामि) मैं [विद्वान्] छुड़ाता हूं, (अमुतः) उस [प्रेम पाश] से (न)

१६—(द्वे) (ते) तव (चक्रे) कर्मोपासनारूपे रथांगे (सूर्ये) हे प्रेरिके कन्ये (ब्रह्माणः) ब्रह्मज्ञानिनः (ऋतुथा) ऋतुषु (विदुः) जानन्ति (अथ) अनन्तरम् (एकम्) ज्ञानरूपम् (चक्रम्) (यत्) (गुहा) गुहायाम् । हृदये (तत्) (अद्वातयः) अद्वा सत्यनाम निघ० ३ । ११ + अत सातत्यगमने—इन् । सत्य-ज्ञानिनः । मेधाविनः—निघ० ३ । १६ । (इत्) एव (विदुः) ॥

१७—(अर्यमणम्) श्रेष्ठमानकर्तारम् (यजामहे) पूजयामः (सुबन्धुम्) (पतिवेदनम्) पत्युः प्रज्ञापकं प्रापकं वा (उर्वारुकम् इव) उरु + आरु + कम् । कृ वा पाजिमि । उ० १ । १ । ऋ गतौ—उण् । कर्कटीफलम् (इव) यथा (बन्धनात्) लतावृन्तात् (प्र) (इतः) अस्मात् । वियोगपाशात् (मुञ्चामि) मोचयामि

नहीं [छुड़ाता] ॥ १७ ॥

भाषार्थ—परमात्मा की महती कृपा का ध्यान करके विद्वान् लोग वधू वर को वियोग के कष्ट से छुड़ाकर परस्पर प्रेमास्पद बनावें ॥ १७ ॥

यह मन्त्र कुल्ल भेदसे ऋग्वेद में है—७। ५६। १२ और यजुर्वेद में—३। ६ ॥

प्रेतो मुञ्चामि नामुतः सुबुद्धाममुतस्करम् ।

यथेयमिन्द्र मीढ्वः सुपुत्रा सुभगासति ॥ १८ ॥

प्र । इतः । मुञ्चामि । न । अमुतः । सु-बुद्धाम् । अमुतः ।
करम् ॥ यथा । इयम् । इन्द्र । मीढ्वः । सु-पुत्रा । सु-भगा ।
असति ॥ १८ ॥

भाषार्थ—(इतः) इस [वियोग पाश] से [इस वधू को] (प्र मुञ्चामि) मैं [वर] अच्छे प्रकार छुड़ाता हूँ, (अमुतः) उस [प्रेम पाश] से (न) नहीं [छुड़ाता], (अमुतः) उस [प्रेम पाश] में [इस वधू] को (सुबुद्धाम्) अच्छे बन्धनयुक्त (करम्) मैं करता हूँ । (यथा) जिस से, (मीढ्वः) हे सुख की वर्षा करने वाले (इन्द्र) परम ऐश्वर्य वाले परमात्मन् ! (इयम्) यह [वधू] (सुपुत्रा) सुन्दर पुत्रों वाली और (सुभगा) बड़े ऐश्वर्य वाली (असति) होवे ॥ १८ ॥

भाषार्थ—वधू वर को चाहिये कि आपस में बड़े प्रेम का बरताव करें, और परमात्मा की उपासना करके प्रयत्न पूर्वक घर में श्रेष्ठ सन्तान और ऐश्वर्य प्राप्त करके दोनों आनन्दित रहें ॥ १८ ॥

मन्त्र १८, १९ ऋग्वेद में कुल्ल भेद से हैं—१०। ८५। २५, २४, और दोनों मन्त्र महर्षि दयानन्द कृत संस्कारविधि विवाहप्रकरण में उद्धृत हैं और

(न) निषेधे (अमुतः) तस्मात् । प्रेमपाशात् ।

१८—(प्र) प्रकर्षेण (इतः) अस्मात् । वियोगपाशात् (मुञ्चामि) मोक्षयामि (नः) निषेधे (अमुतः) तस्मात् । प्रेमपाशात् (सुबुद्धाम्) सुष्ठु बन्धनयुक्ताम् (अमुतः) तस्मिन् । प्रेमपाशे (करम्) करोमि (यथा) येन प्रकारेण (इयम्) वधूः (इन्द्र) हे परमैश्वर्यवान् परमात्मन् ! (मीढ्वः) मिह सेचने—कसु । हे सुखवर्षक (सुपुत्रा) शोभनपुत्रयुक्ता (सुभगा) सौभाग्य-वती (असति) भवेत् ॥

विनियोग इस प्रकार है कि वर इन दोनों मन्त्रों को जोलकर 'वधू' के बंधे हुये केशों को छोड़े ॥

प्र त्वा मुञ्चामि वरुणस्य पाशाद् येन त्वावध्नात् सविता सुशेवाः। ऋतस्य योनौ सुकृतस्य लोके स्योनं ते अस्तु सहस्रभलायै ॥ १८ ॥

प्र । त्वा । मुञ्चामि । वरुणस्य । पाशात् । येन । त्वा । अवध्नात् । सविता । सु-शेवाः । ऋतस्य । योनौ । सु-कृतस्य । लोके । स्योनम् । ते । अस्तु । सह-स्रभलायै ॥ १८ ॥

भाषार्थ—[हे वधू !] (त्वा) तुझे (वरुणस्य) रुकावट के (पाशात्) बन्धन-से (प्र मुञ्चामि) मैं [वरु] अच्छे प्रकार छुड़ाता हूँ, (येन) जिसके साथ (त्वा) तुझे (सुशेवाः) अत्यन्त सेवा योग्य (सविता) जन्मदाता पिता ने (अवध्नात्) बांधा है । (ऋतस्य) सत्य नियम के (योनौ) घर में और (सुकृतस्य) सुकृत [पुण्य कर्म] के (लोके) समाज में (सहस्रभलायै) सहेलियों सहित वर्तमान (ते) तेरे लिये (स्योनम्) आनन्द (अस्तु) होवे ॥ १८ ॥

भावार्थ—जिस कन्या को पिता ने योग्य प्रति मिलने तक रोका था, उस को पिता के घर से प्रसन्नता के साथ लेकर वर बड़े प्रेम से रखे और घर के सब भर्मात्मा विद्वान् स्त्री पुरुष श्रेष्ठ व्यवहार करके उसे सुख देते रहें ॥ १८ ॥

मन्त्र १८ की टिप्पणी देखो ॥

१८—(प्र) प्रकर्षेण (त्वा) वधूम् (मुञ्चामि) मोचयामि (वरुणस्य) वृज् संवरणे—उनन् । आवरणस्य विघ्नस्य (पाशात्) बन्धात् (येन) (त्वा) (अवध्नात्) बन्धे कृतवान् (सविता) जन्मदाता पिता (सुशेवाः) अ० २ । २ । २ । सु + शेवृ सेवने—असुन् । सुष्ठु सेवनीयः (ऋतस्य) सत्यनियमस्य (योनौ) गृहे (सुकृतस्य) पुण्यकर्मणः (लोके) समाजे (स्योनम्) सुखम् (ते) तुभ्यम् (अस्तु) (सहस्रभलायै) सह + सम् + भल परिभाषणहिंसादानेषु—अच्, टाप् । सम्भलीभिः सम्भाषिकाभिः सखिभिः सह वर्तमानायै ॥

भगस्त्वेतो नयतु हस्तगृह्याश्विनो त्वा प्र वहतां रथेन ।
गृहान् गच्छ गृहपत्नी यथासौ वशिनी त्वं विदथमा वदासि २० ॥
भगः । त्वा । इतः । नयतु । हस्त-गृह्य । अश्विनो । त्वा ।
प्र । वहताम् । रथेन ॥ गृहान् । गच्छ । गृह-पत्नी । यथा ।
असः । वशिनी । त्वम् । विदथम् । आ । वदासि ॥ २० ॥ (२)

भाषार्थ—[हे वधू !] (भगः) ऐश्वर्यवान् वर (त्वा) तुम्हें (इतः)
यहां से (हस्तगृह्य) हाथ पकड़ कर (नयतु) ले चले, (अश्विनो) विद्या को
प्राप्त दोनों [स्त्री पुरुष समूह] (त्वा) तुम्हें (रथेन) रथ द्वारा (प्र वहताम्)
अच्छे प्रकार ले चलें । (गृहान्) घरों में (गच्छ) पहुंच, (यथा) जिससे
(गृहपत्नी) गृहपत्नी [घर की स्वामिनी] (असः) तू होवे और (वशिनी)
वश में करने वाली (त्वम्) तू (विदथम्) समागृह में (आ वदासि) बात-
चीत करे ॥ २० ॥

भावार्थ—प्रतापी वर गुणवती वधू को आदर से ले चले, विद्वान् स्त्री
पुरुष उसे रथ पर चढ़ावें । सभ्या वधू पतिगृह में पहुंच कर अपनी विद्वत्ता
और शुभ गुणों के कारण प्रिय बचन और बरताव से सब को प्रसन्न करे ॥ २० ॥

मन्त्र २०, २१ भेद से ऋग्वेद में हैं—१० । ८५ । २६, २७ ॥

इह प्रियं प्रजायै ते समृध्यतामस्मिन् गृहे गार्हपत्याय जागृहि ।
सुना पत्या तन्वम् १ सं स्पृशस्वाय जिर्वि विदथमा वदासि २१
इह प्रियम् । प्र-जायै । ते । सम् । अर्ध्यताम् । अस्मिन् ।
गृहे । गार्ह-पत्याय । जागृहि ॥ सुनो । पत्या । तन्वम् ।

२०—(भगः) ऐश्वर्यवान् वरः (त्वा) वधूम् (इतः) अस्मात् स्थानात् ।
पितृगृहात् (नयतु) (हस्तगृह्य) अ० ५ । १४ । ४ । हस्तेन गृहीत्वा (अश्विनो)
प्राप्तविद्यौ स्त्रीपुरुषसमूहौ (त्वा) (प्र) प्रकर्षेण (वहताम्) नयताम् (रथेन)
(गृहान्) पतिगृहान् (गच्छ) प्राप्नुहि (गृहपत्नी) गृहस्वामिनी (यथा)
येन प्रकारेण (असः) भवेः (वशिनी) गृहगतानां वशं प्रापयित्री (त्वम्) (विद-
थम्) समागृहम् (आ) आभिमुख्येन (वदासि) ब्रूयाः ॥

सम् । स्पृशस्व । अथ । जिर्विः । विदथम् । आ । वृदासि २१

भाषार्थ—[हे वधू !] (इह) इस [पति कुल] में (ते) तेरा (प्रियम्) हित (प्रजायै) प्रजा [सन्तान, सेवक आदि] के लिये (सम्) अच्छे प्रकार (ऋध्यताम्) वढ़े, (अस्मिन् गृहे) इस घर में (गार्हपत्याय) गृहपत्नी के कार्य के लिये (जागृहि) तू जागती रह [सावधान रह] । (एता पत्या) इस पति के साथ (तन्वम्) श्रद्धा को (सं स्पृशस्व) संयुक्त कर, (अथ) और (जिर्विः) स्तुति योग्य तू (विदथम्) सभागृह में (आ वृदासि) यातचीत कर ॥ २१ ॥

भाषार्थ—वधू को योग्य है कि पतिकुल में पहुँचकर प्रसन्नचित्त होकर सन्तान, सेवक आदि का यथावत् पालन करके घर के कामों में सावधान रहे, और पति से भक्ति करके संसार में कीर्ति बढ़ावे ॥ २१ ॥

यह मन्त्र कुछ भेद से महर्षि दयानन्द कृत संस्कार विधि विवाह प्रकरण में उद्धृत है—घर पहुँचकर वधू के रथ से उतारना आदि कर्म करके वर इस मन्त्र को बोलकर वधू को सभामण्डप में ले जावे ॥

इहैव स्तुं मा वि यौष्टं विश्वमायुर्व्यश्नुतम् ।

क्रीडन्तौ पुत्रैर्नमृभिर्मोदमानौ स्वस्तकौ ॥ २२ ॥

इह । एव । स्तुम् । मा । वि । यौष्टम् । विश्वम् । आयुः ।

वि । अश्नुतम् ॥ क्रीडन्तौ । पुत्रैः । नमृभिः । मोदमानौ ।

सु-अस्तकौ ॥ २२ ॥

भाषार्थ—[हे वधू वर !] (इह एव) यहां [गृहाश्रम के नियम में] ही

२१—(इह) अत्र पतिकुले (प्रियम्) हितम् (प्रजायै) सन्तानसेवकादि-पालनाय (ते) तव (सम्) सम्यक् (ऋध्यताम्) वर्धताम् (अस्मिन्) (गृहे) (गार्हपत्याय) गृहपत्नीकर्तव्यसिद्धये (जागृहि) बुध्यस्व । सावधाना भव (एता) अनेन (पत्या) स्वामिना सह (तन्वम्) तन उपकारे श्रद्धायां च—क । श्रद्धां भक्तिम् (सं स्पृशस्व) संयोजय (अथ) अनन्तरम् (जिर्विः) अ० ८ । १ । ६ । ज स्तुतौ—किन् हस्वः, जरा स्तुतिर्जरतेः स्तुतिकमर्णाः—निरु० १० । ८ । जीर्विः । स्तुत्या । अन्यद् गतम्—म० ॥ २० ॥

२२—(इह) अस्मिन् गृहाश्रमनियमे (एव) अवश्यम् (स्तुम्) भवतम्

(स्तम्) तुम दोनों रहो, (मा वि यौष्टम्) कभी अलग मत होओ, और (पुत्रैः) पुत्रों के साथ तथा (नसृभिः) नातियों के साथ (क्रीडन्तौ) क्रीड़ा करते हुये, (मोदमानौ) हर्ष मनाते हुये और (स्वस्तकौ) उत्तम घरवाले तुम दोनों (विश्वम् आयुः) सम्पूर्ण आयु को (वि अश्नुतम्) प्राप्त होओ ॥ २२ ॥

भावार्थ—स्त्री पुरुष दोनों दृढ़ प्रतिज्ञा करके प्रसन्नता पूर्वक पुत्र पौत्र आदि के साथ धर्म से रहकर पूर्ण आयु भोगकर यशस्वी होवें ॥ २२ ॥

यह मन्त्र कुछ भेद से ऋग्वेद में है—१० । ८५ । ४२, और महर्षि दया-मन्द कृत संस्कारविधि गृहाक्षम् प्रकरण तथा ऋग्वेदादिभाष्यभूमिका विवाद विषय पृष्ठ २६८ में व्याख्यात है ॥

पूर्वापरं चरतो माययैतौ शिशु क्रीडन्तौ परि यातोऽर्णवम् ।
विश्वान्यो भुवना विचष्टे ऋतून् अन्यो विदधज्जायसे नवः ॥ २३ ॥

पूर्व-अपरम् । चरतः । मायया । एतौ । शिशु इति ।
क्रीडन्तौ । परि । यातः । अर्णवम् ॥ विश्वा । अन्यः ।
भुवना । वि-चष्टे । ऋतून् । अन्यः । वि-दधत् । जायसे ।
नवः ॥ २३ ॥

भावार्थ—(एतौ) यह दोनों [सूर्य, चन्द्रमा] (पूर्वापरम्) आगे पीछे (मायया) बुद्धि से [ईश्वर नियम से] (चरतः) विचरते हैं, (क्रीडन्तौ) खेलते हुये (शिशु) दो बालक [जैसे] (अर्णवम्) अन्तरिक्ष में (परि) सब ओर (यातः) चलते हैं । (अन्यः) एक [सूर्य] (विश्वा) सब (भुवना) भुवनों को (विचष्टे) देखता है, (अन्यः) दूसरा तू [चन्द्रमा] (ऋतून्) ऋतुओं को [अपनी गति से] (विदधत्) बनाता हुआ [शुक्ल पक्ष में] (नवः) नवीन (जायसे) प्रकट होता है ॥ २३ ॥

(मा वि यौष्टम्) वियुक्तौ मा भवेताम् (विश्वम्) सम्पूर्णम् (आयुः) जीवनम्
(वि) विविधम् (अश्नुतम्) प्राप्तुम् (क्रीडन्तौ) धर्मेण खेलन्तौ (पुत्रैः)
(नसृभिः) पौत्रैः (मोदमानौ) आनन्दं कुर्वन्तौ (स्वस्तकौ) शोभनगृहयुक्तौ ॥

२३—अयं मन्त्रो व्याख्यातः—अ० ७ । ८१ । १ ॥

(८) भावार्थ—सूर्य और चन्द्रमा आकाश में घूमते हैं। चन्द्र आदि लोकों को सूर्य प्रकाश पहुंचाता है। चन्द्रमा शुक्लपक्ष में एक एक कला बढ़ता और वसन्त आदि ऋतुओं को बनाता है। हे स्त्री पुरुषो ! जैसे यह सूर्य चन्द्रमा ईश्वर नियम पर चलकर संसार का उपकार करते हैं, वैसे ही तुम दोनों उपकार करो ॥ २३ ॥

मन्त्र २३, २४ कुछ भेद से ऋग्वेद में हैं—१०। ८५। १८, १६ और ऊपर आ चुके हैं—अ० ७। ८१। १, २, तथा मन्त्र २३ के तीन पाद फिर आये हैं—अ० १३। ३। ११ ॥

नवोनवो भवसि जायमानोऽन्हां केतुषसामेऽप्यग्रम् । भागं देवेभ्यो वि दधास्यायन् प्र चन्द्रमस्तिरसे दीर्घमायुः ॥ २४ ॥
नवः-नवः । भवसि । जायमानः । अह्नाम् । केतुः । उष-
साम् । एषि । अग्रम् ॥ भागम् । देवेभ्यः । वि । दधासि ।
आयन् । प्र । चन्द्रमः । तिरसे । दीर्घम् । आयुः ॥ २४ ॥

भावार्थ—(चन्द्रमः) हे चन्द्रमा ! तू [शुक्ल पक्ष में] (नवोनवः) नया नया (जायमानः) प्रकट होता हुआ (भवसि) रहता है, और (अह्नाम्) दिनों का (केतुः) जताने वाला तू (उषसाम्) उषाओं [प्रभात वेलों] के (अग्रम्) आगे (एषि) चलता है और (आयन्) आता हुआ तू (देवेभ्यः) उत्तम पदार्थों का (भागम्) सेवनीय उत्तम गुण (वि दधासि) विविध प्रकार देता है और (दीर्घम्) लम्बे (आयुः) जीवन काल को (प्र) अच्छे प्रकार (तिरसे) पार लगाता है ॥ २४ ॥

भावार्थ—चन्द्रमा शुक्ल पक्ष में एक एक कला बढ़कर नया नया होता है, और दिनों अर्थात् प्रतिपदा आदि चान्द्र तिथियों को बनाता, और पृथिवी के पदार्थों में पुष्टि देकर प्राणियों का जीवन बढ़ाता है, इसी प्रकार स्त्री पुरुष संसार में उपकार करके अपना जीवन सुफल करें ॥ २४ ॥

परा देहि श्वासु ल्यै ब्रह्मभ्यो वि भंजा वसु ।

कृत्यैषां पद्धती भूत्वा जाया विशते पतिम् ॥ २५ ॥

परा । देहि । शामुल्यम् । ब्रह्म-भ्यः । वि । भुज् । वसु ॥

कृत्या । एषा । पुत्र-वती । भूत्वा । आ । जाया । विशते ।

पतिम् ॥ २५ ॥

भाषार्थ—[हे वर !] (शामुल्यम्) [हृदय की] मलीनता (परा देहि) दूर कर दे, (ब्रह्मभ्यः) विद्वानों को (वसु) सुन्दर वस्तु (विभज्) बांट । (एषा) यह (कृत्या) कर्तव्य कुशल (जाया) पत्नी (पद्धती) ऐश्वर्यवती (भूत्वा) होकर (पतिम्) पति में (आविशते) आकर प्रवेश करती है ॥ २५ ॥

भावार्थ—गृहपति शुद्ध अन्तःकरण से विदुषी स्त्रियों और विद्वानों को यथावत् आदर सत्कार करे जिन के शिक्षा आदि प्रयत्न से स्त्री रत्न उसको मिली है ॥ २५ ॥

यह मन्त्र कुछ भेद से ऋग्वेद में है—१० । ८५ । २६ ॥

नीललोहितं भवति कृत्यासुक्तिर्व्यज्यते ।

एधन्ते अस्या ज्ञातयः पतिर्बन्धेषु बध्यते ॥ २६ ॥

नील-लोहितम् । भवति । कृत्या । आसुक्तिः । वि ।

अज्यते ॥ एधन्ते । अस्याः । ज्ञातयः । पतिः । बन्धेषु ।

बध्यते ॥ २६ ॥

भाषार्थ—(नीललोहितम्) निधियों का प्रकाश (भवति) होता है,

२५—(परा देहि) दूर कुरु (शामुल्यम्) सानसिवर्णसिपर्णसितण्डुला० । उ० ४ । १०७ । शमु उपशमे—उलच्, शमुलं शमलम् अशुद्धम्, तस्य भावः—व्यज् । चित्तमालिन्यम् (ब्रह्मभ्यः) वेदज्ञेभ्यः (वि भज्) साहितको दीर्घः । प्रयच्छ (वसु) श्रेष्ठ वस्तु (कृत्या) विभाषा कृत्तृषोः । पा० ३ । १ । १२० । करोते—क्यप् ॥ मत्वर्थे अर्शआद्यच् । टाप् । कृत्यायां क्रियायां कुशला (एषा) (पद्धती) पत ऐश्वर्ये—किप्, मतुप् । ऐश्वर्यवती (भूत्वा) (जाया) पत्नी (आ विशते) प्रविशेत् (पतिम्) पतिहृदयम् ॥

२६ (नीललोहितम्) नि + इल गतौ—क + रुहेश्च ॥ लो वा । उ० ३ ।

[जब कि] (कृत्या = कृत्यायाः) कर्तव्य कुशल [पत्नी] की (आसक्तिः) प्रीति (वि अज्यते) प्रसिद्ध होती है । (अस्याः) इस [वधू] के (ज्ञातयः) कुटुम्बी लोग (पयन्ते) बढ़ते हैं, और (पतिः) पति (बन्धेषु) [वधू के साथ प्रेम के] बन्धनों में (वध्यते) बंध जाता है ॥ २६ ॥

भावार्थ—जिस कुल में कर्मकुशल बुद्धिमती स्त्री धन का लाभ व्यय आदि विचारकर कर्तव्य करती है, वहां धन सम्पत्ति बढ़ती है । उस की समृद्धि से माता पिता आदि और सब कुटुम्बी वृद्धि करते हैं और पति उस से हार्दिक प्रीति करता है ॥ २६ ॥

यह मन्त्र ऋग्वेद में है—१० । ८५ । २८ ॥

अश्लीला तनूर्भवति रुशती पापयामुया ।

पतिर्यद् वध्वोश् वाससुः स्वमङ्गमभ्यूर्णुते ॥ २७ ॥

अश्लीला । तनूः । भवति । रुशती । पापया । अमुया ॥ पतिः ।

यत् । वध्वः । वाससः । स्वम् । अङ्गम् । अभि-जुर्णुते ॥ २७ ॥

भावार्थ—(रुशती) चमकता हुआ (तनूः) रूप (अमुया) उस (पापया) पाप क्रिया से (अश्लीला) अश्लील [हतभ्री] (भवति) हो जाता है, (यत्) जब कि (पतिः) पति (वध्वः) वधू के (वाससः) वस्त्र से (स्वम् अङ्गम्) अपने अङ्ग को (अभ्यूर्णुते) ढक लेता है ॥ २७ ॥

भावार्थ—जब पति पुरुषार्थ छोड़कर कुकामी होकर बुरी स्त्रियों के समान कुचेष्टा करता है, तब उस दुर्बलेन्द्रिय का रूप बिगड़ जाता है और वह

६४ । रुह प्रादुर्भावे—इतन्, रस्य लः । नीलानां निधीनां प्रादुर्भावः (भवति) (कृत्या) म० २५ । सुपां सुलुक्० । पा० ७ । १ । ३६ । षष्ठीस्थाने प्रथमा । कृत्यायाः कर्तव्यकुशलायाः पत्न्याः (आसक्तिः) प्रीतिः (व्यज्यते) अञ्जू व्यक्तीकरणे । व्यक्तीक्रियते । प्रसिद्धिं गच्छति (पयन्ते) वर्धन्ते (अस्याः) वध्वाः (ज्ञातयः) संगोत्राः (पतिः) (बन्धेषु) प्रेमपाशेषु (वध्यते) बद्धो भवति ॥

२७—(अश्लीला) श्रीसहिता । कुरूपा (तनूः) रूपम् (भवति) (रुशती) रोचमाना (पापया) पापबुद्धया (अमुया) प्रसिद्धया (पतिः) (यत्) यदा (वध्वः) परन्याः (वाससः) वस्त्रात् (स्वम्) स्वकीयम् (अङ्गम्) (अभ्यूर्णुते) आच्छादयति ॥

लज्जा को प्राप्त होता है ॥ २७ ॥

यह मन्त्र कुछ भेद से ऋग्वेद में है—१० । ८५ । ३०

आशसनं विशसनमथो अधिविकर्तनम् ।

सूर्यायाः पश्य रूपाणि तानि ब्रह्मोत शुम्भति

आ-शसनम् । वि-शसनम् । अथो इति । अधि-विकर्तनम्

सूर्यायाः । पश्य । रूपाणि । तानि । ब्रह्म । उत । शुम्भति २८

भाष्यार्थ—(सूर्यायाः) प्रेरणा करने वाली [वा सूर्य की चमक के समान तेज वाली] कन्या की (आशसनम्) आशंसा [अप्राप्त के पाने की इच्छा], (विशसनम्) विशंसा [प्राप्त का शुभ कर्मों में व्यय] (अथो) और भी (अधिविकर्तनम्) अधिकार पूर्वक विघ्नों का छेदन, (रूपाणि) इन रूपों [सुन्दर लक्षणों] को (पश्य) देख, (तानि) उन [सुन्दर लक्षणों] को (ब्रह्मा) ब्रह्मा [वेदवेत्ता पति] (उत) ही (शुम्भति) शोभायमान करता है ॥ २८ ॥

भावार्थ—जब वधू घर परस्पर शुभ गुणों और मर्यादाओं का मान करते हैं, तब उत्तम प्रबन्ध से उस गृहाश्रम की शोभा बढ़ती है ॥ २८ ॥

यह मन्त्र कुछ भेद से ऋग्वेद में है—१० । ८५ । ३५ ॥

तृष्टमे तत् कटुकमप्राणवद् विषवुन्नैतदत्तवे ।

सूर्या यो ब्रह्मा वेद् स इद् बाधूयमर्हति ॥ २८ ॥

तृष्टम् । एतत् । कटुकम् । अप्राणवत् । विषवत् । न ।

एतत् । अत्तवे ॥ सूर्याम् । यः । ब्रह्मा । वेद् । सः । इत् । बाधू-

यम् । अर्हति ॥ २८ ॥

२८—(आशसनम्) आङः शसि इच्छायाम्—ल्युट्, नकारलोपः । आशंसा । अप्राप्तस्य प्राप्तीच्छा (विशसनम्) वि+शसि इच्छायाम्—ल्युट्, नलोपः । प्राप्तस्य शुभकर्मसु व्ययः (अथो) अपि च (अधिविकर्तनम्) कृती, छेदने वेष्टने च—ल्युट् । अधिकृत्य विघ्नानां छेदनम् (सूर्यायाः) प्रेरिकायाः कन्यायाः (पश्य) अवलोकय (रूपाणि) लक्षणानि (तानि) लक्षणानि (ब्रह्मा) वेदवेत्ता पतिः (उत) एव (शुम्भति) दीपयति । शोभयति ॥

भाषार्थ—(एतत्) यह [पूर्वोक्त शुभ लक्षणवधू वर के विरोध में] (तृष्टम्) दाह जनक, (कटुकम्) कटुवां [अप्रिय], (अपाष्ठवत्) अपस्थान [अपमान] युक्त और (विषवत्) विष-समान [होता है], (एतत्) यह [विरुद्ध-पन] (अत्तवे) प्रबन्ध करने के लिये (न) नहीं [होता] । (यः) जो (ब्रह्मा) ब्रह्मा [वेदवेत्ता पति] (सूर्याम्) प्रेरणा करने वाली [वा सूर्य की चमक के समान तेजवाली] कन्या को (वेद) जानता है, (सः इत्) वही (वाधूयम्) विवाह कर्म के (अर्हति) योग्य होता है ॥ २६ ॥

भावार्थ—जहां पर वधू वर परस्पर विरोधी निर्गुणी होते हैं, वहां गृहाश्रम में विपत्ति रहती है, और जब दोनों पूर्ण विद्वान् और युवा होकर परस्पर गुण-जानकर विवाह करते हैं, तब वे गृहाश्रम में आनन्द भोगते हैं ॥ २६ ॥

यह मन्त्र कुछ भेद से ऋग्वेद में है—१० । ८५ । ३४ ॥

स इत् तत् स्योनं हरति ब्रह्मा वासः सुमङ्गलम् ।

प्रायश्चित्तिं यो अध्येति येन जाया न रिष्यति ॥ ३० ॥ (३)

सः । इत् । तत् । स्योनम् । हरति । ब्रह्मा । वासः । सु-
मङ्गलम् ॥ प्रायश्चित्तिम् । यः । अधि-एति । येन । जाया ।
न । रिष्यति ॥ ३० ॥ (३)

भाषार्थ—(सः इत्) वही (ब्रह्मा) ब्रह्मा [वेदवेत्ता पति] (तत्) तब (स्योनम्) सुखदायक और (सुमङ्गलम्) बड़े मङ्गलमय (वासः) वंछ

२६—(तृष्टम्) दाहजनकम् (एतत्) पूर्वोक्तम् (कटुकम्) अप्रियम् (अपाष्ठवत्) अपस्थानेनापमानेन युक्तम् (विषवत्) विषसमानम् (न) निषेधे (एतत्) विरुद्ध कर्म (अत्तवे) तुमर्थे सेसनसे० । पा० ३ । ४ । ६ । अत बन्धने—तवेन् । प्रबन्धं कर्तुम् (सूर्याम्) (यः (ब्रह्मा) वेदज्ञः पतिः (वेद) जानाति (सः) (इत्) एव (वाधूयम्) वैवाहिकं विधानम् (अर्हति) कर्तुं योग्यो भवति । पूजयति ॥

३०—(सः) (इत्) एव (तत्) तदा (स्योनम्) सुखदम् (हरति) प्रापयति । प्राप्नोति (ब्रह्मा) वेदज्ञः पतिः (वासः) वस्त्रादिकम् (सुमङ्गलम्)

आदि [घर में] (हरति) लाता है, (यः) जो [पति] (प्रायश्चित्तिम्) प्रायश्चित्त क्रिया को (अध्येति) जानता है, (येन) जिस के कारण (जाया) पत्नी (न रिष्यति) कष्ट नहीं पाती ॥ ३० ॥

भावार्थ—जब मनुष्य विद्वान् दूरदर्शी होकर गृहाश्रम में प्रवेश करता है, वही परिश्रम करके वस्त्र आदि आवश्यक पदार्थ लाकर घर में पत्नी सहित आनन्द पाता है ॥ ३० ॥

युवं भगं सं भरतं समृद्धमुतं वदन्तावृतोद्येषु । ब्रह्मणस्पतेः
पतिमुस्यै रोचय चारुं संभलो वदतु वाचमेताम् ॥ ३१ ॥

युवम् । भगम् । सम् । भरतम् । सम्-ऋद्धम् । ऋतम् ।
वदन्तौ । ऋत-उद्येषु ॥ ब्रह्मणः । पते । पतिम् । अस्यै ।
रोचय । चारु । सम्-भलः । वदतु । वाचम् । एताम् ॥ ३१ ॥

भाषार्थ—[हे वधू वर] । (ऋतोद्येषु) सत्य वचनों के बीच (ऋतम्) सत्य (वदन्तौ) बोलते हुये (युवम्) तुम दोनों (समृद्धम्) अधिक सम्पत्ति घाले (भगम्) ऐश्वर्य को (सम्) मिलकर (भरतम्) धारण करो । (ब्रह्मणः पते) हे वेद के रक्षक [परमेश्वर ।] (अस्यै) इस [वधू] के लिये (पतिम्) पति को (रोचय) आनन्दित कर- (एताम् वाचम्) इस वचन को (संभलः) यथार्थवक्ता पुरुष (चारु) मनोहर रीति से (वदतु) बोलें ॥ ३१ ॥

भावार्थ—विद्वान् लोग परमेश्वर से प्रार्थना करके आशीर्वाद देवों कि यह दोनों स्त्री पुरुष अपनी प्रतिज्ञाओं में दृढ़ रहकर सम्पत्ति और ऐश्वर्य प्राप्त करके सदा प्रसन्न रहें ॥ ३१ ॥

महाहितकरम् (प्रायश्चित्तिम्) प्रायश्चित्तक्रियाम् । पापक्षयविधानम् (यः) (अध्येति) जानाति (येन) कारणेन (जाया) पत्नी (न) निषेधे (रिष्यति) दुःखं प्राप्नोति ॥ ३० ॥

३१—(युवम्) युवां वधूवरौ (भगम्) ऐश्वर्यम् (सम्) मिलित्वा (भरतम्) धारयतम् (समृद्धम्) बहुवृद्धियुक्तम् (ऋतम्) सत्यम् (वदन्तौ) कथयन्तौ (ऋतोद्येषु) वद-कथप् । सत्यकथनेषु (ब्रह्मणः) वेदस्य (पते) रक्षक परमेश्वर (पतिम्) भर्तारम् (अस्यै) वधूहिताय (रोचय) प्रसादये (चारु) यथा तथा, मनोहररीत्या (संभलः) सम्यग्वक्ता (वाचम्) वाणीम् (एताम्) ॥

इहेदसाथ न पुरो गमाथेमं गावः प्रजया वर्धयाथ । शुभं
यतीरुस्त्रियाः सोमवर्चसो विश्वे देवाः क्रन्निह वो मनांसि ॥३३॥
इह । इत् । असाथ । न । पुरः । गमाथ । इमम् । गावः ।
प्र-जया । वर्ध-याथ ॥ शुभम् । यतीः । उस्त्रियाः । सोम-वर्चसः ।
विश्वे । देवाः । क्रन् । इह । वः । मनांसि ॥ ३२ ॥

भाषार्थ—(गावः) हे गतिशील [पुरुषार्थी कुटुम्बी लोगो !] (इह
इत्) यहां पर ही [हम में] (असाथ) तुम रहो, (परः) दूर (न गमाथ) मत
जाओ, और (इमम्) इस [पुरुष] को (प्रजया) प्रजा [पुत्र, पौत्र, सेवक
आदि] से (वर्धयाथ) बढ़ाओ । (शुभम्) शुभ रीति से (यतीः) चलती हुई
(उस्त्रियाः) निवास करने वाली स्त्रियां और (सोमवर्चसः) ऐश्वर्य के साथ
प्रताप वाले (विश्वे) सब (देवाः) विद्वान् लोग [अर्थात् घर के विद्वान् स्त्री
पुरुष] (वः) तुम्हारे (मनांसि) मनो को (इह) यहां [गृह कार्य में]
(क्रन्) करें ॥ ३२ ॥

भावार्थ—सब कुटुम्बी लोग पुरुषार्थ करके मिलकर धैर्य से घर में रहें
और सन्तान आदि को शिक्षा दान से बढ़ावें और सम्पत्ति और ऐश्वर्य बढ़ाकर
गृहाभ्रम को शोभायमान करें ॥ ३२ ॥

इस मन्त्र का प्रथम पाद आ चुका है—अ० ३ । २ । ४ ॥

इमं गावः प्रजया सं विशायाय देवानां न मिनाति भागम् ।
अस्मै वः पुषा सुस्तश्च सर्वे अस्मै वो धाता सविता सुवाति ॥३३॥

३२—(इह) अत्र । अस्मास्तु (इत्) एव (असाथ) भवत (न) निषेधे
(परः) परस्तात् । दूरम् (गमाथ) गच्छत (इमम्) पुरुषम् (गावः) गमेर्डीः ।
४० २ । ६७ । गच्छतेर्डीप्रत्ययः । गौः स्तोतृनाम—निघ० ३ । १६ । हे गतिशीलाः
पुरुषार्थिनः कुटुम्बिनः (प्रजया) सन्तानसेवकादिरूपया (वर्धयाथ) वर्धयत
(शुभम्) शुभरीत्या (यतीः) गच्छन्त्यः (उस्त्रियाः) स्फायितञ्चिवञ्चि० ।
४० २ । १३ । वस निवासे-रक्, स्वार्थे घप्रत्ययः । निवासशीलाः स्त्रियः
(सोमवर्चसः) ऐश्वर्येण प्रतापिनः (विश्वे) सर्वे (देवाः) विद्वांसः (क्रन्)
कुर्वन्तु (इह) गृहाभ्रमे (वः) युष्माकम् (मनांसि) चिन्तानि ॥

इमम् । गावः । प्र-जया । सम् । विशाय । अयम् । देवानाम् ।
न । मिनाति । भागम् ॥ अस्मै । वः । पूषा । मरुतः । च ।
सर्वे । अस्मै । वः । धाता । सविता । सुवाति ॥ ३३ ॥

भाषार्थ—(गावः) हे गतिशील [पुरुषार्थी कुटुम्बियो !] (इमम्)
इस [पुरुष] में (प्रजया) प्रजा [सन्तान, सेवक आदि] के साथ (सम्)
मिलकर (विशाय) तुम प्रवेश करो, (अयम्) यह [पुरुष], (देवानाम्)
विद्वानों के (भागम्) भाग को (न) नहीं (मिनाति) नाश करता है । (अस्मै)
इस [पुरुष] के लिये (वः) तुम को (पूषा) पोषक वैद्य (च) और (सर्वे)
सब (मरुतः) शत्रु पुरुष, और (अस्मै) इस [पुरुष] के लिये (वः) तुमको
(धाता) धारण करने वाला (सविता) प्रेरक आचार्य (सुवाति) आगे
बढ़ावे ॥ ३३ ॥

भावार्थ—कुटुम्बियों को योग्य है कि सब सन्तानों और उपयोगी
पुरुषों सहित मिलकर विद्वान् प्रधान पुरुष का आदर मान करें ॥ ३३ ॥

अनुक्षुरा ऋजवः सन्तु पन्थानो येभिः सखायो यन्ति नो
वरेयम् । सं भगेन समर्थम्णा सं धाता सृजतु वर्चसा ॥ ३४ ॥
अनुक्षुराः । ऋजवः । सन्तु । पन्थानः । येभिः । सखायः ।
यन्ति । नः । वरे-यम् ॥ सम् । भगेन । सम् । अर्थम्णा ।
सम् । धाता । सृजतु । वर्चसा ॥ ३४ ॥

३३—(इमम्) पुरुषम् (गावः) म० ३२ । हे गतिशीलाः पुरुषार्थिनः
कुटुम्बिनः (प्रजया) सन्तानसेवकादिना सह (सम्) मिलित्वा (विशाय)
प्रविशत (अयम्) जनः (देवानाम्) विद्वषाम् (न) निषेधे (मिनाति) मीक्ष
वधे, ह्रस्वः । मीनाति नाशयति (भागम्) अंशम् (अस्मै) पुरुषाय (वः)
युष्मान् (पूषा) पोषको वैद्यः, (मरुतः) शत्रुमारकाः शूराः (च) (सर्वे)
(अस्मै) (वः) युष्मान् (धाता) धारकः (सविता) प्रेरक आचार्यः (सुवाति)
प्रेरयेत् ॥ ३३ ॥

३४—भार्यार्थ—(अनृजराः) विना कांटों वाले (ऋजवः) सीधे (पन्थानः) मार्ग (सन्तु) होवें, (येभिः) जिन से (नः) हमारे (सखायः) मित्र लोग (वरैयम्=वरेण्यम्) सुन्दर विधान से (यन्ति) चलते हैं। (धाता) धारण करने वाला [परमेश्वर] (भंगेन सम्) ऐश्वर्य के साथ, (अर्यम्णा सम्) श्रेष्ठों के मान करने वाले व्यवहार के साथ और (वर्चसा सम्) प्रताप के साथ [हम को] (सृजतु) संयुक्त करे ॥ ३४ ॥

भाष्यार्थ—सब घरों के लोग परमेश्वर की उपासना के साथ विद्वानों के समान विद्वानों का नाश करके श्रेष्ठों के सम्मान से ऐश्वर्यवान् और प्रतापी होवें ३४

इस मन्त्र का पूर्वार्थ कुछ भेद से ऋग्वेद में है—१० । २५ । २३ ॥

यच्च वचो अक्षिषु सुरायाम् च यदाहितम् ।

यद् गोष्वश्विना वचस्तेन मां वर्चसावतम् ॥ ३५ ॥

यत् । च । वचः । अक्षिषु । सुरायाम् । च । यत् । आ-हितम् ॥

यत् । गोषु । अश्विना । वचः । तेन । माम् । वर्चसा ।

अवतम् ॥ ३५ ॥

भाष्यार्थ—(यत्) जो (वचः) तेज (अक्षिषु) व्यवहार कुशलों में (च) और (यत्) जो [तेज] (सुरायाम्) ऐश्वर्य [वा लक्ष्मी] में (आहितम्) रक्खा गया है। (यत्) जो (वचः) तेज (गोषु) गतिशील [पुरुषार्थ] लोगों में है, (अश्विना) हैं विद्या को प्राप्त दोनों [स्त्री पुरुष]

३४—(अनृजराः) अकण्टकाः (ऋजवः) सरलाः (सन्तु) (पन्थानः) मार्गाः (येभिः) ये (सखायः) सहृदः (यन्ति) गच्छन्ति (नः) अस्माकम् (वरैयम्) श्रेष्ठोपः। यथा तथा, वरेण्यम्। वरेणीयेन विधानेन (सम्) सह (भंगेन) ऐश्वर्येण (सम्) (अर्यम्णा) श्रेष्ठानां मानकर्तृव्यवहारेण (सम्) (धाता) धारकः परमेश्वरः (सृजतु) योजयतु (वर्चसा) प्रतापेन ॥

३५—(यत्) (च) (वचः) तेजः (अक्षिषु) अक्षि-अर्श आर्धे च व्यवहारकुशलेषु (सुरायाम्) सुर-दीप्ता ऐश्वर्ये च-कृ, टाप् ऐश्वर्ये लक्ष्म्याम् (च) (यत्) (आहितम्) स्थापितम् (यत्) (गोषु) म० ३२। गतिशीलेषु पुरु-

समूहो !] (तेन वर्चसा) उस तेज से (इमाम्) इस [वधू] को (अवतम् शोभायमान करो ॥ ३५ ॥

भावार्थ—सब स्त्री पुरुष प्रयत्न करके शिक्षा देवें कि वे विद्वान् पति पत्नी अपने कर्तव्यों को सकुशल सिद्ध करके तेजस्वी हों ॥ ३५ ॥

येन महानुघ्न्या जुघनमश्विना येन वा सुरा ।

येनाज्ञा अभ्यषिच्यन्त तेने मां वर्चसावतम् ॥ ३६ ॥

येन । महा-नुघ्न्याः । जुघनम् । अश्विना । येन । वा । सुरा ॥ येन । अज्ञाः । अभि-असिच्यन्त । तेन । इमाम् । वर्चसा । अवतम् ॥ ३६ ॥

भावार्थ—(येन) जिस [तेज] के कारण (महानुघ्न्याः) अत्यन्त निर्दोष स्त्री के (जुघनम्) पौरुष, (येन) जिस के कारण (सुरा) ऐश्वर्य [लक्ष्मी], (वा) और (येन) जिस करके (अज्ञाः) सब व्यवहार (अभ्यषिच्यन्त) सींचे जाते हैं [बढ़ाये जाते हैं], (अश्विना) हे विद्या को प्राप्त दोनों [स्त्री पुरुष समूहो !] (तेन वर्चसा) उस तेज से (इमाम्) इस [वधू] को (अवतम्) शोभायमान करो ॥ ३६ ॥

भावार्थ—सब स्त्री पुरुष मिलकर उपाय करें कि वधू बड़ी बड़ी स्त्रियों के समान पौरुष, ऐश्वर्य और व्यवहार बढ़ाकर तेजस्विनी होवे ॥ ३६ ॥

पार्थिवु (अश्विना) हे प्राप्तविद्यौ स्त्रीपुरुषसमूहौ (वर्चः) (तेन) (इमाम्) वधूम् (वर्चसा) तेजसा (अवतम्) अव रक्षणशोभादिषु । शोभयतम् ॥

३६—(येन) वर्चसा (महानुघ्न्याः) कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसङ्ख्यानम् । वा० पा० ३ । २ । ५ । महा + न + हन् हिंसागत्योः—क, डीप् । हन्तव्या न दण्डनीया सा नष्टो तस्याः । अतिशयेन निर्दोषायाः स्त्रियाः (जुघनम्) हन्तेः शरीरावयवे च । उ० ५ । ३२ । हन् हिंसागत्योः—अच्, क्त्विच् च धातोः । गमनम् । पौरुषम् (अश्विनौ) हे प्राप्तविद्यौ स्त्रीपुरुषसमूहौ (येन) (वा) संमुख्ये (सुरा) म० ३५ । ऐश्वर्यम् । लक्ष्मीः (येन) (अज्ञाः) व्यवहाराः (अभ्यषिच्यन्त) अभिषिक्ता भवन्ति । वृद्धिं गम्यन्ते ॥

यो अ॒नि॒ध॒मो दी॒द॒य॒दृ॒प्स्व॑ १ न्त॒र्यं वि॒प्रा॒स॒ ई॒ड॒ते अ॒ध्व॒रेषु॑ ।
 अ॒पां न॒पा॒न्म॒धु॑ म॒ती॒र॒पो दा॒ याभि॒रिन्द्रो॑ व॒वृ॒धे वी॒र्य॑वान् ३७
 यः । अ॒नि॒ध॒मः । दी॒द॒य॒त् । अ॒प्-सु॑ । अ॒न्तः । यम् । वि॒प्रा॒सः ।
 ई॒ड॒ते । अ॒ध्व॒रेषु॑ ॥ अ॒पा॒म् । न॒पा॒त् । म॒धु॑-म॒तीः । अ॒पः ।
 दाः । याभिः । इन्द्रः । व॒वृ॒धे । वी॒र्य॑-वान् ॥ ३७ ॥

भाषार्थ—(यः) जो [परमेश्वर] (अनिधमः) विना चमकता हुआ
 [अन्तर्यामी] रहकर (अप्सु अन्तः) प्रजाओं के भीतर (दीदयत्) चमकता
 है, (यम्) जिस [परमेश्वर] की, (विप्रासः) बुद्धिमान् लोग (अध्वरेषु)
 सन्मार्ग बताने वाले व्यवहारों में, (ईडते) बड़ाई करते हैं, [सो त्] (अपाम्)
 प्रजाओं के मध्य (नपात्) नाशरहित [परमेश्वर !] (मधुमतीः) मधु विद्या
 से युक्त [पूर्ण विज्ञानवती] (अपः) प्रजायें (दाः) दे, (याभिः) जिन
 [प्रजाओं] से (इन्द्रः) बड़ा ऐश्वर्यवान् मनुष्य (वीर्यवान्) वीर्यवान् [धीर,
 वीर, शरीर, इन्द्रिय, और मन की अतिशय शक्तिवाला] होकर (ववृधे)
 बढ़ता है ॥ ३७ ॥

भावार्थ—वधू वर को उचित है कि विद्वानों के समान सर्वान्तर्यामी
 सर्वमनियन्ता परमात्मा की उपासना करके ब्रह्मचर्यादि से विद्वान् सन्तान, सेवक
 आदि प्राप्त करें और वेदविद्या द्वारा बढ़ाकर सदा उन्नति करते रहें ॥ ३७ ॥

यह मन्त्र कुछ भेद से ऋग्वेद में है—१० । ३० । ४, और निरुक्त १० ।
 १६ में भी व्याख्यात है ॥

३७—(यः) परमेश्वरः (अनिधमः) अप्रकाशः । अन्तर्यामी सन् (दीद-
 यत्) दीप्यते (अप्सु) आपः = आप्ताः प्रजाः—दयानन्दभाष्ये, यजु० ६ । २७ ।
 प्रजासु (अन्तः) मध्ये (यम्) परमेश्वरम् (विप्रासः) मेधाविनः (ईडते)
 स्तुवन्ति (अध्वरेषु) अध्वन् + रा दाने-क । सन्मार्गदातृषु व्यवहारेषु (अपाम्)
 प्रजातां मध्ये (नपात्) अपतनशील । अविनाशिन (मधुमतीः) मधुविद्यया पूर्ण-
 विज्ञानेन युक्ताः (अपः) प्रजाः (दाः) देहि (याभिः) प्रजाभिः (इन्द्रः) पर-
 मेश्वर्यवान् मनुष्यः (ववृधे) वर्धते (वीर्यवान्) वीरकर्मयुक्तः सन् ॥

इदमहं रुशन्तं ग्राभं तनूदूषिमपोहामि ।

यो भद्रो रोचनस्तमुदचामि ॥ ३८ ॥

इदम् । अहम् । रुशन्तम् । ग्राभम् । - तनू-दूषिम् । अप ।

ऊहामि ॥ यः । भद्रः । रोचनः । तम् । उत् । अचामि ॥ ३८ ॥

भाषार्थ—(इदम्) अब [गृहस्थ होने पर] (अहम्) मैं [स्त्री वा पुरुष] (रुशन्तम्) सताने वाले, (तनूदूषिम्) शरीर को दोष लगाने वाले (ग्राभम्) ग्राही [मलबन्धक रोग वा दुष्ट व्यवहार] को (अप ऊहामि) हटा देता हूँ । (यः) जो (भद्रः) मङ्गलमय, (रोचनः) रोचक व्यवहार है, (तम्) उसको (उत्) उत्तमता से (अचामि) प्राप्त होता हूँ ॥ ३८ ॥

भावार्थ—घधूवर पीडाप्रद, रोगकारक फर्म और स्वभाव छोड़कर स्वास्थ्य वर्धक व्यवहार करके गृहाश्रम में आनन्द बढ़ावें ॥ ३८ ॥

आस्यै ब्राह्मणाः स्नपनीर्हरन्त्ववीरघ्नीरुदजुन्त्वापः । अर्य-
म्णो अग्निं पर्येतु पूषन् प्रतीक्षन्ते श्वशुरो देवरश्च ॥ ३९ ॥

आ । अस्यै । ब्राह्मणाः । स्नपनीः । हरन्तु । अवीर-घ्नीः ।
उत् । अजुन्तु । आपः ॥ अर्य-म्णः । अग्निम् । परि । एतु ।
पुषन् । प्रति । ईक्षन्ते । श्वशुरः । देवरः । च ॥ ३९ ॥

भाषार्थ—(अस्यै) इस [वधू] के लिये (ब्राह्मणाः) ब्राह्मण [विद्वान् लोग] (स्नपनीः) शुद्धिकारक सामग्रियों को (आ हरन्तु) लावें, (अवीरघ्नीः)

३८—(इदम्) इदानीम् । गृहाश्रमग्रहणसमये (रुशन्तम्) रुश हिंसायाम्-
शतृ । हिंसन्तम् (ग्राभम्) मलबन्धकग्राहिरोगं दुष्टव्यवहारं वा (तनूदू-
षिम्) शरीरदूषकम् (अपोहामि) अपगमयामि (यः) (भद्रः) मङ्गलमयः
(रोचनः) रुचिरो व्यवहारः (तम्) व्यवहारम् (उत्) उत्तमतया (अचामि)
अचु गतौ याचने च । प्राप्नोमि । याचे ॥

३९—(अस्यै) बध्वै (ब्राह्मणाः) विद्वांसः (स्नपनीः) शोधयित्रीः
सामग्रीः (आ हरन्तु) प्रापयन्तु (अवीरघ्नीः) वीराणां हितकरीः (उत्) उत्त-

वीरों की हितकारी (आपः) प्रजायें (उत्) उत्तमता से (अजन्तु) प्राप्त हों ।
 (पूषन्) हे पुष्टिकारक [विद्वान् !] (अर्यम्णः) श्रेष्ठों के मान करने वाले
 [पति] की (अग्निम्) अग्नि की [प्रत्येक पति पत्नी] (परि एतु) परिक्रमा करे,
 (श्वशुरः) ससुर [पति का पिता] (च) और (देवरः) देवर लोग [पति के छोटे
 बड़े भ्राता] (प्रति ईक्षन्ते) बाट देखते हैं ॥ ३६ ॥

भावार्थ—वर के घर पहुँचकर वधूवर विद्वानों की आज्ञानुसार शुद्ध
 जल आदि से स्नान करके अग्नि होत्रादि करके यज्ञकुण्ड की परिक्रमा करें
 और सब कुटुम्बी लोग सन्मान से स्वागत करें ॥ ३६ ॥

शं ते हिरण्यं शम् सुन्त्वापः शं मेथिर्भवतु शं युगस्य तद्वं ।
 शं तु आपः शतपवित्रा भवन्तु शम् पत्या तन्वं १ स
 स्पृशस्व ॥ ४० ॥ (४)

शम् । ते । हिरण्यम् । शम् । ऊं इति । सुन्तु । आपः ।
 शम् । मेथिः । भवतु । शम् । युगस्य । तद्वं ॥ शम् । ते ।
 आपः । शत-पवित्राः । भवन्तु । शम् । ऊं इति । पत्या ।
 तन्वंम् । सम् । स्पृशस्व ॥ ४० ॥ (४)

भाष्यार्थ—[हे वधू !] (ते) तेरे लिये (हिरण्यम्) सोना [द्रव्य,
 आभूषण आदि] (शम्) सुखदायक [हो], (उ) और (आपः) प्रजायें [सन्तान,
 सेवक आदि] (शम्) शान्तिदायक (सन्तु) हों, (मेथिः) पशु बांधने का

मतया (अजन्तु) गच्छन्तु प्राप्तुवन्तु (आपः) म० ३७ । प्रजाः (अर्यम्णः) श्रेष्ठ-
 मानकरस्य पत्युः (अग्निम्) होमाग्निम् (पर्येतु) प्रत्येकं वधूश्च वरश्च गच्छतु
 (पूषन्) हे पोषक विद्वन् (प्रतीक्षन्ते) प्रतीक्षया पश्यन्ति (श्वशुरः) शशिशेरासौ । उ०
 १ । ४४ । शु + अशू आसौ, व्यासौ—उरन् । शु आशु अश्रयते प्राप्यते यः । दम्पत्योः
 पिता (देवरः) दिवेऋ । उ० २ । ६६ । दिवु क्रीडादिषु—ऋप्रत्ययः । पत्युः कनिष्ठ-
 ज्येष्ठभ्रातरः (च) ॥

४०—(शम्) शान्तिदायम् । सुखकरम् । शान्तये (ते) तुभ्यम् (हिर-
 ण्यम्) सुवर्णम् । सुवर्णभूषणम् (शम्) (उ) समुच्चये । अवधारणे (सन्तु)
 (आपः) म० ३७ । प्रजाः (शम्) (मेथिः) मेथ सङ्गे—इन् । पशुबन्धनकाष्ठकुण्डः

काष्ठदेण्ड (शम्) आनन्दप्रद और (युगस्य) जूये का (तर्ज) छिद्र (शम्) शान्तिदायक (भवतु) होवे । (ते) तेरे लिये (शतपवित्राः) सैकड़ों प्रकार शुद्ध करने वाले (आपः) जल (शम्) शान्तिदायक (भवन्तु) होवें, (शम्) शान्ति के लिये (उ) ही (पत्या) पति के साथ (तन्वम्) अपनी श्रद्धा को (सं स्पृशस्व) संयुक्त कर ॥ ४० ॥

भावार्थ—सासु ससुर आदि स्वागत करके सुवर्ण आभूषण आदि जो कुछ पदार्थ देवें, वधू उन्हें प्रसन्न होकर स्वीकार करे और घरके सन्तान, सेवक पशुओं, अन्न, जल आदि के प्रबन्ध में प्रवृत्त होकर आनन्द पावे और पति में सदा पूर्ण प्रीति रखे ॥ ४० ॥

खे रथस्य खेऽनंसुः खे युगस्य शतक्रतो ।

अपालामिन्द्र त्रिष्पुत्वाकृणोः सूर्यत्वचम् ॥ ४१ ॥

खे । रथस्य । खे । अनंसः । खे । युगस्य । शतक्रतो इति शत-क्रतो ॥ अपालाम् । इन्द्र । त्रिः । पुत्वा । अकृणोः । सूर्य-त्वचम् ॥ ४१ ॥

भावार्थ—(शतक्रतो) हे सैकड़ों प्रकार की बुद्धियों वा कर्मों वाले ! (इन्द्र) हे बड़े ऐश्वर्य वाले [पति !] (रथस्य) रथ [रथ रूप शरीर] के (खे) गमन [चेष्टा] में, (अनंसः) जीवन के (खे) गमन [उपाय] में और (युगस्य) योग [ध्यान] के (खे) गमन [चलने] में (अपालाम् = अपाराम्) अपार गुणवाली [ब्रह्मवादिनी पत्नी] को (त्रिः) तीन बार [कर्म,

(भवतु) (शम्) (युगस्य) रथहलादेरङ्गभेदस्य (तर्ज) तर्ज हिंसायाम्—मनिन् । छिद्रम् (शम्) (ते) तुभ्यम् (आपः) जलानि (शतपवित्राः) बहु-प्रकारेण शोधनशीलाः (शम्) (उ) (पत्या) स्वामिना सह (तन्वम्) तनु विस्तारे, तन श्रद्धायामुपकारे च—ऊप्रत्ययः । श्रद्धाम् (सं स्पृशस्व) संयोजय ॥

४१—(खे) खर्व गतौ—ड । गमने । चेष्टने । उपाये (रथस्य) रथरूपस्य शरीरस्य (खे) उपाये—अनसः) अन्न जीवने—असुन् । जीवनस्य (खे) गतौ (युगस्य) योगस्य । ध्यानस्य (शतक्रतो) हे बहुप्रज्ञ । बहुकर्मन् (अपालाम्) रथस्य लः । अपाराम् । अपारगुणवती ब्रह्मवादिनी पत्नीम् (इन्द्र) हे परमैश्वर्यवान्

उपासना और ज्ञान से] (भूत्वा) शोधकर (सूर्यत्वचम्) सूर्य के समान तेज-
वाली (अक्रणोः) तू कर ॥ ४१ ॥

भावार्थ—बुद्धिमान् विद्वान् पति प्रयत्न करे कि विदुषी पत्नी वेदज्ञान
से शुद्ध होकर शरीर को उन्नित चेष्टा में, जीवन को सुन्दर उपाय में, और मन
को ईश्वर भक्ति में लगाकर संसार में कीर्ति पावे ॥ ४१ ॥

यह मन्त्र कुछ भेद से ऋग्वेद में है—सायण भाष्य ८१ ८० । ७ और अजमेर
वैदिकयन्त्रालय पुस्तक ८ । ४१ । ७ ॥

आशासना सौमनसं प्रजां सौभाग्यं रयिम् ।

पत्युरुनुव्रता भूत्वा सं नह्यस्वामृताय कम् ॥ ४२ ॥

आ-शासना । सौमनसम् । प्र-जाम् । सौभाग्यम् । रयिम् ॥

पत्युः । अनु-व्रता । भूत्वा । सम् । नह्यस्व । अमृताय ।
कम् ॥ ४२ ॥

भावार्थ—[हे वधू !] (सौमनसम्) मन की प्रसन्नता, (प्रजाम्)
प्रजा [सन्तान, सेवक आदि], (सौभाग्यम्) बड़ी भाग्यवाली और (रयिम्)
धन को (आशासमाना) चाहती हुई तू (पत्युः) पति के (अनुव्रता) अनुकूल
कर्मवाली (भूत्वा) होकर (अमृताय) अमर पति [पुरुषार्थ और कीर्ति] के
लिये (कम्) सुख से (सं नह्यस्व) सन्नद्ध होजा [युद्ध के लिये कवच धारण
कर] ॥ ४२ ॥

भावार्थ—सब कुटुम्बी लोग वधू को शिक्षा दें कि वह विदुषी वधू योग्यता
के साथ पति से प्रीति करके प्रसन्नतापूर्वक गृहकार्यों को सिद्ध करे ॥ ४२ ॥

पते (त्रिः) त्रिवारं कर्मोपसनाज्ञानैः (भूत्वा) शोधयित्वा (अक्रणोः) त्वं कुर्याः
(सूर्यत्वचम्) त्वच संवरणे—असुन । सूर्यवत्तेजस्विनीम् ॥

४२—(आशासमाना) कामयमाना (सौमनसम्) मनःप्रसादम् (प्रजाम्)
सन्तानसेवकादिरूपाम् (सौभाग्यम्) सुभगत्वम् (रयिम्) धनम् (पत्युः)
स्वामिनः (अनुव्रता) व्रतं कर्मनाम—निय० २ । १ । अनुकूलकर्मा (भूत्वा)
(संनह्यस्व) सन्नद्धा भव । सन्नाहं युद्धाय कवचं धारय (अमृताय) अमरण्याय ।
पुरुषार्थाय कीर्तये च (कम्) सुखेन ॥

यथा सिन्धु'नदीनां साम्राज्यं सुषुवे वृषा ।

एवं त्वं सम्राज्ये'धि पत्युरस्तं परेत्य ॥ ४३ ॥

यथा । सिन्धुः । नदीनाम् । साम्-राज्यम् । सुषुवे । वृषा ॥

एवं । त्वम् । सम्-राज्ञी । एधि । पत्युः । अस्तम् । पुरा-इत्यम् ॥

भाषार्थ—(यथा) जैसे (वृषा) बलवान् (सिन्धुः) समुद्र नै (नदी-
नाम्) नदियों का (साम्राज्यम्) साम्राज्य [चक्रवर्ती राज्य, अपने लिये]
(सुषुवे) उत्पन्न कियों है । [हे वधू !] (एव) वैसे ही (त्वम्) तू (पत्युः)
पति के (अस्तम्) घर (परेत्य) पहुँचकर (सम्राज्ञी) राजराजेश्वरी [चक्रवर्ती
राज्ञी] (एधि) हो ॥ ४३ ॥

भाषार्थ—बड़े लोगों की शिक्षा और आशीर्वाद से वधू सावधानी के
साथ घर के सब कामों को अपने हाथ में लेकर महारानी बनकर रहे ॥ ४३ ॥

सम्राज्ये'धि श्वशुरेषु सम्राज्युत देवृषु ।

ननान्दुः सम्राज्ये'धि सम्राज्युत श्वश्रवाः ॥ ४४ ॥

सम्-राज्ञी । एधि । श्वशुरेषु । सम्-राज्ञी । उत । देवृषु ॥

ननान्दुः । सम्-राज्ञी । एधि । सम्-राज्ञी । उत । श्वश्रवाः ॥

भाषार्थ—[हे वधू !] तू (श्वशुरेषु) अपने ससुर आदि [मेरे पिता
आदि गुरु जनों] के बीच (सम्राज्ञी) राजराजेश्वरी, (उत) और (देवृषु)
अपने देवों [मेरे बड़े और छोटे भाइयों] के बीच (सम्राज्ञी) राजराजेश्वरी

४३—(यथा) येन प्रकारेण (सिन्धुः) समुद्रः (नदीनाम्) सरिताम्
(साम्राज्यम्) सार्वभौमत्वम् । चक्रवर्तिराज्यम्- (सुषुवे) उत्पादयमास (वृषा)
बलवान् (एव) तथा- (त्वम्) (सम्राज्ञी) राजराजेश्वरी (एधि) भव (पत्युः)
(अस्तम्) गृहम् (परेत्य) प्राप्य ॥

४४—(सम्राज्ञी) सम्यक् प्रकाशमाना । राजराजेश्वरी (एधि) भव
(श्वशुरेषु) श्वशुरादिषु मान्येषु (सम्राज्ञी) (उत) अपि (देवृषु) मन्त्रिणः
पत्याः कनिष्ठज्येष्ठभ्रातृषु (ननान्दुः) नञिच नन्दैः । उ० २ । ३८ । नञ्+ङ् नञि

(एधि) हो। (ननान्दुः) अपनी ननद [मेरी बहिन] की (सम्राज्ञी) राजराजेश्वरी, (उत) और (श्वश्र्वाः) अपनी सासु [मेरी माता] की (सम्राज्ञी) राजराजेश्वरी (एधि) हो ॥ ४४ ॥

भाष्यार्थ—वधू विद्या और बुद्धि के बल से अपने कर्तव्यों में ऐसी चतुर हो कि सासुर, सासु, देवर, ननद आदि सब बड़े छोटे जन उस की बड़ी प्रतिष्ठा करें ॥ ४४ ॥

यह मन्त्र कुछ भेद से ऋग्वेद में है—१०। ८५। ४६। और महर्षि दयानन्द कृत संस्कारविधि विवाह प्रकरण में पति के घर पहुँचकर, वधू घर के हवन करने में व्याख्यात है ॥

या अकृ॑न्तन्न॒वय॑न् याश्च॑ तत्ति॒रे या दे॒वीरन्ता॑ अभि॒तोऽद॑दन्त ।
तास्त्वा॑ ज॒रसे॒ सं व्य॑यन्त्वायु॑ष्मती॒दं परि॑ धत्स्व॒ वासः॑ ॥४५॥

याः । अकृ॑न्तन् अव॑यन् । याः । च । तत्ति॒रे । याः । दे॒वीः ।
अन्ता॑न् । अभि॒तः । अद॑दन्त ॥ ताः । त्वा । ज॒रसे॑ । सम् ।
व्य॑यन्तु । आयु॑ष्मती । इद॑म् । परि॑ । धत्स्व । वासः॑ ॥ ४५ ॥

भाष्यार्थ—(याः) जिन [स्त्रियों] ने (अकृन्तन्) काता है, (च) और (याः) जिन्होंने (तत्तिरे) तन्तुओं को फैलाया है, और (अवयन्) बुना है, और (याः देवीः) जिन देवियों ने (अन्तान्) [वस्त्र के] आंचल (अभितः) सब प्रकार से (अददन्त) दिये हैं । [हे वधू !] (ताः) वे सब स्त्रियाँ (त्वा)

सन्तोषे—ऋन् वृद्धिश्च । भर्तृभगिन्याः (सम्राज्ञी) (एधि) (उत) (श्वश्र्वाः) श्वसुरस्योकाराकारलोपश्च वक्तव्यः । वा० पा० ४। १। ६८। श्वशुर-ऊङ् उकारस्य अकारस्य च लोपः । श्वशुरस्य भार्यायाः ॥

४५—(याः) स्त्रियः (अकृन्तन्) कृती वेष्टने, छेदने च । वेष्टितवत्यः (अवयन्) वेज् तन्तुसन्ताने । ओतवत्यः (याः) (च) (तत्तिरे) तन्तून् विस्तारितवत्यः (याः) (देवीः) देव्यः । दिव्यगुणाः स्त्रियः (अन्तान्) वस्त्रान्ताः (अभितः) सर्वतः (अददन्त) दद दाने । दत्तवत्यः (ताः) (त्वा) त्वां वधूम् (जरसे) स्तुतिलाभाय (सं व्ययन्तु) ज्येज् स्यूतौ, धरणे च । आच्छाद-

तुम्हे (जरसे) बड़ाई के लिये (सं) व्ययन्तु) वस्त्र पहिनावें, (आयुष्मती) बड़ी आयु वाली तू (इदं वासः) इस वस्त्र को (परि धत्स्व) धारण कर ॥४५॥

भाषार्थ—बड़ी बड़ी गुणवती स्त्रियां आदर करके सुन्दर सुन्दर वस्त्र वधू को देकर पहिनावें और आशीर्वाद देवें कि वह प्रसन्न रहकर बड़ा यश प्राप्त करे ॥ ४५ ॥

जीवं रुदन्ति वि नयन्त्यध्वरं दीर्घामनु प्रसितिं दीध्युर्नरः ।
वामं पितृभ्यो य इदं समीरिरे मयः पतिभ्यो जनये परिष्वजे ४६
जीवम् । रुदन्ति । वि । नयन्ति । अध्वरम् । दीर्घाम् ।
अनु । प्र-सितिम् । दीध्युः । नरः ॥ वामम् । पितृ-भ्यः । ये ।
इदम् । सुम्-ईरिरे । मयः । पति-भ्यः । जनये । परि-स्वजे ४६

भाषार्थ—(नरः) नर [नेता लोग] (जीवम्) [संसार के] जीवन के लिये [प्रेम से] (रुदन्ति) आंसू बहाते हैं, (अध्वरम्) हिंसा रहित व्यवहार को (वि) विविध प्रकार (नयन्ति) ले चलते हैं, और (दीर्घाम्) लम्बी (प्रसितिम् अनु) प्रबन्ध क्रिया के साथ (दीध्युः) प्रकाशमान होते हैं । (ये) जिन [पुरुषार्थियों] ने (पितृभ्यः) पिता आदि मान्य लोगों के लिये (इदम्) यह (वामम्) श्रेष्ठ पदार्थ (समीरिरे) पहुंचाया है, (पतिभ्यः) उन रत्नक पुरुषों के लिये [पति से] (जनये परिष्वजे) पत्नी का मिलना (मयः) सुखदायक है ॥ ४६ ॥

यन्तु (आयुष्मती) पूर्णजीवनवती त्वम् (इदम्) (परि धत्स्व) परिधारय (वासः) वस्त्रम् ॥

४६—(जीवम्) संसारस्य जीवनार्थम् (रुदन्ति) अश्रून् विमोचयन्ति (वि) विविधम् (नयन्ति) प्रापयन्ति । गमयन्ति (अध्वरम्) हिंसारहितं व्यवहारम् (दीर्घाम्) (अनु) अनुसृत्य (प्रसितिम्) प्रबन्धक्रियाम् (दीध्युः) दीधीङ् दीप्ती । प्रकाशन्ते (नरः) नयतेर्ङिच्च् । उ० २ । १०० । शीञ् प्रापणे-
ऋ, डित् । नेतारः पुरुषाः (वामम्) श्रेष्ठं पदार्थम् (पितृभ्यः) पितृतुल्यमाननी-
येभ्यः (ये) पुरुषाः (इदम्) (समीरिरे) प्रेरितवन्तः (मयः) सुखप्रदं कर्म
(पतिभ्यः) तेभ्यः पालकेभ्यः (जनये) भार्यायै (परिष्वजे) किवन्तः प्रयोगः ।
संगमाय । संगन्तुम् ॥

भावार्थ—करुणाशील, शूरवीर पुरुष गृहाश्रम में हिंसा त्यागकर दृढ़ प्रबन्ध करके यश पाते हैं। जो मनुष्य इस श्रेष्ठ सिद्धान्त को विद्वानों में फैलाते हैं, वे विद्वान् गृहाश्रमी स्त्री पुरुषों से विद्यावृद्धि में सुख पाते हैं ॥ ४६ ॥

यह मन्त्र कुछ भेद से ऋग्वेद में है—१०।४०।१०, और महर्षि दयानन्द कृत संस्कारविधि विवाह प्रकरण में वधू को पितृ गृह छोड़ते समय आँख में आँसू भर लाने पर वर के बोलने में लिखा है ॥

स्योनं ध्रुवं प्रजायै धारयामि तेऽश्मानं देव्याः पृथिव्या उपस्थे ।
तमा तिष्ठानुमाद्या सुवर्चा दीर्घं त आयुः सविता कृणोतु ४७
स्योनम् । ध्रुवम् । प्रजायै । धारयामि । ते । अश्मानम् ।
देव्याः । पृथिव्याः । उपस्थे ॥ तम् । आ । तिष्ठ । अनु-
माद्या । सुवर्चाः । दीर्घम् । ते । आयुः । सविता ।
कृणोतु ॥ ४७ ॥

भाषार्थ—(स्योनम्) सुखदायक, (ध्रुवम्) दृढ़ (अश्मानम्) पत्थर को (देव्याः) दिव्य गुण वाली (पृथिव्याः) पृथिवी की (उपस्थे) गोद में (प्रजायै) प्रजा [सन्तान, सेवक आदि] के निमित्त (ते) तेरे लिये (धारयामि) मैं [पति] रखता हूँ। (अनुमाद्या) निरन्तर हर्ष मनाती हुयी और (सुवर्चाः) बड़ी प्रताप वाली तू (तम्) उस [पत्थर] पर (आ तिष्ठ) खड़ी हो, (सविता) सब का उत्पन्न करने वाला परमेश्वर (ते) तेरी (आयुः) आयु को (दीर्घम्) लम्बी (कृणोतु) करे ॥ ४७ ॥

भावार्थ—जिस प्रकार पृथिवी पर पत्थर पहाड़ दृढ़ होकर रहते हैं, इसी प्रकार वधूवर दृढ़ प्रतिज्ञा के साथ गृहाश्रम को सिद्ध करके आनन्द पावें ॥ ४७ ॥

४७—(स्योनम्) सुखदायकम्, (ध्रुवम्) दृढ़म् (प्रजायै) सन्तानसेवकादिनिमित्ताय (धारयामि) स्थापयामि (ते) तुभ्यम् (अश्मानम्) शिलाखण्डम्, (देव्याः) दिव्यगुणवत्याः (पृथिव्याः) (उपस्थे) अङ्गे (तम्) अश्मानम् (आ तिष्ठ) आरोह (अनुमाद्या) निरन्तरहर्षयुक्ता (सुवर्चाः) महातेजस्विनी (दीर्घम्) चिरम् (ते) तव (आयुः) जीवनम् (सविता) सर्वोत्पादकः परमेश्वरः (कृणोतु) करोतु ॥

इस मन्त्र से वधू को वरशिला पर खड़ा करावे । महर्षि दयानन्दकृत संस्कार विधि विवाह प्रकरण में वधू के लिये शिला पर चढ़ाना अन्य मन्त्र से लिखा है ॥
येनाग्निरस्या भूम्या हस्तं जुग्राह दक्षिणम् । तेन गृह्णामि ते
हस्तं मा व्यथिष्ठा मया सह प्रजया च धनेन च ॥ ४८ ॥

येन । अग्निः । अस्याः । भूम्याः । हस्तम् । जुग्राह । दक्षिणम् ॥
तेन । गृह्णामि । ते । हस्तम् । मा । व्यथिष्ठाः । मया ।
सह । प्र-जया । च । धनेन । च ॥ ४८ ॥

भाषार्थ—(येन) जिस [सामर्थ्य] से (अग्निः) तेजस्वी पुरुष ने
(अस्याः भूम्याः) इस भूमि [प्रत्यक्ष भूमि के समान धैर्यवती अपनी पत्नी]
का (दक्षिणम्) बड़े बल वाले वा गति वाले [अथवा दाहिने] (हस्तम्) हाथ
को (जुग्राह) पकड़ा है । (तेन) उसी [सामर्थ्य] से (ते हस्तम्) तेरे हाथ
को (गृह्णामि) मैं [पति] पकड़ता हूँ, (मया सह) मेरे साथ रहकर (प्रजया)
प्रजा [सन्तान सेवक आदि] के साथ (च च) और (धनेन) धन के साथ
(मा व्यथिष्ठाः) व्यथा को मत प्राप्त हो ॥ ४८ ॥

भावार्थ—जिस प्रकार पूर्वज लोग पाणिग्रहण करके उपकार करते आये
हैं, इसी प्रकार वधूवर पाणिग्रहण करके प्रीति के साथ परस्पर हित करते हुये
सन्तान आदि का पालन और धन की वृद्धि करें ॥ ४८ ॥

देवस्ते सविताहस्तं गृह्णातु सोमो राजा सुप्रजसं कृणातु ।
अग्निः सुभगा जातवेदाः पत्ये पत्नीं जरदष्टिं कृणातु ॥ ४९ ॥

४८—(येन) सामर्थ्येन (अग्निः) तेजस्वी पुरुषः (अस्याः) प्रत्यक्षायाः
(भूम्याः) भूमिसमानधैर्यवत्याः स्वपत्न्याः (हस्तम्) करम् (जुग्राह) गृहीतवान्
(दक्षिणम्) दृढदक्षिभ्यामिनन् । उ० २। ५०। दक्ष गतिवृद्धयोः—इनन् । बलवन्तम् ।
गतिमन्तम् । दक्षिणभागस्थम् (तेन) सामर्थ्येन (गृह्णामि) (ते) त्वं (हस्तम्)
(मा व्यथिष्ठाः) व्यथां मा प्राप्नुहि (मया) (सह) (प्रजया) (च) (धनेन) च ॥

देवः । ते । सविता । हस्तम् । गृह्णातु । सोमः । राजा ।
सु-प्रजसम् । कृणोतु ॥ अग्निः । सु-भगाम् । जात-वेदाः । पत्ये ।
पत्नीम् । जरत्-अष्टिम् । कृणोतु ॥ ४८ ॥

भाषार्थ—(देवः) व्यवहार में चतुर, (सविता) सर्वग्रेतरक [परमेश्वर]
(ते हस्तम्) तेरे हाथ को (गृह्णातु) पकड़े [सहाय करे], (राजा) ऐश्वर्य-
वान् (सोमः) सर्वोत्पादक [परमात्मा] (सुप्रजसम्) सुन्दर सन्तान वाली
(कृणोतु) करे । (जातवेदाः) धनों का प्राप्त कराने वाला (अग्निः) सर्वव्यापक
[जगदीश्वर] (पत्ये) पति के लिये (पत्नीम्) पत्नी को (सुभगाम्) बड़े
ऐश्वर्य वाली और (जरदष्टिम्) स्तुति के साथ प्रवृत्ति वाली वा भोजन वाली
(कृणोतु) करे ॥ ४८ ॥

भाषार्थ—वधू वर सदा परमेश्वर की उपासना करके परस्पर सहाय
करने, सन्तान को सुशिक्षित बलवान् बनाने, और धनों के सङ्ग्रह करने में
तत्पर रहकर संसार में कीर्तिमान् हों ॥ ४८ ॥

गृह्णामि ते सौभगत्वाय हस्तं मया पत्या जरदष्टिर्यथासः ।
भगौ अर्यमा सविता पुरंधिर्मह्यै त्वादुर्गाहपत्याय देवाः ५०॥(५)
गृह्णामि । ते । सौभग-त्वाय । हस्तम् । मया । पत्या । जर-
त्-अष्टिः । यथा । असः ॥ भगः । अर्यमा । सविता । पुरं-
धिः । मह्यैस् । त्वा । अदुः । गाह-पत्याय । देवाः ॥ ५०॥(५)

४८—(देवः) व्यवहारकुशलः (ते) तव (सविता) सर्वग्रेतरकः परमेश्वरः
(हस्तम्) (गृह्णातु) (सोमः) सर्वोत्पादकः (राजा) ऐश्वर्यवान् (सुप्रज-
सम्) सुसन्तानयुक्तम् (कृणोतु) करोतु (अग्निः) सर्वव्यापको जगदीश्वरः
(सुभगाम्) बह्वैश्वर्यवतीम् (जातवेदाः) जातानि प्राप्तानि वेदांसि धनानि
यस्मात् सः (पत्ये) स्वामिने (पत्नीम्) (जरदष्टिम्) अ० २ । २८ । ५ । जरतेः
स्तुतिकर्मणः [निरु० १० । ८]—अतृन् + अशू व्याप्तौ, अश भोजने वा—क्तिन् ।
जरता स्तुत्या सह अष्टिः कार्यव्याप्तिर्भोजनं वा यस्यास्तथाभूताम् (कृणोतु) ॥

भाषार्थ—[हे वधू !] (सौभगत्वाय) सौभाग्य [अर्थात् गृहाश्रमे में सुख] के लिये (ते हस्तम्) तेरे हाथ को (गृह्णामि) मैं [पति] पकड़ता हूँ, (यथा) जिससे (मया पत्या) मुझ पति के साथ (जरदष्टिः) स्तुति के साथ प्रवृत्ति वाली वा भोजन वाली (असः) तू रह । (भगः) सकल ऐश्वर्य वाले, (अर्यमा) श्रेष्ठों का मान करने वाले, (सविता) सब का प्रेरणा करने वाले, (पुरन्धिः) सब जगत् का धारण करने वाले [परमेश्वर] और (देवाः) सब विद्वानों ने (मह्यम्) मुझको (त्वा) तुझे (गार्हपत्याय) गृहकार्य के लिये (अदुः) दिया है ॥ ५० ॥

भावार्थ—वधूवर परमेश्वर और विद्वानों को साक्षी करके परस्पर हाथ पकड़ कर दृढ़ प्रतिज्ञा करें कि हम दोनों निष्कपट परस्पर सहायक होकर परमेश्वर और विद्वानों की मर्यादा पर चलकर गृहाश्रम का कर्तव्य सिद्ध करेंगे ॥ ५० ॥

यह मन्त्र कुछ भेद से ऋग्वेद में है—१० । ८५ । ३६, और महर्षि दयाः नन्दकृत ऋग्वेदादिभाष्यभूमिका विवाह विषय पृष्ठ २०८ में व्याख्यात है ॥

भगस्ते हस्तमग्रहीत् सविता हस्तमग्रहीत् ।

पत्नी त्वमसि धर्मणाहं गृहपतिस्तव ॥ ५१ ॥

भगः । ते । हस्तम् । अग्रहीत् । सविता । हस्तम् । अग्रहीत् ॥

पत्नी । त्वम् । असि । धर्मणा । अहम् । गृह-पतिः । तव ॥ ५१ ॥

भाषार्थ—(भगः) ऐश्वर्यवान् [परमात्मा] ने (ते) तेरा (हस्तम्),

५०—(गृह्णामि) (ते) तव (सौभगत्वाय) सुभगत्वाय । गृहाश्रमे सुखप्राप्तये (हस्तम्) पाणिम् (मया) (पत्या) स्वामिना सह (जरदष्टिः) म० ४६ । स्तुत्या सह प्रवृत्तियुक्ता भोजनयुक्ता वा (यथा) येन प्रकारेण (असः) त्वं भवेः (भगः) सकलैश्वर्यसम्पन्नः (अर्यमा) श्रेष्ठानां मानकर्ता (सविता) सर्वप्रेरकः (पुरन्धिः) सर्वजगद्धारकः परमेश्वरः (मह्यम्) मर्दर्थम् (त्वा) त्वां वधूम् (अदुः) दत्तवन्तः (गार्हपत्याय) गृहकार्यसिद्धये (देवाः) विद्वान्सः ॥

५१—(भगः) ऐश्वर्यवान् परमात्मा (ते) तव (हस्तम्) (अग्रहीत्)

हाथ (अग्रहीत्) पकड़ा है [सहाय किया है], (सविता) सर्वोत्पादक जगदीश्वर ने (हस्तम्) हाथ (अग्रहीत्) पकड़ा है। (धर्मणा) धर्म से, (त्वम्) तू (पत्नी) [मेरी] पत्नी [पालन करने वाली] (असि) है, (अहम्) मैं (तव) तेरा (गृहपतिः) गृहपति [घर का पालन करने वाला हूँ] ॥ ५१ ॥

भावार्थ—पति पत्नी दृढ़ प्रतिज्ञा करें कि परमेश्वर के अनुग्रह से हम दोनों मिले हैं, हम दोनों मिलकर गृहाश्रम में धर्म मार्ग पर चलेंगे और परस्पर सहाय करेंगे ॥ ५१ ॥

ममे यमस्तु पोष्या सह्यं त्वादाद् बृहस्पतिः ।

मया पत्या प्रजावति सं जीव श्रद्धः श्रुतम् ॥ ५२ ॥

मम । इयम् । अस्तु । पोष्या । सह्यम् । त्वा । अदात् ।

बृहस्पतिः ॥ मया । पत्या । प्रजा-वति । सम् । जीव । श्रद्धः ।

श्रुतम् ॥ ५२ ॥

भाषार्थ—(इयम्) यह [पत्नी] (मम) मेरे (पोष्या) पोषणयोग्य (अस्तु) होवे, (सह्यम्) मुझ को (त्वा) तुझे (बृहस्पतिः) बड़े लोकों के स्वामी [परमात्मा] ने (अदात्) दिया है। (प्रजावति) हे श्रेष्ठ प्रजा वाली ! तू (मया पत्या) मुझ पति के साथ (सम्) मिलकर (श्रुतम्) सौ (श्रद्धः) वर्षों तक (जीव) जीती रहे ॥ ५२ ॥

भावार्थ—पति को योग्य है कि ब्रह्म, अलंकार आदि पदार्थों से पत्नी का संन्मान करता रहे, जिससे दम्पती प्रसन्न रहकर सन्तान आदि का पोषण पालन करते हुये पूर्ण आयु भोगें ॥ ५२ ॥

गृहीतवान् (सविता) सर्वोत्पादको जगदीश्वरः (हस्तम्) (अग्रहीत्) (पत्नी) पालयित्री (त्वम्) (असि) (धर्मणा) शास्त्रविहितकर्मणां (अहम्) (गृहपतिः) गृहस्वामी (तव) ॥

५२—(मम) (इयम्) पत्नी (अस्तु) (पोष्या) पोषणीया (सह्यम्) पत्ये (त्वा) त्वां पत्नीम् (अदात्) दत्तवान् (बृहस्पतिः) बृहतां लोकानां पालकः परमात्मा (मया) (पत्या) भर्त्रा (प्रजावति) हे सन्तानसेवकादियुक्ते (सम्) मिलित्वा (जीव) प्राणान् धारय (श्रद्धः) वर्षाणि (श्रुतम्) ॥

त्वष्टा वासो व्यदधाच्छुभे कं बृहस्पतेः प्रशिषा कवीनाम् ।
तेनेमां नारीं सविता भगश्च सूर्यामिव परि धत्तां प्रजया ॥५३॥
त्वष्टा । वासः । वि अदधात् । शुभे । कम् । बृहस्पतेः ।
प्र-शिषा । कवीनाम् ॥ तेन । इमाम् । नारीम् । सविता ।
भगः । च । सूर्याम्-इव । परि । धत्ताम् । प्र-जया ॥ ५३ ॥

भाषार्थ—(त्वष्टा) सूक्ष्मदर्शी [आचार्य] (बृहस्पतेः) बड़ी वेद-
वाणियों की रक्षिका [बृहस्पति पदवी वाली स्त्री] के (शुभे) शुभ [आनन्द]
के लिये (कवीनाम्) बुद्धिमानों की (प्रशिषा) अनुमति से (कम्) आनन्द के
साथ (वासः) वस्त्र [वेष] (वि) विशेष करके (अदधात्) दिया है । (तेन)
इस कारण से (सूर्याम् इव) सूर्य की चमक के समान [शोभायमान] (इमाम्
नारीम्) इस नारी [नर की पत्नी] को (सविता) प्रेरक विद्वानों का समूह
(च) और (भगः) ऐश्वर्यवान् पति, दोनों (प्रजया) प्रजा [सन्तान सेवक
आदि] के साथ (परि) सब ओर से (धत्ताम्) धारण करें ॥ ५३ ॥

भावार्थ—जिस विदुषी स्त्री ने विद्या प्राप्त करके विद्वानों के समाज में
बृहस्पति, स्नातक आदि पदवी लेकर विद्यासूचक वस्त्र अर्थात् वेष प्राप्त किया
हो, विद्वान् लोग और पति उसकी सदा प्रतिष्ठा करें जिससे वह उत्तम प्रजा
वाली होवे ॥ ५३ ॥

इन्द्राग्नी द्यावापृथिवी मातरिश्वा मित्रावरुणा भगौ अश्वि-
नोभा । बृहस्पतिर्मरुतो ब्रह्म सोम इमां नारीं प्रजया
वर्धयन्तु ॥ ५४ ॥

५३—(त्वष्टा) सूक्ष्मदर्श्याचार्यः (वासः) वस्त्रम् । वेषम् (वि) विशेषेण (अदधात्) दत्तवान् (शुभे) शुभाय । सुखाय (कम्) (बृहस्पतेः) बृह-
तीनां वेदवाणीनां रक्षिकायाः । बृहस्पतिपदवीयुक्तायाः स्त्रियाः (प्रशिषा) अनु-
मत्या (कवीनाम्) मेधाविनाम् (तेन) कारणेन (इमाम्) प्रसिद्धाम् (नारीम्)
नरपत्नीम् (सविता) प्रेरको विद्वत्समूहः (भगः) ऐश्वर्यवान् पतिः (च)
(सूर्याम् इव) सूर्यदीप्तिमिव शोभायमानाम् (परि) सर्वतः (धत्ताम्) धारय-
ताम् (प्रजया) सन्तानसेवकादिना सह ॥

इन्द्राग्नी इति । द्यावापृथिवी इति । मातरिश्वा । मित्रावरुणा । भगः । अश्विना । उमा ॥ बृहस्पतिः । मरुतः । ब्रह्म । सोमः । इमाम् । नारीम् । प्रजया । वर्धयन्तु ॥ ५४ ॥

भाषार्य—(इन्द्राग्नी) विजुली और मौखिक अग्नि, (द्यावापृथिवी) सूर्य और भूमि, (मित्रावरुणा) प्राण और अपान, (उमा) दोनों (अश्विना) दिन और रात्रि, (मातरिश्वा) आकाश में चलने वाला [सूत्रात्मा वायु], (बृहस्पतिः) बड़े लोकों का रक्षक [आकाश], (सोमः) चन्द्रमा, (भगः) सेवनीय यश, (ब्रह्म) अन्न, और (मरुतः) विद्वान् लोग (इमाम् नारीम्) इस नारी को (प्रजया) प्रजा [सन्तान, सेवक आदि] से (वर्धयन्तु) बढ़ावें ॥ ५४ ॥

भावार्थ—विदुषो स्त्री और विद्वान् पुरुष को योग्य है कि संसार के सब पदार्थों को उपयोगी बनाकर सन्तान आदि को वृद्धि युक्त करें ॥ ५४ ॥

बृहस्पतिः प्रथमः सूर्यायाः शीर्षे केशान् अकल्पयत् ॥

तेनेमामश्विना नारीं पत्ये सं शोभयामसि ॥ ५५ ॥

बृहस्पतिः । प्रथमः । सूर्यायाः । शीर्षे । केशान् । अकल्पयत् ॥
तेन । इमाम् । अश्विना । नारीम् । पत्ये । सम् । शोभयामसि ५५

भाषार्य—(प्रथमः) पहिले से ही वर्तमान (बृहस्पतिः) बड़े बड़े लोकों के स्वामी [परमेश्वर] ने (सूर्यायाः) प्रेरणा करने वाली [वा सूर्य की चनेक के समान तेज वाली] कन्या के (शीर्षे) मस्तक पर (केशान्) केशों को (अक-

५४—(इन्द्राग्नी) विद्युत्पावकौ (द्यावापृथिवी) सूर्यभूमिलोकौ (मातरिश्वा) आकाशे गमनशीलः सूत्रात्मा बांधुः (मित्रावरुणा) प्राणपानौ (भगः) सेवनीयं यशः (अश्विना) अहोरात्रौ (उमा) द्वौ (बृहस्पतिः) बृहतां लोकानां पालक आकाशः (मरुतः) विद्वान्तः (ब्रह्म) अन्नम् (सोमः) चन्द्रः (इमाम्) विदुषीम् (नारीम्) नरपत्नीम् (प्रजया) सन्तानसेवकादिना (वर्धयन्तु) वृद्धयन्तु ॥

५५—(बृहस्पतिः) बृहतां लोकानां पालकः परमेश्वरः (प्रथमः) अग्रे वर्तमानः (सूर्यायाः) प्रेरिकायाः सूर्यवत्तेजस्विन्याः कन्यायाः (शीर्षे) मस्तके

लपयत्) बनाया है । (तेन) इस [कारण] से (अश्विना) हे विद्या को प्राप्त
दोनों [स्त्री पुरुषों के समाज ।] (इमाम् नारीम्) इस नारी को (पत्ये) पति
के लिये (सम्) ठीक ठीक (शोभयामसि) हम शोभायमान करते हैं ॥ ५५ ॥

भाषार्थ—परमेश्वर ने शिर के केशों और वैसे ही शरीर के अंगों को
अपने अपने प्रयोजन के लिये सुडौल बनाया है । गुरुजनों को योग्य है कि वधू
वर को संसार के हित के लिये विद्या सुशीलता आदि से सुशिक्षित करें कि वे
अपने शरीर के अंगों को सुडौल और दृष्ट पुष्ट रखें ॥ ५५ ॥

इदं तद्रूपं यदवस्तु योषां जायां जिज्ञासे मनसा चरन्तीम् ।
तामन्वर्तिष्ये सखिभिर्नवगैः क इमान् विद्वान् विचर्तुं
पाशान् ॥ ५६ ॥

इदम् । तत् । रूपम् । यत् । अवस्तु । योषां । जायाम् ।
जिज्ञासे । मनसा । चरन्तीम् ॥ ताम् । अनु । अन्वर्तिष्ये ।
सखि-भिः । नव-गैः । कः । इमान् । विद्वान् । वि । चर्तुं ।
पाशान् ॥ ५६ ॥

भाषार्थ—(इदम्) यह (तत्) वह (रूपम्) रूप [सुन्दरता व स्व-
भाव] है, (यत्) जिसको (योषा) सेवनीय (वधू) ने (अवस्तु) धारण
किया है, (मनसा) विज्ञान के साथ (चरन्तीम्) चलती हुई (जायाम्) पत्नी
को (जिज्ञासे) मैं जानना चाहता हूँ । (नवगैः) स्तुति योग्य चरित्र वाले
अथवा नवीन नवीन विद्या को प्राप्त करने और कराने वाले (सखिभिः) मित्रों

(केशान्) (अकल्पयत्) रचितवान् (तेन) कारणेन (इमाम्) विदुषीम्
(अश्विनौ) हे प्राप्तविद्यौ स्त्रीपुरुषसमूहौ (नारीम्) नरपत्नीम् (पत्ये)
स्वामिने (सम्) सम्यक् (शोभयामसि) शोभयामः । भूषयामः ॥

५६—(इदम्) इदानीं वर्तमानम् (तत्) दृश्यमानम् (रूपम्) सौन्द-
र्यम् । स्वभावः (यत्) (अवस्तु) आच्छादितवती । अधारयत् (योषा) वृत्-
वदिवचि० । उ० ३ । ६२ । यु मिश्रणमिश्रणयोः—सप्रत्ययः । यद्वा शुष सेवने-
अस्युः टाप् । मिश्रणयोग्या । सेवनीया पत्नी (जायाम्) पुत्रोत्पादिकां पत्नीम्
(जिज्ञासे) ज्ञातुमिच्छामि (मनसा) मननेन । विज्ञानेन सह (चरन्तीम्) चलन्तीम्
(ताम्) पत्नीम् (अनु) अनुसृत्य (अन्वर्तिष्ये) अन्त गतौ । गमिष्यामि

के सहित (ताम् अनु) उस [पत्नी] के साथ साथ (अतिथ्ये) मैं चलूंगा,
(विद्वान्) विद्वान् (कः) प्रजापति [परमेश्वर] ने (इमान् पाशान्) इन
[अविद्या के] फंदों को (वि चर्चते) खोल दिया है ॥ ५६ ॥

भाषार्थ—विद्या सुशीलता आदि गुणों से सुभूषित पतिपत्नी सुयोग्य
इष्ट मित्रों सहित शुभ गुणों का आदर करके परस्पर हित करें और परमेश्वर
को धन्यवाद दें कि जिसके अनुग्रह से ऐसा शुभ अवसर मिला है ॥ ५६ ॥

अहं वि ष्यामि मयि रूपमस्या वेदित् पश्यन् मनसः
कुलायम् । न स्तेयमग्निं मनसोदमुच्ये स्वयं अश्रानो
वरुणस्य पाशान् ॥ ५७ ॥

अहम् । वि । स्यामि । मयि । रूपम् । अस्याः । वेदित् । इत् ।
पश्यन् । मनसः । कुलायम् ॥ न । स्तेयम् । अग्निं । मनसा ।
उत् । अमुच्ये । स्वयम् । अश्रानः । वरुणस्य । पाशान् ॥ ५७ ॥

भाषार्थ—(अस्याः) इस [पत्नी] के (रूपम्) रूप [स्वभाव वा
सौन्दर्य] को (मनसः) अपने मन का (कुलायम्) आधार (वेदित्) जानता
हुआ और (पश्यन्) देखता हुआ (इत्) ही (अहम्) मैं [वर] (मयि)
अपने में (वि ष्यामि) निश्चय करके धारण करता हूँ । (स्तेयम्) चोरी के
पदार्थ को (न) नहीं (अग्निं) खाता हूँ, (मनसा) विज्ञान के साथ (वर-

(सखिभिः) मित्रैः (नवग्वैः) शु स्तुतो—अप् + गम्ल् गतौ—ड्वप्रत्ययः ।
नवग्वैः=नवगतयो नवनीतगतयो वा—निरु० ११। १६ । स्तोतव्यचरित्रैः ।
नवशिक्षाविद्याप्राप्तैः प्रापयितुमिच्छ (कः) सर्वकर्ता प्रजापतिः (इमान्)
विद्यमानान् (विचर्चते) चर्चती हिंसाग्रन्थनयोः—लिट् । विमोचितवान् (पाशान्)
अविद्याबन्धान् ॥

५७—(अहम्) वरः (वि ष्यामि) व्यवसायेन निश्चयेन धारयामि
(मयि) आत्मनि (रूपम्) स्वभावम् । सौन्दर्यम् (अस्याः) पत्न्याः (वेदित्)
विदन् । जानन् (इत्) एव (पश्यन्) अवलोकयन् (मनसः) अन्तःकरणस्य
(कुलायम्) आधारम् (न) निषेधे (स्तेयम्) स्तेन-यत्, नलोपः ।
और्यपदार्थम् (अग्निं) भक्षयामि (मनसा) विज्ञानेन (उत्) उत्कर्षेण

एस्य) रुकावट [अर्थात् विघ्न] के (पाशान्) फन्दों को (स्वयम्) अपने आप [अर्थात् पुरुषार्थ से] (अथनानः) ढीला करता हुआ (उत् अमुच्ये) मैं छुट गया हूँ ॥ ५७ ॥

भावार्थ—विद्वान् पति पत्नी परस्पर उत्तम गुण स्वभाव को हृदय में धारण करके विचार पूर्वक विघ्नों को हटाकर निष्कपट होकर उन्नति करें ॥५७॥
प्र त्वा मुञ्चामि वरुणस्य पाशाद् येन त्वावभ्रात् सविता सुशेवाः।
उरुं लोकं सुगमत्र पन्थां कृणोमि तुभ्यं सहपत्न्यै वधु ॥ ५८ ॥
प्र । त्वा । मुञ्चामि । वरुणस्य । पाशात् । येन । त्वा ।
अवभ्रात् । सविता । सु-शेवाः ॥ उरुम् । लोकम् । सु-गम् ।
अत्र । पन्थां । कृणोमि । तुभ्यम् । सह-पत्न्यै । वधु ॥ ५८ ॥

भाषार्थ—[हे वधू !] (त्वा) तुम्हें (वरुणस्य) रुकावट [विघ्न] के (पाशात्) बन्धन से (प्र मुञ्चामि) मैं [वर] अच्छे प्रकार छुड़ाता हूँ, (येन) जिसके साथ (त्वा) तुम्हें (सुशेवाः) अत्यन्त सेवा योग्य (सविता) जन्म दाता पिता ने (अवभ्रात्) बांधा है । (वधु) हे वधू ! (सहपत्न्यै) पति के साथ वर्तमान (तुभ्यम्) तेरे लिये (अत्र) यहाँ [गृहाश्रम में] (उरुम्) चौड़ा (लोकम्) घर और (सुगम्) सुगम (पन्थाम्) मार्ग (कृणोमि) मैं [पति] बनाता हूँ ॥ ५८ ॥

भावार्थ—जिस कन्या को पिता ने योग्य पति के मिलने तक रोका था, वह कन्या योग्य पति के साथ सुखपूर्वक सुप्रबन्ध करके गृहाश्रम का कर्तव्य करे और उसी प्रकार पति भी पुरुषार्थ करके पत्नी के साथ प्रीति से रहे ॥५८॥

इस मन्त्र का पूर्वार्द्ध ऊपर मन्त्र १४ में आ चुका है ॥ ५८ ॥

(अमुच्ये) मुक्तोऽस्मि (स्वयम्) आत्मना । पुरुषार्थेन (अथनानः) शिथिलीकुर्वन् (वरुणस्य) आवरणस्य । विघ्नस्य (पाशान्) बन्धान् ॥

५८—पूर्वार्द्धो व्याख्यातः—म० १४ (उरुम्) विस्तृतम् (लोकम्) गृहम् (सुगम्) सुखेन गन्तव्यम् (अत्र) अस्मिन् गृहाश्रमे (पन्थाम्) पन्थानम् (कृणोमि) करोमि (तुभ्यम्) (सहपत्न्यै) पत्या सह वर्तमानायै (वधु) हे पति ॥

उद्यच्छ्वम्पु रक्षो हनाथे मा नारी सुकृते दधात । धाता
विपश्चित् पतिमस्यै विवेद भगो राजा पुर एतु प्रजानन् ५८

उत् । यच्छ्वम् । अप्र । रक्षः । हुनाथ । इमाम् । नारीम् ।
सु-कृते । दधातु ॥ धाता । विपः-चित् । पतिम् । अस्यै ।
विवेदु । भगः । राजा । पुरः । एतु । प्र-जानन् ॥ ५८ ॥

भाषार्थ—[हे वीरो । शत्रुओं को] (उत् यच्छ्वम्) उठाओ, (रक्षः)
राक्षसाको (अप हनाथ) मारु हटाओ, (इमां नारीम्) इस नारी [नर की
पत्नी] को (सुकृते) सुकृत [पुण्य कर्म] में (दधातु) धारण करो । (विपश्चित्)
बुद्धिमान् (धाता) धारण करने वाले [परमेश्वर] ने (अस्यै) इस [वधू]
के लिये (पतिम्) पति (विवेद) प्राप्त कराया है, (प्रजानन्) पहिले से
जानने वाला (राजा) प्रकाशमान (भगः) ऐश्वर्यवान् [परमात्मा] (पुरः)
आगे (एतु) प्राप्त होवे ॥ ५८ ॥

भावार्थ—धर्मात्मा वीर लोग प्रयत्न के साथ विघ्नों से पृथक् करके
वधू घर को धर्म में प्रवृत्त रखें, और परमात्मा का सदा ध्यान करें कि जिस
ने कृपा करके विद्वान् पति पत्नी को मिलाया है, वही उनका सदा सहाय करे ५८

भगस्ततश्चतुरः पादान् भगस्ततश्चत्वार्युष्पलानि ।

त्वष्टा पिपेश मध्यतोऽनु वध्रान्तिषा नो अस्तु सुमङ्गली ॥ ६० ॥

॥ ५८—(उत् यच्छ्वम्) शस्त्राणि उन्नयत (रक्षः) राक्षसम् । विघ्नम्
(अप हनाथ) लेटि रूपम् । दूरं हत । मारयत (इमाम्) विदुषीम् (नारीम्)
नरस्य पत्नीम् (सुकृते) पुण्यकर्मणि (दधातु) धारयत (धाता) धारकः पर-
मेश्वरः (विपश्चित्) मेधावी (पतिम्) भर्तारम् (अस्यै) वध्वै (विवेद)
प्रापितवान् (भगः) ऐश्वर्यवान् जगदीश्वरः (राजा) दीप्यमानः (पुरः) पुर-
स्तात् । अग्रे (एतु) गच्छतु (प्रजानन्) अग्रे विदन् ॥

भगः । ततक्ष । चतुरः । पादान् । भगः । ततक्ष । चत्वारि ।
उष्पलानि ॥ त्वष्टा । पिपेश । मध्यतः । अनु । वर्धनम् ।
सा । नः । अस्तु । सु-मङ्गली ॥ ६० ॥

भाषार्थ—(भगः) भगवान् [ऐश्वर्यवान् जगदीश्वर] ने (चतुरः)
चार [धर्म अर्थ काम मोक्ष रूप] (पादान्) प्राप्ति योग्य पदार्थ (ततक्ष) रचे
हैं, (भगः) भगवान् ने (चत्वारि) चार [ब्रह्मचर्य, गृहस्थ, वानप्रस्थ और
संन्यास आश्रम रूप] (उष्पलानि) हिंसा से बचाने वाले कर्म (ततक्ष) बनाये
हैं । (त्वष्टा) विश्वकर्मा [परमेश्वर] ने (मध्यतः) बीच में [स्त्री पुरुषों के
भीतर] (वर्धनम्) वृद्धिव्यवहारों की (अनु) अनुकूल (पिपेश) व्यवस्था की
है, (सा) वह [वधू] (नः) हमारे लिये (सुमङ्गली) सुमङ्गली [बड़ी आनन्द
देने वाली] (अस्तु) होवे ॥ ६० ॥

भावार्थ—परमेश्वर ने वेदों द्वारा धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष और उनके
साधन ब्रह्मचर्य आदि आश्रमों का उपदेश कर के संसार के उपकार के लिये
स्त्री पुरुषों को ज्ञान और बुद्धि रूप वृद्धि का सामर्थ्य दिया है ॥ ६० ॥

सुकिंशुकं बहुतुं विश्वरूपं हिरण्यवर्णं सुवृतं सुचक्रम् । आ-
रोह सूर्ये अमृतस्य लोकं स्योनं पतिभ्यो बहुतुं कृणु त्वम् ६१
सु-किंशुकम् । बहुतुम् । विश्व-रूपम् । हिरण्य-वर्णम् ।
सु-वृतम् । सु-चक्रम् ॥ आ । रोह । सूर्ये । अमृतस्य । लोकम् ।
स्योनम् । पति-भ्यः । बहुतुम् । कृणु । त्वम् ॥ ६१ ॥

६०—(भगः) ऐश्वर्यवान् परमात्मा (ततक्ष) रचितवान् (चतुरः)
चतुःसंख्याकान् धर्मार्थकाममोक्षान् (पादान्) प्राप्तवान् पदार्थान् (भगः)
(ततक्ष) (चत्वारि) चतुःसंख्याकानि ब्रह्मचर्यगृहस्थवानप्रस्थसंन्यासाश्रम-
रूपाणि (उष्पलानि) उप दाहे हिंसायां च—किप्+पल रक्षणे—अञ् । उपो
हिंसनाद् रक्षककर्माणि (त्वष्टा) विश्वकर्मा परमेश्वरः (पिपेश) पिश अवयवै-
व्यवस्थायां च । व्यवस्थापितवान् (मध्यतः) स्त्रीपुरुषयो र्मेनसि (अनु) अनु-
कूलम् (वर्धनम्) वृद्धिविध्यां रन् । उ० २ । २७ । वृधु वृद्धौ—रन् । वृद्धिव्यव-
हारान् (सा) वधूः (नः) अस्मभ्यम् (अस्तु) (सुमङ्गली) अत्यन्त सुखदायिनी ॥

भाषार्थ—(सूर्ये) हे प्रेरणा करने वाली [वा सूर्य की चमक के समान तेज वाली] वधू ! (चुकिंशुकम्) अच्छे चमकने वाले [अग्नि वा विजुली वाले] वा बहुत प्रशंसनीय चाल वाले, (विश्वरूपम्) नाता रंगों वाले [शुक्ल, नील, पीत, रक्त आदि वर्ण वाले, अथवा ऊँचे नीचे मध्यम स्थान वाले], (हिरण्यवर्णम्) सुवर्ण के लिये चाहने योग्य, (सुवृतम्) अच्छे घूमने वाले [सव और मुड़ जाने वाले], (सुचक्रम्) सुन्दर [दड़, शीघ्रगामी] पहियों वाले (बहतुम्), रथ पर [गृहाश्रम कर गाड़ी पर] (त्वम्) तू (आ रोह) चढ़, और (पतिभ्यः) पति कुल वालों के लिये (बहतुम्) [अगने] पड़चने को (अमृतस्य) अमरण [पुरुषार्थ] का (स्योनम्) सुखदायक (लोकम्) लोक [संसार वा स्थान] (कृणु) बना ॥ ६१ ॥

भाषार्थ—जैसे चतुर महारथी धन धान्य से परिपूर्ण सुदृढ़ रथ पर अपने साथियों सहित चढ़ कर इच्छानुसार विचर कर कार्य सिद्धि करता है, वैसे ही समस्तवार स्त्री तथा पुरुष गृहाश्रम में प्रवेश कर के सुप्रबन्ध से अपने कुटुम्बियों सहित सुख भोगें ॥ ६१ ॥

यह मन्त्र कुछ मेद से ऋग्वेद में है—१०। ८५। २०, तथा मधुर्गि दयाः नन्दकृत संस्कार विधि विवाह प्रकरण में रथ पर वधू को वर के चढ़ा ले जाने में विनियुक्त है, और निरुक्त १२। ३ में व्याख्यात है ॥

अभ्रातृघ्नीं वसुणापशुघ्नीं बृहस्पते ।

इन्द्रापतिघ्नीं पुत्रिणीमास्मभ्यं सवितर्वह ॥ ६२ ॥

६१—(चुकिंशुकम्) चुकिंशुकम् = सुकाशनम्, किंशुकं कंशतेः प्रकाशयतिकर्मणः—निरु० १२। ३। यद्वा, कायतेर्ङिभिः । उ० ४। १५ = । सु + कै शब्दे—ङिभि + शुक गतौ—क। अतिशयेन प्रकाशमानमग्निविद्युत्प्रयोगेण । अतिशयेन प्रशंसनीयगतिमन्तम् (बहतुम्) बहनसाधनं रथम् (विश्वरूपम्) शुक्लनीलपीतरक्तादिवर्णयुक्तम्, अथवा, उच्चनीचमध्याकारयुक्तम् (हिरण्यवर्णम्) हिरण्याय सुवर्णाय वरणीयं स्वीकरणीयम् (सुवृतम्) सर्वतो वर्तनशीलम् (सुचक्रम्) दड़शीघ्रगामिचक्रयुक्तम् (आरोह) आतिष्ठ (सूर्ये) हे प्रेरणाशीले । सूर्यदीप्तिवत्तेजोयुक्ते (अमृतस्य) अमरणस्य । पुरुषार्थस्य (लोकम्) संसारम् । स्थानम् (स्योनम्) सुखप्रदम् (पतिभ्यः) पतिपक्षेभ्यः (बहतुम्) बहनम् । स्वप्रापणम् (कृणु) कुरु (त्वम्) ॥

अभ्रातृ-घ्नीम् । वरुण । अपशु-घ्नीम् । बृहस्पते ॥ इन्द्र ।
अपति-घ्नीम् । पुत्रिणीम् । आ । अस्मभ्यम् । सवितः । बृहद्

भाषार्थ—(वरुण) हे श्रेष्ठ ! (बृहस्पते) हे वेदवाणी के रक्षक ! (इन्द्र)
हे बड़े ऐश्वर्य वाले ! (सवितः) हे प्रेरणा करने वाले [वर !] (अभ्रातृघ्नीम्)
भाइयों को न सताने वाली, (अपशुघ्नीम्) पशुओं को न मारने वाली, (अपति-
घ्नीम्) पति को न दुःख देने वाली और (पुत्रिणीम्) श्रेष्ठ पुत्रों की उत्पन्न
करने वाली [वधू] को (अस्मभ्यम्) हमारे हित के लिये (आ वह) तू ले
खल ॥ ६२ ॥

भावार्थ—सब विद्वान् लोग आशीर्वाद देवें कि विद्वान् समर्थ वर विदुषी
व्यवहारकुशल वधू को गृहाश्रम की सिद्धि के लिये आदर पूर्वक ग्रहण करे ॥ ६२ ॥

इस मन्त्र का मिलान करो—ऋग्वेद १०। ८५। ४४ ॥

मा हिंसिष्टं कुमार्यै १ स्थूणे देवकृते पथि ।

शालाया देव्या द्वारं स्योनं कृणो वधूपथम् ॥ ६३ ॥

मां । हिंसिष्टम् । कुमार्यैम् । स्थूणे इति । देव-कृते ।

पथि ॥ शालायाः । देव्याः । द्वारं । स्योनम् । कृणुः । वधु-
पथम् ॥ ६३ ॥

भाषार्थ—(स्थूणे) हे दोनों स्थिर स्वभाव वाली [स्त्री पुरुषों की
पङ्क्ति !] (कुमार्यैम्) कुमारी [कन्या अर्थात् वधू] को (देवकृते) विद्वानों के
बनाये (पथि) मार्ग में (मा हिंसिष्टम्) मत कष्ट पाने दो । (देव्याः) व्यवहार

६२—(अभ्रातृघ्नीम्) हन्तेः कः, मूलविभुजादित्वात् । भ्रातृणामहन्त्री
सुखप्रदाम् (वरुण) हे श्रेष्ठ (अपशुघ्नीम्) पशूनां सुखयित्रीम् (बृहस्पते)
बृहत्या वेदवाण्या रक्षक (इन्द्र) हे परमैश्वर्यवान् (अपतिघ्नीम्) पत्युर्मोद-
यित्रीम् (पुत्रिणीम्) श्रेष्ठपुत्राणां जनयित्रीम् (अस्मभ्यम्) अस्माकं पितृ-
पक्षाणां हिताय (सवितः) हे प्रेरक वर (आ वह) आनय ॥

६३—(मा हिंसिष्टम्) दुःखं मा प्रापयतम् (कुमार्यैम्) कुमारीम् । वधूम्
(स्थूणे) रास्नास्नास्थूणावीणाः । उ० ३ । १५ । छा गतिनिवृत्तौ-नप्रत्ययः,
टाप, आकारस्थ ऊतं नस्य णत्वं च । हे स्थिरस्वभावे स्त्रीपुरुषपङ्क्ती (देव-

योग्य (शालायाः) शाला के (स्योनम्) सुखदायक (द्वारम्) द्वारको (वधूपथम्) वधू का मार्ग (कुरमः) हम बनाते हैं ॥ ६३ ॥

भाषार्थ—सब स्त्री पुरुष प्रयत्न करें कि पितृकुल से पृथक् होकर वधू प्रसन्न रहे और जैसे सुन्दर खव्ख शाला के सुन्दर खव्ख द्वार में होकर जाने आने में सुख होता है, वैसे ही सुप्रबन्ध वाले गृहाश्रम में वधू को सुख मिले ॥ ६३ ॥

ब्रह्मापरं युज्यतां ब्रह्म पूर्वं ब्रह्मान्ततो मध्यतो ब्रह्म सर्वतः ।
अनाव्याधां देवपुरां प्रपद्य शिवा स्योना पतिलोके वि
राज ॥ ६४ ॥ (६)

ब्रह्म । अपरम् । युज्यताम् । ब्रह्म । पूर्वम् । ब्रह्म । अन्ततः ।
मध्यतः । ब्रह्म । सर्वतः ॥ अनाव्याधास् । देव-पुरास् ।
प्र-पद्य । शिवा । स्योना । पति-लोके । वि । राज ॥ ६४ ॥ (६)

भाषार्थ—(ब्रह्म) ब्रह्म [परब्रह्म परमात्मा] (पूर्वम्) पहिले, (ब्रह्म) ब्रह्म (अपरम्) पीछे, (ब्रह्म) ब्रह्म (अन्ततः) अन्त में और (मध्यतः) मध्य में, और (ब्रह्म) ब्रह्म (सर्वतः) सर्वत्र (युज्यताम्) ध्यान किया जावे । [हे वधू !] (अनाव्याधाम्) छेदन रहित [अटूट, दृढ़] (देवपुराम्) देवताओं [विद्वानों] के गढ़ में (प्रपद्य) पहुंचकर (शिवा) कल्याणकारिणी और (स्योना) सुखदायिनी तू (पतिलोके) पतिलोक [पति के समाज] में (वि राज) विराजमान हो ॥ ६४ ॥

भाषार्थ—वधू तथा वर को योग्य है कि परमात्मा को सब स्थानों और

कृते) विदुषां रचिते (पथि) मार्गे (शालायाः) (देव्याः) व्यवहारयोग्यायाः (स्योनम्) सुखप्रदम् (कुरमः) कुर्मः (वधूपथम्) वधूगमनमार्गम् ॥

६४—(ब्रह्म) परमेश्वरः (अपरम्) पश्चात् (युज्यताम्) समाधीयताम् (ब्रह्म) (पूर्वम्) अग्रे (ब्रह्म) (अन्ततः) अन्ते (मध्यतः) मध्ये (ब्रह्म) (सर्वतः) सर्वत्र (अनाव्याधाम्) व्यध ताडने—घम् । छेदनरहितम् । सुदृढाम् (देवपुराम्) विदुषां दुर्गम् (प्रपद्य) प्राप्य (शिवा) कल्याणकारिणी (स्योना) सुखदायिनी (पतिलोके) पतिसमाजे (वि राज) विराजमाना भव ॥

सबे कालों में प्रत्यक्ष जानकर वीरता और निर्विघ्नता से गृहाश्रम में अपने कर्तव्यों को प्रसन्न होकर पूरा करें ॥ ६४ ॥

इति प्रथमोऽनुवाकः ॥

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ॥

सूक्तम् २ ॥

१—७५ ॥ दस्पती देवते ॥ १—४, ७, ८, १०, ११, १५, १६, २१—२३, २७—३०, ५३—५८, ६३—६६, ७२, ७३, अनुष्टुप् ; ५ जगती ; ६ निचृज् जगती ; ६ त्र्यवसाना षट्पदा भुरिगष्टिः ; १२ निचृदार्षी जगती, १३, ३५, ४३ भुरिगार्षी पङ्क्तिः ; १४, १७—१८, ३४, ३८, ४२, ७०, ७४, ७५ त्रिष्टुप् ; ० स्वराड्-नुष्टुप् ; २४ विराट् त्रिष्टुप्, २५, ३६, ४१, ४६, निचृत् त्रिष्टुप् ; २६ त्रिपदा विराट् गायत्री ; ३१, ३६ स्वराट् त्रिष्टुप् ; ३२, ३७ भुरिक् त्रिष्टुप्, ३३ भुरिगुपरिष्ठाद् बृहती ; ४० स्वराड् जगती ; ४४ निचृत् प्रस्तारपङ्क्तिः ; ४५, ४६, ५१, ६७ भुरिगनुष्टुप् ; ४७ पथ्या बृहती ; ४८ आर्षी पङ्क्तिः ; ५० निचृदुपरिष्ठाद् बृहती ; ५२ विराट् परोष्णिक् ; ५६, ६०, ६२ पथ्या पङ्क्तिः, ६१ भुरिक् पथ्या पङ्क्तिः ; ६८, पुर उष्णिक्, ६६ त्र्यवसाना षट्पदाऽतिशकरी ; ७१ निचृत्पथ्या पङ्क्तिश्छन्दः ॥

गृहाश्रमोपदेशः—गृह आश्रम का उपदेश

तुभ्यमग्रे पर्यवहन्त्सूर्या बृहत्तुना सह ।

च नः पतिभ्यो जाया दा अग्ने प्रजया सह ॥ १ ॥

तुभ्यम् । अग्रे । परि । अवहन् । सूर्याम् । बृहत्तुना । सह ॥

चः । नः । पति-भ्यः । जायास् । दाः । अग्ने । प्र-जया । सह ॥ १

भाषार्थ—(अग्ने) हे सर्वज्ञ परमात्मन् । (अग्रे) पहिले से वर्तमान (तुभ्यम्) तेरे लिये [तेरी आज्ञा पालन के लिये] (सूर्याम्) प्रेरणा करने

१—(तुभ्यम्) तवाज्ञापालनाय (अग्रे) आदौ वर्तमानाय (परि) सर्वतः (अवहन्) प्रापितवन्तो विद्वांसः (सूर्याम्) प्रेरयित्रीम् । सूर्यदीप्तिव-

बाली [वा सूर्य की चमक के समान तेज वाली] कन्या को (वहतुना सह) दाय [यौतुक, अर्थात् विवाह में दिये हुये पदार्थ] के साथ (परि) सब प्रकार से (अवहन्) वे [विद्वान् लोग] लाये हैं, (सः) सो तू [हे परमेश्वर !] (नः पतिभ्यः) हम पतिकुल वालों के हित के लिये (जायाम्) इस पत्नी को (प्रजया सह) प्रजा [सन्तान सेवक आदि] के साथ (दाः) दे ॥ १ ॥

भाषार्थ—अनादि परमात्मा की उपासना कर के विद्वान् लोग गुणवती कन्या को यौतुक आदि के साथ पति कुल में आनन्द से रहने के लिये आशीर्वाद देवें ॥ १ ॥

यह मन्त्र कुछ भेद से ऋग्वेद में है—१०। २५। ३२, और महर्षि द्वापानन्दकृत संस्कारविधि विवाह प्रकरण में वधू घर के यज्ञकुण्ड की प्रदक्षिणा करने में बद्धृत है ॥

पुनः पत्नीमग्निर्द्वादायुषा सह वर्चसा ।

दीर्घायुस्या यः पतिर्जीवाति श्रद्धः शतम् ॥ २ ॥

पुनः । पत्नीम् । अग्निः । अद्वात् । आयुषा । सह । वर्चसा ॥

दीर्घ-आयुः । अस्याः । यः । पतिः । जीवाति । श्रद्धः । शतम् २

भाषार्थ—(अग्निः) सर्वव्यापक परमेश्वर ने (आयुषा) आयु और (वर्चसा सह) तेज के साथ (पत्नीम्) पत्नी को (पुनः) निश्चय करके (अद्वात्) दिया है । (अस्याः) इस [पत्नी] का (यः) जो (पतिः) पति है, [वह] (दीर्घायुः) दीर्घ आयु वाला होकर (शतम् श्रद्धः) सौ वर्षों तक (जीवाति) जीता रहे ॥ २ ॥

सोऽस्विनीं कन्याम् (वहतुना) विवाहकाले देवपदार्थेन (सह) (सः) स त्वं परमेश्वरः (नः) अस्मभ्यम् (पतिभ्यः) पतिकुलस्थानां हिताय (जायाम्) पत्नीम् (दाः) देहि (अग्ने) अग्नि गतौ—नि, नलोपः । हे सर्वज्ञ परमात्मन् (प्रजया) सन्तानसेवकादिना (सह) ॥

२.—(पुनः) निश्चयेन (पत्नीम्) (अग्निः) सर्वव्यापकः परमेश्वरः (अद्वात्) दत्तवान् (आयुषा) जीवनेन (सह) (वर्चसा) (दीर्घायुः) चिरजीवी (अस्याः) पत्न्याः (यः) (पतिः) (जीवाति) जीवतु (श्रद्धः) संवत्सरान् (शतम्) ॥

भावार्थ—जिस परमेश्वर के अनुग्रह से आयुष्मती पुण्यवती धर्म प्राप्त हुयी है, उस परमात्मा से बुद्धिमान लोग प्रार्थना करें कि उसका पति भी यश और कीर्ति के साथ पूर्ण आयु भोगे ॥२॥

यह मन्त्र ऋग्वेद में है—१० । ८५ । ३६ ॥

सोमस्य जाया प्रथमं गन्धर्वस्तेऽपरः पतिः ।

तृतीयो अग्निष्टे पतिस्तुरीयस्ते मनुष्यजाः ॥ ३ ॥

सोमस्य । जाया । प्रथमम् । गन्धर्वः । ते । अपरः । पतिः ।

तृतीयः । अग्निः । ते । पतिः । तुरीयः । ते । मनुष्यजाः ॥

१—सामान्य अर्थ ॥

भाषार्थ—[हे वधू !] (सोमस्य) सोम [शान्ति आदि शुभ गुण] की (जाया) उत्पत्ति स्थान (प्रथमम्) पहिले [पहिली अवस्था में] [तू है], (गन्धर्वः) गन्धर्व [वेदवाणी का धारण करने वाला गुण] (ते) तेरा (अपरः) दूसरा (पतिः) पति [रक्षक] है । (अग्निः) अग्नि [अर्थात् विद्या और शरीर का तेज] (ते) तेरा (तृतीयः) तीसरा (पतिः) पति [रक्षक] है, और (मनुष्यजाः) मनुष्य [अर्थात् मननशीलों में उत्पन्न विद्वान् युवा पुरुष] (ते) तेरा (तुरीयः) चौथा [पति] है ॥ ३ ॥

भावार्थ—जब कन्या ब्रह्मचर्य से पहिली, दूसरी और तीसरी अवस्था में क्रम से माता, पिता और आचार्या से सुशिक्षा पाकर और शरीर से स्वस्थ युवती होकर तेजस्विनी हो, तब अपने सदृश मातृमान् पितृमान् और आचार्य-वान् निरोग ब्रह्मचारी पुरुष से विवाह करे ॥ ३ ॥

इस मन्त्र का अर्थ श्रीमान् परिडित काली प्रसाद शर्मा आचार्य की

३—(सोमस्य) शान्त्यादिगुणस्य ऐश्वर्यवतः पुरुषस्य (जाया) जोयते यस्यां सा जाया । उत्पत्तिस्थानम् । पत्नी (प्रथमम्) प्रथमवारम् (गन्धर्वः) गोर्वेदवाण्या धारको गुणः पुरुषो वा (ते) तव (अपरः) द्वितीयः (पतिः) रक्षको भर्ता (तृतीयः) (अग्निः) विद्याप्राप्तिशरीरपुष्टिजन्यं तेजः । ज्ञानवान् पुरुषः (ते) तव (पतिः) (तुरीयः) चतुर्थः (ते) (मनुष्यजाः) अ० १२ । ४ । ४३ । मनुष्य + जनी प्रादुर्भावे—विट् । मनुष्येषु मननशीलेषुत्पन्नः ॥

सम्मति से किया गया है जिन को बहुत धन्यवाद देता हूँ ॥ ३ ॥

२-नियोग विषयक अर्थ ॥

भाषार्थ—[हे स्त्री ! तू] (सोमस्य) सोम [अर्थात् पेश्वर्यवान् विवाहित पुरुष] की (जाया) पत्नी (प्रथमम्) पहिली बार [होती है], (गन्धर्वः) गन्धर्व [अर्थात् वेदवाणी का धारण करने वाला नियुक्त पुरुष] (ते) तेरा (अपरः) दूसरा (पतिः) पति अर्थात् रक्षक [होता है], (अग्निः) अग्नि [अर्थात् ज्ञानी नियुक्त पुरुष] (ते) तेरा (तृतीयः) तीसरा (पतिः) पति [होता है] और (मनुष्यजाः) मनुष्य [मननशीलों में उत्पन्न नियुक्त पुरुष] (ते) तेरा (तुरीयः) चौथा [पति होता है] ॥ ३ ॥

भावार्थ—स्त्री को योग्य है कि विपत्तिकाल में अर्थात् विवाहित पति के रोगी होने वा मर जाने पर अन्य तीन पतियों तक एक दूसरे के पीछे नियोग करके सन्तान उत्पन्न करे, पहिले विवाहित पति का नाम सोम होता है और अन्य तीन जो नियोग के पति हैं, क्रम से गन्धर्व, अग्नि और मनुष्य कहाते हैं । इसी प्रकार विवाहित स्त्री सोम्या, और नियोग की तीनों स्त्रियां क्रम से गन्धर्वी, आग्नेयी और मानुषी कहाती हैं ॥ ३ ॥

यह मन्त्र कुछ भेद से ऋग्वेद में है—१०। ८५। ४०। और महर्षि दयानन्द कृत सत्यार्थप्रकाश चतुर्थ समुल्लास नियोगविषय और ऋग्वेदादि-भाष्यभूमिका नियोगविषय में व्याख्यात है । इस मन्त्र का पाठ और शब्दार्थ इस प्रकार है—

सोमः प्रथमो विविदे गन्धर्वो विविद उत्तरः ।

तृतीयो अग्निष्टे पतिस्तुरीयस्ते मनुष्यजाः ॥

[हे स्त्री !] (सोमः) सोम [अर्थात् शान्ति आदि शुभ गुण, वा पेश्वर्यवान् पुरुष] (प्रथमः) पहिला (ते) तेरा (पतिः) पति [रक्षक] (विविदे) [विद सत्तायाम्—लङ् धे लिट्] होता है, (उत्तरः) दूसरा (गन्धर्वः) गन्धर्व [अर्थात् वेदवाणी का धारण करने वाला गुण वा पुरुष], (तृतीयः) तीसरा (अग्निः) अग्नि [अर्थात् विद्या और शरीर का तेज वा ज्ञानी पुरुष], और (मनुष्यजाः) मनुष्य [मननशीलों में उत्पन्न हुआ पुरुष] (ते) तेरा (तुरीयः) चौथा [पति] (विविदे) होता है ॥

सोमो ददद् गन्धर्वयि गन्धर्वो ददद् अग्नये ।

रयि च पुत्रांश्चादाद् अग्निर्मह्यमथो इमाम् ॥ ४ ॥

सोमः । ददत् । गन्धर्वयि । गन्धर्वः । ददत् । अग्नये ॥ रयिम् ।

च । पुत्रान् । च । अदात् । अग्निः । मह्यम् । अथो इति । इमाम् ॥ ४ ॥

१—सामान्य अर्थ ॥

भाषार्थ—(सोमः) सोम [शान्ति आदि शुभ गुण] (गन्धर्वयि) गन्धर्व [वेदवाणी के धारण करने वाले गुण] के लिये [कन्या को] (ददत्) देता है, (गन्धर्वः) गन्धर्व [वेदवाणी के धारण करने वाला गुण] (अग्नये) अग्नि [विद्या और शरीर के तेज] के लिये (ददत्) देता है । (अथो) फिर (अग्निः) अग्नि [विद्या और शरीर का तेज] (इमाम्) इस [स्त्री] को (च) और (रयिम्) धन को, (च) और (पुत्रान्) पुत्रों को (मह्यम्) मुझ [युवा ब्रह्मचारी] को (अदात्) देता है ॥ ४ ॥

भावार्थ—जब कन्या माता पिता और आचार्या से यथाक्रम सुशिक्षित होकर युवती हो जावे, तब यथाक्रम माता पिता और आचार्य से शिक्षा पाया हुआ युवा ब्रह्मचारी वैसी गुणवती कन्या से विवाह करके धनवान् और पुत्रवान् होवे ॥ ४ ॥

२—नियोगविपर्यय अर्थ ॥

भाषार्थ—(सोमः) सोम [पेश्वर्यवान् विवाहित पति] (गन्धर्वयि) गन्धर्व [वेदवाणी के धारण करने वाले दूसरे नियुक्त पुरुष] के लिये [स्त्री को] (ददत्) छोड़ता है । (गन्धर्वः) गन्धर्व [वेदवाणी का धारण करने वाला दूसरा नियुक्त पुरुष] (अग्नये) अग्नि [ज्ञानी तीसरे नियुक्त पुरुष] के

४—(सोमः) शान्त्यादिगुणः । पेश्वर्यवान् विवाहितपुरुषः (ददत्) ददं दाने त्यागे च । ददाति । त्यजति कन्यां स्त्रियं चेति शेषः (गन्धर्वयि) वेदवाणी-धारकाय गुणाय नियुक्तपुरुषाय वा (गन्धर्वः) (ददत्) (अग्नये) विद्याप्राप्तिशरीर-पुष्टिजन्यतेजसे । ज्ञानवते तृतीयनियुक्तपुरुषाय (रयिम्) धनम् (च) (पुत्रान्) (च) (अदात्) ददाति । त्यजति (अग्निः) ज्ञानवान् तृतीयनियुक्तपुरुषः (मह्यम्) यूने ब्रह्मचारिणे । चतुर्थनियुक्तपुरुषाय (अथो) पुनः (इमाम्) स्त्रियम् ॥

लिये (इदत्) छोड़ता है । (अथो) फिर (अग्निः) अग्नि [धानी तीसरा नियुक्त पुरुष] (इमाम्) इस [स्त्री] को, (च) और (रथिम्) धन को (च) और (पुत्रान्) पुत्रों को (मय्यम्) मेरे लिये [अर्थात् चौथे नियुक्त पुरुष के लिये] (अदात्) छोड़ता है ॥ ४ ॥

भावार्थ—मनुष्य को योग्य है कि सदा एक स्त्रीव्रत रहे चाहे वह विवाहित हो वा नियुक्त हो, और विवाहित स्त्री के मरजाने वा रोगी हो जाने पर आपत् काल में ही एक दूसरे के पीछे अन्य तीन स्त्रियों तक नियोग करके धन और सन्तान प्राप्त करे । इसी प्रकार स्त्री भी एक विवाहित पति के मरजाने वा रोगी हो जाने पर आपत् काल में ही अन्य तीन नियुक्त पतियों के साथ एक दूसरे के पीछे रह कर धन और सन्तान की रक्षा करे ॥ ४ ॥

यह मन्त्र ऋग्वेद में है—१०। ८५। ४१ ॥

आ वासिगन्तुसुसुतिर्वाजिनीवसु न्यश्विना हुत्सु कामा अरंसत ।
अभूतं गोपा मियुना शुभस्पती प्रिया अर्यम्णो दुर्या
अशीमहि ॥ ५ ॥

आ । वासु । अगन् । सु-सुतिः । वाजिनीवसु इति वाजिनी-
वसु । नि । अश्विना । हुत्-सु । कामाः । अरंसत ॥ अभू-
तम् । गोपा । मियुना । शुभः । पत्नी इति । प्रियाः । अर्य-
म्णः । दुर्यान् । अशीमहि ॥ ५ ॥

भावार्थ—(वाजिनीवसु) हे बहुत वेग वाली वा अन्न वाली क्रियाओं में निवास करने वाले दोनों [स्त्री पुरुषो ।] (वाम्) तुम दोनों को (सुमतिः) सुमति (आ) सब ओर से (अगन्) प्राप्त होवे, (अश्विना) हे विद्या को प्राप्त दोनों (हुत्सु) [तुम्हारे] हृदयोंमें (कामाः) शुभ कामनायें (नि) निर-

५—(आ) समन्तात् (वाम्) युवाभ्याम् (अगन्) प्राप्नुयात् (सुमतिः) सुबुद्धिः (वाजिनीवसु) वेगवतीषु अन्नवतीषु वा क्रियासु निवसतस्तौ (नि) निरन्तरम् (अश्विना) हे प्राप्तविद्यौ स्त्रीपुरुषौ (हुत्सु) युवयोर्हृदयेषु (कामाः) शुभाभिलाषाः (अरंसत) रमन्ताम् । तिष्ठन्तु (अभूतम्) भवतम्

स्तरं (अरंसत) रमण करें [रहें] । (शुभः पती) हे शुभ किया के रत्नको !
(मिथुना) तुम दोनों (गोपा) रत्नक (अभूतम्) होओ, (प्रियाः) हम लोग
प्रिय होकर (अर्यम्णः) श्रेष्ठों के मान करने वाले पुरुष के (दुर्यान्) घरों को
(अशीमहि) प्राप्त करें ॥ ५ ॥

भाषार्थ—स्त्री पुरुषों को चाहिये कि कुरती से सुमति पूर्वक अन्न
आदि सामग्री प्राप्त करके शुभ कामनायें सिद्ध करते हुये सब के रत्नक बनें,
जिस से विद्वान् लोग प्रीति करके उनका आश्रय लेवें ॥ ५ ॥

यह मन्त्र कुछ भेद से ऋग्वेद में है—१० । ४० । १२ ॥

सा मन्दसाना मनसा शिवेन रयिं धेहि सर्ववीरं वचस्यम् ।
सुगं तीर्य सुप्रपाणं शुभस्पती स्याणुं पयिष्ठामप दुर्मतिं
हतम् ॥ ६ ॥

सा । मन्दसाना । मनसा । शिवेन । रयिम् । धेहि । सर्व-वीरम् ।
वचस्यम् ॥ सु-गम् । तीर्यम् । सु-प्रपाणम् । शुभः । पती
इति । स्याणुम् । पयि-स्याम् । अप । दुः-मतिम् । हतम् । ६ ।

भाषार्थ—[हे वधू !] (सा) सो तू (मन्दसाना) आनन्द करती
हुयी, (शिवेन) कल्याणयुक्त (मनसा) मन के साथ (सर्ववीरम्) सब वीरों
वाले (वचस्यम्) स्तुति-योग्य (रयिम्) धन को (धेहि) धारण कर । (शुभः
पती) हे शुभ किया के रत्नक तुम दोनों । (सुगम्) सुख से जाने योग्य, (सुप्र-

(गोपा) गोपायितारौ । रत्नकौ (मिथुना) उभौ (शुभः) शुभकियायाः
(पती) पालकौ (प्रियाः) द्विता वयम् (अर्यम्णः) श्रेष्ठानां मानयितुं पुरु-
षस्य (दुर्यान्) अघ्न्यादयश्च । उ० ४ । ११२ । दुर्वी हिंसायाम्-यक्, वकीर-
कोपे दीर्घाभावश्च । हिंसन्ति दुःखम् । गृहान्—निघ० ३ । ४—(अशीमहि)
प्राप्नुवाम ॥

१—(सा) सा त्वम् (मन्दसाना) अञ्जिवृधिमन्दिसहिम्बः कित् ।
उ० २ । ८७ । मदि आमोदस्तुतिदीप्यादिषु—असानच् कित् । आमोदयित्री
(मनसा) चित्तेन, (शिवेन) कल्याणयुक्तेन (रयिम्) धनम् (धेहि) धारण
(सर्ववीरम्) सर्ववीरोपेतम् (वचस्यम्) प्रशंसनीयम् (सुगम्) सुखेन गन्त-

पाणम्) सुन्दर पानी वाले (तीर्थम्) तीर्थ [उतरने के घाट] को [धारण करो], और (पथिष्ठाम्) मार्ग में खड़े हुये (स्थाणम्) ठूठ [भाड़ भंकर आदि समान] (दुर्मतिम्) दुर्मति को (अप हतम्) नाश करो ॥ ६ ॥

भावार्थ—जहां पर गुणवती स्त्री प्रसन्न होकर धन का प्रबन्ध करके सन्तानों को शूर, धीर, यशस्वी बनाती है, वहां पर दोनों पति पत्नी विघ्नों को हटाकर गृहाश्रम को ऐसा सुखदायी करते हैं, जैसे विद्वान् शिल्पी मार्ग के कण्टक आदि मेंटकर नदी का सुगम तीर्थ अर्थात् घाट बनाता है जिस पर होकर सब सुख से उतरते और जल से स्नान पान करके आनन्द पाते हैं ॥ ६ ॥

यह मन्त्र कुछ भेद से ऋग्वेद में है—१०।४०।१३ ॥

या ओषधयो या नद्यो १ यानि क्षेत्राणि या वना ।

तास्त्वा वधु प्रजावतीं पत्ये रक्षन्तु रक्षसः ॥ ७ ॥

याः । ओषधयः । याः । नद्यः । यानि । क्षेत्राणि । या । वना ।

ताः । त्वा । वधु । प्रजा-वतीम् । पत्ये । रक्षन्तु । रक्षसः ॥ ७ ॥

भाषार्थ—(याः) जो (ओषधयः) ओषधियां [अन्न, सोमलता आदि], (याः) जो (नद्यः) नदियां, (यानि) जो (क्षेत्राणि) क्षेत्र और (या) जो (वना) वन [वृक्ष बाटिका आदि] हैं । (ताः) वे सब [ओषधि आदि], (वधु) हे वधू ! (त्वा प्रजावतीम्) तुझ श्रेष्ठ सन्तान वाली को (पत्ये) पति के लिये (रक्षसः) राक्षस [विघ्न] से (रक्षन्तु) बचावें ॥ ७ ॥

अयम् (तीर्थम्) पातृतुदिवचि० । उ० २ । ७ । तृ प्लवनतरणयोः—यक् । तरण-स्थानम् (सुप्रपाणम्) स्वच्छप्रकृष्टपानयुक्तम् (शुभः पती) हे शुभक्रियायाः पालकौ (स्थाणम्) शास्त्राश्रयवृक्षादिकम् (पथिष्ठाम्) मार्गस्थम् (दुर्मतिम्) दुर्दुष्टिम् (अप हतम्) दूरे नाशयतम् ॥

७—(याः) (ओषधयः) अन्नसोमलतादयः (याः) (नद्यः) (यानि) (क्षेत्राणि) अज्ञोत्पत्तिस्थानानि (या) यानि (वना) वनानि । वनोपवनवाटिकादीनि (ताः) पूर्वोक्ता ओषध्यादयः (त्वा) (वधु) हे पति (प्रजावतीम्) उत्तमसन्तानयुक्ताम् (पत्ये) स्वामिहिताय (रक्षन्तु) पालयन्तु (रक्षसः) रक्षणीयं यस्मात् तस्माद् राक्षसात् विघ्नात् ॥

भावार्थ—गृहाभमी स्त्री पुरुषों को योग्य है कि अन्न, ओषधि, नदियों, वन उपवन आदि आवश्यक पदार्थों का यथावत् उपयोग करके कष्टों से बचकर सुखी रहें ॥ ७ ॥

एषं पन्थामरुक्षाम सुगं स्वस्तिवाहनम् ।

यस्मिन् वीरो न रिष्यत्यन्येषां विन्दते वसु ॥ ८ ॥

आ । इमम् । पन्थाम् । अरुक्षाम् । सु-गम् । स्वस्ति-वाहनम् ॥

यस्मिन् । वीरः । न । रिष्यति । अन्येषाम् । विन्दते । वसु ॥ ८ ॥

भावार्थ—(इमम्) इस [वैदिक] (सुगम्) सुख से चलने योग्य, (स्वस्तिवाहनम्) आनन्द पहुँचाने वाले (पन्थाम्) मार्ग पर आ अरुक्षाम) इस चढ़ें । (यस्मिन्) जिस [मार्ग] में (वीरः) वीर पुरुष (न रिष्यति) कष्ट नहीं पाता है, और (अन्येषाम्) दूसरे [अधर्मियों] का (वसु) धन [दण्ड द्वारा] (विन्दते) लेता है ॥ ८ ॥

भावार्थ—गृहस्थियों को चाहिये कि धार्मिक वैदिक मार्ग पर चलकर वीरपन से अधर्मियों को दण्ड दें और धन वृद्धि करें ॥ ८ ॥

इदं सु मे नरः शृणुत ययाशिषा दंपती वाममश्नुतः ।

ये गन्धर्वा अप्सुरसश्च देवीरेषु वानस्पत्येषु येऽधि तस्युः ।

स्योनास्ते अस्यै वध्वै भवन्तु मा हिंसिषुर्वहतुमुह्यमानम् ॥ ९ ॥

इदम् । सु । मे । नरः । शृणुत । यया । आ-शिषा । दंपती इति

दम्-पती । वामम् । अश्नुतः ॥ ये । गन्धर्वाः । अप्सुरसः ।

च । देवीः । एषु । वानस्पत्येषु । ये । अधि । तस्युः ॥

८—(इमम्) प्रसिद्ध वैदिकम् (पन्थाम्) मार्गम् (आ अरुक्षाम) आरु-
हेम (सुगम्) सुखेन गमनीयम् (स्वस्तिवाहनम्) आनन्दप्रापकम् (यस्मिन्)
यधि (वीरः) पराक्रमी पुरुषः (न) निषेधे (रिष्यति) दुःखं प्राप्नोति (अन्ये-
षाम्) अधर्मिणाम् (विन्दते) लभते (वसु) धनम् ॥

स्योनाः । ते । अस्यै । वध्वै । भवन्तु । मा । हिंसिषुः ।
वहतुम् । उह्यमानम् ॥ ८ ॥

भाष्यार्थ—(नरः) हे नरो । (इदम्) अब- (मे-) मेरी [बात] (सु)
अच्छे प्रकार (शृणुत) सुनो, (यया आशिषा) जिस आशीर्वाद से (दम्पती)
पति पत्नी दोनों (वामम्) श्रेष्ठ पदार्थ (अश्रुतः) पाते हैं । (ये) जो (गन्धर्वाः)
गन्धर्व [वेदवाणी के धारण करने वाले पुरुष] (च) और (अप्सरसः) कामों
में व्यापक रहने वाली (देवीः) देवियां [बड़ी गुणवती स्त्रियां] हैं, और (ये) जो
पुरुष (पशु) इन (वानस्पत्येषु) सेवनीय शास्त्र के रक्षक जन से संबन्ध वाले
पुरुषों में (अधि) ऊंचे (तस्थुः) उहरते हैं । वे सब [हे वधू !] (ते अस्यै वध्वै)
तुम्हें इस वधू के लिये (स्योनाः) सुखदायक (भवन्तु) हों, वे (उह्यमानम्)
चलते हुये (वहतुम्) रथ [रथ समान गृह कार्य] को (मा हिंसिषुः) न हानि
पहुँचावें ॥ ८ ॥

भाष्यार्थ—सब निपुण विद्वान् पुरुष और गृहकार्य में चतुर स्त्रियां मिल
कर ऐसा प्रयत्न करें कि वे दोनों स्त्री पुरुष गृहाभ्रम में यथावत् सिद्धि प्राप्त करें,
और कभी उनके चलते हुये गृह कार्य में विघ्न न पड़ने पावें ॥ ८ ॥

६—(इदम्) इदानीम् (सु) सुविचारेण (मे) सम वाणीम् (नरः) हे
नेतारः ((शृणुत-) आकर्णयत (यया) (आशिषा) आशीर्वादेन (दम्पती)
आवापती (वामम्) श्रेष्ठ पदार्थम् (अश्रुतः) प्राप्तुतः (वे) (गन्धर्वाः) गा
वेदवाणी धरन्ति ते विद्वांसः (अप्सरसः) अप. कर्मनाम—निघ० २ । १ । सतें—
रूपपूर्वादिसिः । उ० ४ । २३७ । अपः + सू गतौ—असि । अपांसि कर्माणि सरन्ति
प्राप्नुवन्ति यास्ताः । कर्मकुशलाः स्त्रियः (देवीः) उत्तमगुणवत्त्वः (पशु) प्रसि-
द्धेषु (वानस्पत्येषु) वन्यते सेव्यते स वनः, तस्य पतिर्वनस्पतिः । [वनस्पते]
वनस्य संभजनीयस्य शास्त्रस्य पालक—द्वयानन्दभाष्ये, यजु० २७ । २१ । ततः ।
वित्यवित्यादित्य० । पा० ४ । १ । म५ । ग्य । संभजनीयस्य शास्त्रस्य पालकस्य
जनस्य सम्बन्धिषु पुरुषेषु (ये) (अधि) उपरि (तस्थुः) तिष्ठन्ति (स्योनाः)
सुखदायकाः (ते) तुभ्यम् (अस्यै) प्रसिद्धायै (वध्वै) पत्न्यै (भवन्तु) (मा
हिंसिषुः) मा नाशयन्तु (वहतुम्) वहनसाधनं रथतुल्यं गृहकार्यम् (उह्य-
मानम्) गम्यमानम् ॥

ये वध्वश्चन्द्रं बहुतुं यस्मा यन्ति जनान् अनु ।
पुनस्तान् यज्ञिया देवा नयन्तु यत आगताः ॥ १० ॥ (•)
ये । वध्वः । चन्द्रम् । बहुतुम् । यस्माः । यन्ति । जनान् ।
अनु ॥ पुनः । तान् । यज्ञियाः । देवाः । नयन्तु । यतः ।
आ-गताः ॥ १० ॥ (•)

भाषार्थ—(ये) जो (वध्वः) क्षय रोग (जनान् अनु) मनुष्यों में
वर्तमान (वध्वः) वधू के (चन्द्रम्) आनन्द देने वाले [वा सुनहले] (बहुतुम्)
रथ को (यन्ति) प्राप्त होंगे । (तान्) उन [रोगों] को (यज्ञियाः) पूजा
योग्य (देवाः) विद्वान् लोग (पुनः) अवश्य [वहाँ] (नयन्तु) पहुँचावे,
(यतः) जहाँ से [जिस कारण से] (आगताः) वे [रोग] आये हैं ॥ १० ॥

भाषार्थ—जब कभी मार्ग आदि स्थान में स्त्री वा पुरुष को रोग का
उपद्रव आ पड़े, विद्वान् वैद्य लोग कारण जानकर उसका प्रतिकार करें ॥ १० ॥

वह मन्त्र कुछ भेद से श्रुग्भेद में है—१० । ८५ । ३१ ॥

मा विदन् परिपन्थिनो य आसीदन्ति दंपती ।
सुगेन दुर्गमतीतामप द्रान्त्वरति यः ॥ ११ ॥

मा । विदन् । परि-पन्थिनः । ये । आ-सीदन्ति । दंपती
इति दम्-पती ॥ सु-गेन । दुः-गम् । अति । द्रुताम् । अप ।
द्रान्तु । अरति यः ॥ ११ ॥

भाषार्थ—(ये) जो (परिपन्थिनः) बटमार लोग (दम्पती) पति

१०—(ये) (वध्वः) वध्वाः । पत्न्याः (चन्द्रम्) आह्लादकम् । सुवर्ण-
शुकम् (बहुतुम्) वाहन रथम् (यस्माः) राजरोगाः (यन्ति) प्राप्नुवन्ति
(जनान्) मनुष्यान् (अनु) प्रति (पुनः) अवधारणे (तान्) रोगान् (यज्ञियाः)
पूजार्हाः (देवाः) सुखदातारो वैद्याः (नयन्तु) प्रेरयन्तु (यतः) यस्मात्
कारणात् (आगताः) प्राप्ताः ॥

११—(मा विदन्) मा प्राप्नुवन्तु (परिपन्थिनः) अ० १ । २७ । २ ।

पत्नी के (आसीदन्ति) घात में आकर बैठते हैं, (मा विदन्) वे न मिलें ।
(सुगेन) सुगम [मार्ग] से (दुर्गम्) कठिन स्थान को (अति) पार करके
(इताम्) दोनों चले जावें और (अरातयः) शत्रु लोग (अप द्रान्तु) भाग
जावें ॥ ११ ॥

भाषार्थ—मार्ग चलने में स्त्री पुरुष सावधानी से प्रवन्ध करके कि
आहू लुटेरे आदि के उपद्रवों से बचकर कुशल से ठिकाने पर पहुँचे ॥ ११ ॥

यह मन्त्र कुछ भेद से अथर्ववेद में है—१०। ८५। ३२, और महर्षि दयानन्द
कृत संस्कारविधि विवाहप्रकरण में चोर आदि से भय वा भयकर स्थान होते
पर बोलने के लिये उद्धृत है । इस मन्त्र का चौथा पाद ऊपर आ चुका है—
अ० ६। १२६। १—३ ॥

सं काशयामि बहुतुं ब्रह्मणा गृहैरघोरेण चक्षुषा मित्रियेण ।
पर्याणद्धं विश्वरूपं यदस्ति स्योनं पतिभ्यः सविता तत् कृणोतु ॥ १२ ॥
सम् । काशयामि । बहुतुम् । ब्रह्मणा । गृहैः । अघोरेण ।
चक्षुषा । मित्रियेण ॥ परि-आनद्धम् । विश्व-रूपम् । यत् ।
अस्ति । स्योनम् । पति-भ्यः । सविता । तत् । कृणोतु ॥ १२ ॥

भाषार्थ—(ब्रह्मणा) वेदज्ञान द्वारा (गृहैः) घरों के [पदार्थों]
सहित [विराजमान] (बहुतुम्) वधू को (अघोरेण) अक्रूर [कोमल],
(मित्रियेण) मित्रता युक्त (चक्षुषा) नेत्र से (सम् काशयामि) मैं यथावत्
दिखाता हूँ । (यत्) जो कुछ पदार्थ (विश्वरूपम्) सब प्रकार का (पर्याणद्धम्)

प्रतिकूलाचारिणः (आसीदन्ति) आगत्य घाते तिष्ठन्ति (दम्पती) पतिपत्न्यौ
(सुगेन) सुगमनीयेन मार्गेण (दुर्गम्) दुर्गमस्थानम् (अति) अतीत्य
(इताम्) गच्छताम् (अप द्रान्तु) पलायन्ताम् (अरातयः) शत्रवः ॥

१२—(सम्) सम्यक् (काशयामि) दीपयामि । दर्शयामि (बहुतुम्)
वधूम् । नवोढाम् (ब्रह्मणा) वेदज्ञानेन (गृहैः) गृहपदार्थैः सह वर्तमानाम्
(अघोरेण) अक्रूरेण (चक्षुषा) नेत्रेण (मित्रियेण) मित्रत्वोपेतैः (पर्याणद्धम्)
सर्वतः प्रबन्धेन धृतम् (विश्वरूपम्) सर्वप्रकारम् (यत्) पदार्थजातम् (अस्ति)

सब ओर बंधा हुआ (अस्ति) है, (सविता) सब का प्रेरक [परमात्मा] (तत्) उस को (पतिभ्यः) पतिकुल वालों के लिये (स्योनम्) सुखदायक (कृणोतु) करे ॥ १२ ॥

भावार्थ—विद्वान् वर घर में आयी विदुषी वधू के साथ श्रेष्ठ व्यवहार करता रहे, जिससे सब कुटुम्बी लोग घरके पदार्थों में आनन्द पावें ॥ १२ ॥

शिवा नारीयमस्तुमागन्निमं धाता लोकमस्यै दिदेश ।

तामर्यमा भगो अश्विनोभा प्रजापतिः प्रजया वर्धयन्तु ॥१३॥

शिवा । नारी । इयम् । अस्तम् । आ । अगन् । इमम् ।

धाता । लोकम् । अस्यै । दिदेश ॥ ताम् । अर्यमा । भगः ।

अश्विना । उभा । प्रजा-पतिः । प्र-जया । वर्धयन्तु ॥१३॥

भाषार्थ—(इयम्) यह (शिवा) मङ्गलदायिनी (नारी) नारी [नर-की पत्नी] (अस्तम्) घर में (आ अगन्) प्राप्त होवे, (धाता) सर्वपोषक [परमात्मा] ने (अस्यै) इस [वधू] को (इमम्) यह (लोकम्) लोक [समाज] (दिदेश) दिया है । (ताम्) उस [वधू] को (अर्यमा) श्रेष्ठों का मान करने वाला [राजा], (भगः) ऐश्वर्यवान् [आचार्य], (उभा) दोनों (अश्विना) विद्या को प्राप्त [स्त्री पुरुषों के समाज], और (प्रजापतिः) प्रजा-पालक [परमेश्वर] (प्रजया) उत्तम सन्तान से (वर्धयन्तु) बढ़ावें ॥ १३ ॥

भावार्थ—जब परमात्मा की कृपा से उत्तम वधू उत्तम वर को प्राप्त हो, राजा की व्यवस्था, आचार्य की शिक्षा, विद्वान् स्त्री पुरुषों की सत्संगति और परमात्मा की भक्ति से वधू वर दोनों गुणवान् श्रेष्ठ सन्तान उत्पन्न करें ॥ १३ ॥

(स्योनम्) सुखवम् (पतिभ्यः) पतिकुलस्थेभ्यः (सविता) सर्वप्रेरकः परमात्मा (तत्) पदार्थजातम् (कृणोतु) करोतु ॥

१३—(शिवा) मङ्गलदायिनी (नारी) नरस्य पत्नी (इयम्) गुणवती (अस्तम्) गृहम् (आ अगन्) आगच्छतु (इमम्) दृश्यमानम् (धाता) सर्वधारकः परमेश्वरः (लोकम्) समाजम् (अस्यै) वध्वै (दिदेश) दत्तवान् (ताम्) वधूम् (अर्यमा) श्रेष्ठानां मानयिता राजा (भगः) ऐश्वर्यवानाचार्यः (अश्विना) प्राप्तविद्यौ स्त्रीपुरुषसमूहो (प्रजापतिः) प्रजापालको जगदीश्वरः (प्रजया) श्रेष्ठसन्तानेन (वर्धयन्तु) उन्नयन्तु ॥

आत्मन्वत्युर्वरा नारीयमागन् तस्यां नरो वपत् बीजमस्याम् ।
 सा वः प्रजां जनयद् वक्षणाभ्यो बिभ्रती दुग्धमृषभस्य रेतः १४
 आत्मन्-वती । उर्वरा । नारी । दूयम् । आ । अगन् । तस्याम् ।
 नरः । वपत् । बीजम् । अस्याम् ॥ सा । वः । प्र-जाम् ।
 जनयत् । वक्षणाभ्यः । बिभ्रती । दुग्धम् । ऋषभस्य । रेतः १४

भाषार्थ—(आत्मन्वती) आत्मा [भीतरी बल] वाली (उर्वरा) उप-
 जाऊ धरती [के समान], (इयम्) यह (नारी) नारी [नर की पत्नी] (आ
 अगन्) आयी है, (नरः) हे नर ! [वर] (तस्याम्) उस (अस्याम्) ऐसी
 [गुणवती वधू] में (बीजम्) बीज (वपत्) बो । (सा) वह [नारी] (ऋष-
 भस्य) वीर्यवान् पुरुष के (दुग्धम्) दूध समान (रेतः) वीर्य को (बिभ्रती)
 धारण करती हुयी (वक्षणाभ्यः) अपने पेट की नाडियों से (वः) तेरे लिये
 (प्रजाम्) सन्तान (जनयत्) उत्पन्न करे ॥ १४ ॥

भावार्थ—जैसे बलवती उपजाऊ भूमि में विधि पूर्वक जोतकर उत्तम
 बीज बोने से उत्तम अन्न उत्पन्न होता है, वैसे ही पूर्ण ब्रह्मचारिणी बलवती स्त्री
 के साथ पूर्ण ब्रह्मचारी वीर्यवान् ऋतुगामी पुरुष का यथाविधि संयोग होने
 से उत्तम सन्तान उत्पन्न होते हैं ॥ १४ ॥

प्रति तिष्ठ विराडसि विष्णुरिवेह संरस्वति ।

सिनीवालि प्र जायतां भगस्य सुमुतावसत् ॥ १५ ॥

१४—(आत्मन्वती) आभ्यन्तरशक्तियुक्ता (उर्वरा) शस्योत्पादनयोग्या
 भूमिर्यथा (नारी) नरस्य पत्नी (इयम्) वधूः (आ अगन्) आगमत् (तस्याम्)
 नार्याम् (नरः) सुपां सुपो भवन्ति । वा० पा० ७ । १ । ३६ । एकवचनस्य बहु-
 वचनम् । हे नः । नायक (वपत्) तिङां तिङो भवन्ति । वा० पा० ७ । १ । ३६ ।
 एकवचनस्य बहुवचनम् । वप । प्रक्षिप (बीजम्) (अस्याम्) ईदृश्यां गुणव-
 त्याम् (सा) (वः) पूर्ववद्बहुवचनम् । तुभ्यम् (प्रजाम्) सन्तानम् (जनयत्)
 जनयेत् (वक्षणाभ्यः) वक्षःस्थलेभ्यः । उदरनाडीभ्यः (बिभ्रती) धारयन्ती
 (दुग्धम्) क्षीरतुल्यम् (ऋषभस्य) वीर्यवतः पुरुषस्य (रेतः) वीर्यम् ॥

प्रति । तिष्ठ । वि-राट् । असि । विष्णुः-इव । इह । सर-
स्वति ॥ सिनीवालि । प्र । जायताम् । भगस्य । सु-सुतौ । असत् ॥ १५

भाषार्थ—(सरस्वति) हे सरस्वती ! [श्रेष्ठ विज्ञान वाली] (प्रति
तिष्ठ) दृढ़ रह, (विष्णुः इव) व्यापक सूर्य के समान तू (इह) यहां पर [गृहा-
श्रम में] (विराट्) विविध प्रकार ऐश्वर्य वाली (असि) है । (सिनीवालि)
हे अन्न वाली पत्नी ! [तुझसे] (प्र जायताम्) उत्तम सन्तान उत्पन्न होवे और
वह [सन्तान] (भगस्य) भगवान् [ऐश्वर्यवान् परमात्मा] की (सुसुतौ)
सुसुति में (असत्) रहे ॥ १५ ॥

भावार्थ—गर्भवती स्त्री विज्ञानपूर्वक समर्थ होकर वेदादि शास्त्रों के
स्वाध्याय और बड़े बड़े पुरुषों के चरित्रों के विचार से श्रेष्ठ धर्मात्मा ईश्वर भक्त
सन्तान उत्पन्न करे ॥ १५ ॥

उद्-वः ऊर्मिः शम्या हुन्त्वापो योक्त्राणि मुञ्चत ।
मादुःकृतौ व्येनसावचन्यावशु नमारताम् ॥ १६ ॥

उत् । वः । ऊर्मिः । शम्याः । हुन्तु । आपः । योक्त्राणि ।
मुञ्चत ॥ मा । अदुः-कृतौ । वि-येनसौ । अचन्यौ । अशु नस
मा । अरताम् ॥ १६ ॥

भाषार्थ—[हे स्त्री पुरुषो !] (वः) तुम्हारी (ऊर्मिः) उत्साह रूपी
लहर (उत् हुन्तु) ऊंची चले, (आपः) हे आप्त प्रजाओ ! (शम्याः) कर्म

१५—(प्रति तिष्ठ) दृढ़ वर्तस्व (विराट्) विवधैश्वर्यवती (असि)
(विष्णुः) व्यापकः सूर्यः (इव) यथा (इह) अस्मिन् गृहाश्रमे (सरस्वतिः)
हे श्रेष्ठविज्ञानवति (सिनीवालि) अ० २ । २६ । २ । विजू बन्धने—नक्, डीप्+
वल संवरणे, यद्वा बल जीवने-दाने च—अणू, डीप् । सिनीवाली सिनमजं
भवति सिनाति भूतानि बालं पर्वं वृणोतेस्तस्मिन्नन्नवती—नि० ११ । ३१ । हे
अन्नवति पत्नि (प्र जायताम्) उत्तमसन्तान उत्पद्यताम् (भगस्य) ऐश्वर्यवतः
परमेश्वरस्य (सुसुतौ) धार्मिकबुद्धौ (असत्) भवेत् ॥

१६—(उत्) उपरि (वः) युष्माकम् (ऊर्मिः) अ गतौ—मिप्रत्ययः ।
उत्साह रूपतरङ्गः (शम्याः) शमी कर्मनाम निघ० २ । १ । शमी—यत् । शमीषु

कुशल होकर तुम (योक्त्राणि) निन्दित कर्मों को (मुञ्चत) छोड़ो । (अदुष्कृतौ) दुष्ट आचरण न करने वाले, (व्येनसौ) पाप रहित, (अघ्न्यौ) नहीं मारने योग्य [दोनों स्त्री पुरुष] (अशुनम्) दुःख (मा आ अरताम्) कभी न पावें ॥१६॥

भावार्थ—सब कर्मकुशल स्त्री पुरुष निन्दित कर्मों को छोड़कर शुभ कर्मों में अपना उत्साह बढ़ावें, जिन के अनुकरण से यह दम्पती पापों से मुक्त रहकर धर्मात्मा होते हुये उत्तम सन्तानों के साथ सुख भोगें ॥१६॥

यह मन्त्र कुछ भेद से ऋग्वेद में है—३। ३३। १३ ॥

अघोरचक्षुरपतिघ्नी स्योना शुग्मा सुशेवा सुयमा गृहेभ्यः ।
वीरसूदेवृकांसा सं त्वयैधिषीमहि सुमनस्यमाना ॥ १७ ॥

अघोर-चक्षुः । अपति-घ्नी । स्योना । शुग्मा । सु-शेवा ।
सु-यमा । गृहेभ्यः ॥ वीर-सूः । देवृ-कांसा । सम् । त्वया ।
एधिषीमहि । सु-मनस्यमाना ॥ १७ ॥

भाषार्थ—[हे वधू !] तू (गृहेभ्यः) घर वालों के लिये (अघोरचक्षुः) प्रिय दृष्टि वाली, (अपतिघ्नी) पति को न संताने वाली, (स्योना) सुखदायिनी (शुग्मा) कार्यकुशला, (सुशेवा) सुन्दर सेवा योग्य, (सुयमा) अच्छे नियमों वाली, (वीरसूः) वीरों की उत्पन्न करने वाली, (देवृकांसा) देवों [पति के छोटे बड़े भाइयों] से प्रीति रखने वाली और (सुमनस्यमाना)

कर्मसु कुशलाः (हन्तु) गच्छतु (आपः) हे आत्तप्रजाः (योक्त्राणि) युज निन्दायाम्—घ्नन्प्रत्ययः, नित्स्वरः । निन्दितकर्माणि (मुञ्चत) त्यजत (मा) निषेधे (अदुष्कृतौ) अदुष्टकर्माणौ (व्येनसौ) विगतपापौ (अघ्न्यौ) हन्तुमनर्हौ स्त्रीपुरुषौ (अशुनम्) शुन गतौ—क । शुनं सुखनाम—निघ० ३। ६ । सुखरहितं दुःखम् (आ) समन्तात् (अरताम्) अ गतौ—लुङ् । प्राप्नुताम् ॥

१७—(अघोरचक्षुः) अभयङ्करनेत्री (अपतिघ्नी) पत्युरहिंसित्री (स्योना) सुखप्रदा (शुग्मा) युजिरुचितिजां कुश्च । उ० १ । १४६ । शक्नु शक्तौ—मक्, कस्य ग, अर्शआद्यच्, टाप् । शक्म् शुग्म कर्म नाम—निघ० १ । २ । कर्मकुशला (सुशेवा) सुसेवनीया (सुयमा) सुनियमवती (गृहेभ्यः) गृहपुरुषेभ्यः

प्रसन्नचित्तवाली [रह], (त्वया) तेरे साथ (सम्पत्तिमहि) हम मिल कर बढ़ते रहें ॥ १७ ॥

भावार्थ—गृहपती कर्मकुशल होकर शुद्ध अन्तःकरण से सदा सब का हित करे, जिस से सब घर वृद्धि करता जावे ॥ १७ ॥

यह और आगे का मन्त्र कुछ भेद से ऋग्वेद में है—१०।८५।४४, और यह मन्त्र महर्षि दयानन्द कृत संस्कारविधि विवाहप्रकरण में वधू वर के यज्ञ कुण्ड की प्रदक्षिणा करने में और फिर वर के घर पहुंचकर उनके आज्याहुति देने में व्याख्यात है ॥

अदेवृघ्नीपतिघ्नीहैधि शिवा पशुभ्यः सुयमा सुवर्चाः । प्रजावती वीरसूदेवृकामा स्योनेमसग्निं गार्हपत्यं सपर्य ॥ १८ ॥

अदेवृ-घ्नी । अपति-घ्नी । इह । एधि । शिवा । पशु-भ्यः । सु-यमा । सु-वर्चाः ॥ प्रजा-वती । वीर-सूः । देवृ-कामा । स्योना । इमम् । अग्निम् । गार्ह-पत्यम् । सपर्य ॥ १८ ॥

भाषार्थ—[हे वधू !] (इह) यहां [गृहाश्रम में] (अपतिघ्नी) पति को न सताने वाली, (अदेवृघ्नी) देवों को न कष्ट देने वाली, (शिवा) मङ्गल करने वाली, (पशुभ्यः) पशुओं के लिये (सुयमा) सुन्दर नियमों वाली (सुवर्चाः) बड़े तेज वाली (एधि) हो । (प्रजावती) श्रेष्ठ प्रजाओं [सेवक आदि] रखने वाली, (वीरसूः) वीरों की उत्पन्न करने वाली, (देवृकामा) देवों से प्रीति करने वाली, (स्योना) सुख युक्त वृ (गार्हपत्यम्) गृहस्थ सम्बन्धी (इमम्) इस (अग्निम्) अग्नि की (सपर्य) सेवन कर ॥ १८ ॥

(वीरसूः) वीराणां प्रसवित्री (देवृकामा) देवेषु पतिभ्रातृषु प्रीतियुक्ता (सम्) सम्यक् (एधिमीमहि) वर्धिमीमहि (सुमनस्यमाना) प्रसन्नचित्ता ॥

१८—(अदेवृघ्नी) देवृणामहिंसित्री (अपतिघ्नी) (इह) अस्मिन् गृहाश्रमे (एधि) भव (शिवा) हितकरी (पशुभ्यः) गवादिभ्यः (सुयमा) शोभन-नियमयुक्ता (सुवर्चाः) बहुतेजाः (प्रजावती) श्रेष्ठसेवकादिभिः युक्ता (देवृ-कामा) म० १७ (स्योना) (इमम्) प्रसिद्धम् (अग्निम्) भौतिकमग्निम् (गार्हपत्यम्) गृहपतिसम्बन्धिनम् (सपर्य) सपर्यतिः परिचरणकर्मा—निघ० ३।५।सेवस्व ॥

भावार्थ—गृहिणी को चाहिये कि अपने पति और सब कुटुम्बियों और पशुओं को प्रसन्न रखकर उत्तम सन्तान उत्पन्न करे और गृहकार्य की सिद्धि के लिये शिल्पकर्म, हवनकर्म और पाकक्रिया आदि में अग्नि का यथावत् प्रयोग करती रहे ॥ १८ ॥

उत्तिष्ठे तः किमिच्छन्तीदमागं अहं त्वेडे अभिभूः स्वाद् गृहात् । शुन्यैषी निर्जते याजगन्धोत्तिष्ठाराते प्र पत मेह रंस्थाः ॥ १८ ॥

उत् । तिष्ठ । इतः । किम् । इच्छन्ती । इदम् । आ । अगाः । अहम् । त्वा । ईडे । अभि-भूः । स्वात् । गृहात् ॥ शुन्य-
एषी । निः-जृते । या । आ-जगन्ध । उत् । तिष्ठ । अराते ।
प्र । पत । मा । इह । रंस्थाः ॥ १८ ॥

भावार्थ—(निर्जते) हे अलक्ष्मी ! [दरिद्रता आदि] (इतः) यहां से [सुप्रबन्धयुक्त घर से] (उत् तिष्ठ) उठ, (किम्) क्या [बुरा] (इच्छन्ती) चाहती हूँ (इदम्) इस [घर] में (आ अगाः) तू आयी है, (अभिभूः) विजयी (अहम्) मैं (त्वा) तुझे (स्वात् गृहात्) अपने घर से (ईडे=ईरे) निकालता हूँ । (शुन्यैषी) शून्य [निर्जनपन] चाहने वाली (या) जो तू (आजगन्ध) आयी है, (अराते) हे कंजूसिन् (उत् तिष्ठ) उठ, (प्र पत) चलती हो, (इह) यहां (मा रंस्थाः) मत ठहर ॥ १८ ॥

१८—(उत्तिष्ठ) दूरे गच्छ (इतः) अस्मात् सुप्रबन्धयुक्तगृहात् (किम्) अहितम् (इच्छन्ती) (इदम्) गृहम् (आ अगाः) आगतवती (अहम्) पुरुषार्थी गृहस्थः (त्वा) त्वाम् (ईडे) रस्य डः । ईरे । प्रेरयामि (अभिभूः) अभि-भविता । विजयी (स्वात्) (गृहात्) (शुन्यैषी) शून्यायै प्राणिहिंसायै हितम्, शून्या—यत् + इष इच्छायाम्—अच्, डीप् । निर्जनत्वमिच्छन्ती (निर्जते) अ० १+३१ । २ । हे कृच्छ्रापत्ते—निरु० २ । ७ । हे अलक्ष्मि (या) या त्वम् (आजगन्ध) यस्य धः । आजगन्ध । आगतवती (उत्तिष्ठ) (अराते) हे अदानशीले (प्रपत) बहिर्गच्छ (इह) अस्मिन् गृहे (मा रंस्था) नैवोपरम ॥

भाषार्थ—जिस घर में स्त्री-पुरुष विद्वान् चतुर कार्यकुशल होते हैं, वहाँ पर-दरिद्रता, कंजूनी आदि दुर्विघ्न नहीं रहते, वह घर धन धान्य से भरा पूरा सदा मङ्गलमय रहता है ॥ १९ ॥

यदा गार्हपत्यमसंपर्यैत् पूर्वमग्निं वधूरियम् ।

अथा सरस्वत्यै नारि पितृभ्यश्च नमस्कुरु ॥ २० ॥ (८)

यदा । गार्ह-पत्यम् । असंपर्यैत् । पूर्वम् । अग्निम् । वधूः ।
इयम् ॥ अथासरस्वत्यै । नारि । पितृ-भ्यः च । नमः । कुरु । २० (८)

भाषार्थ—(यदा) जब (इयम् वधू) इस वधू ने (गार्हपत्यम्) गृहस्थ सम्बन्धी (अग्निम्) अग्नि को (पूर्वम्) पहिले से (असंपर्यैत्) सेवन किया है । (अथ) इस लिये (नारि) हे नारी ! (सरस्वत्यै) सरस्वती [विज्ञान के भण्डार परमेश्वर] को (च) और (पितृभ्यः) पितरों [पिता समान मान्य पुरुषों] को (नमः) नमस्कार (कुरु) कर ॥ २० ॥

भाषार्थ—जिस परमेश्वर की और जिन महान् पुरुषों की कृपा से इस वधू ने हवन, शिल्प, अन्न, ओषधि आदि में अग्निकी विद्या को यथावत् जाना है, उस परमेश्वर और उन बड़े लोगों को वह कुलवधू सदा धन्यवाद देती रहे ॥ २० ॥

शर्म वर्म तदा हरस्यै नार्यो उपस्तरै ।

सिनीवालि प्र जायतां भगस्य सुमतावसत् ॥ २१ ॥

शर्म । वर्म । एतत् । आ । हर । अस्यै । नार्यै । उप-स्तरै ॥

सिनीवालि । प्र । जायताम् । भगस्य । सु-सुतौ । असुत् ॥ २१ ॥

भाषार्थ—[हे विद्वान् !] (एतत्) यह [गृहकार्यरूप] (शर्म)

२०—(यदा) यस्मिन् काले (गार्हपत्यम्) गृहपतिसंबन्धिनम् (असंपर्यैत्) असंपर्यैत् । सेवितवती (पूर्वम्) अग्रे (अग्निम्) अग्निविद्याम् (वधूः) (इयम्) (अथ) अथ (सरस्वत्यै) सरो विज्ञानं विद्यते यस्यां चितौ सा सरस्वती, तस्यै । सर्वविज्ञानवते परमेश्वराय (नारि) हे नरस्य पत्नि (पितृभ्यः) पितृतुल्यमान्येभ्यः (च) (नमः) नमस्कारम् (कुरु) ॥

२१—(शर्म) सुखप्रदम् (वर्म) कवचम् (एतत्) (आ हर) आनय

सुखदायक (चर्म) कवच (अस्थै नार्यै) इस नारी को (उपस्तरे) ओढ़ने के लिये (आ हर) ला । (सिनीवालि) हे अन्न वाली पत्नी ! [तुभे से] (प्र जायताम्) उत्तम सन्तान उत्पन्न होवे, और वह [सन्तान] (भगस्य) भगवान् [ऐश्वर्यवान् परमात्मा] की (सुमती) सुमति में (असत्) रहे २१

भावार्थ—पति आदि सब वधू को गृह कार्य में सदा सहाय देवे, जैसे योद्धा को कवच रणदोत्र में सहाय देता है, और सब पुरुष उस वधू के धीरे ईश्वरभक्त सन्तान से सुख प्राप्त करें ॥ २१ ॥

इस मन्त्र का उत्तरार्द्ध ऊपर मन्त्र १५ में आ चुका है ॥

यं बल्वजं न्यस्यथ चर्म चोपस्तृणीयन् ।

तदा रोहतु सुप्रजा या कुन्या विन्दते पतिम् ॥ २२ ॥

यम् । बल्वजम् । नि-अस्यथ । चर्म । च । उप-स्तृणीयन् ।

तत् । आ । रोहतु । सु-प्रजाः । या । कुन्या । विन्दते । पतिम् २२

भावार्थ—[हे विद्वानो ! (यम्) जिस (बल्वजम्) बल्वज [तृण विशेष के आसन] को (न्यस्यथ) तुम बिछाते हो (च) और (चर्म) [मृग सिंह आदि का चर्म, उस पर] (उपस्तृणीयन्) तुम फैलाते हो । (सुप्रजाः) सुन्दर जन्म वाली (कुन्या) वह कुन्या [कमनीया वधू] (तत्) उस पर (आ रोहतु) ऊंची बैठे, (या) जो (पतिम्) पति को (विन्दते) पाती है ॥ २२ ॥

(अस्थै) (नार्यै) (उपस्तरे) अवचले च । पा० ३ । ४ । १५ । स्तृज् स्तृज् आच्छादने—एश् प्रत्ययो बाहुलकात् तुमर्थे । उपस्त्रे । उपस्तर्तुम् । आच्छादयितुम् । अन्यद् व्याख्यातम्—म० १५ ॥

२२—(यम्) (बल्वजम्) अशुप्रुषिलटि० । उ० १ । १५१ । बल संवरणे वेष्टने—कन् + जन-ड । बलते भुवं वेष्टयतीति बल्वः पर्वतस्तत्र जायते । तृण—विशेषासनम् । मुञ्जभेदम्—यथा मनु० २ । ४३ (न्यस्यथ) निक्षिपथ (चर्म) सिंहमृगादिचर्म (च) (उपस्तृणीयन्) आच्छादयथ (तत्) आसनम् (आ रोहतु) आतिष्ठतु (सुप्रजाः) जनी प्रादुर्भावे—विट् । सुजन्मा (या) (कुन्या) कमनीया वधू (विन्दते) लभते (पतिम्) भर्तारम् ॥

भावार्थ—घर के विद्वान् लोग योग्य आसन आदि से पतिव्रता कुलवधू का आदर सत्कार करते रहें ॥ २२ ॥

(बल्वज) एक तृण विशेष मूँज वा कुश का भेद है जिस पर मैसला बनाने को मनु० २ । ४३ में लिखा है ॥

उप स्तृणीहि बल्वजमधि चर्मणि रोहिते ।
तत्रोपविश्य सुप्रजा इममग्निं सपर्यतु ॥ २३ ॥

उप । स्तृणीहि । बल्वजम् । अधि । चर्मणि । रोहिते ॥ तत्र ।
उप-विश्य । सु-प्रजाः । इमम् । अग्निम् । सपर्यतु ॥ २३ ॥

भाषार्थ—(रोहिते) रोहित [हरिण विशेष] के (चर्मणि अधि) चर्म पर (बल्वजम्) बल्वज [तृण विशेष का आसन] (उप स्तृणीहि) तू फैला । (तत्र) उस पर (सुप्रजाः) सुन्दर जन्म वाली वधू (उपविश्य) बैठकर (इमम्) इस (अग्निम्) अग्नि [व्यापक परमेश्वर वा भौतिक अग्नि] की (सपर्यतु) सेवा करे ॥ २३ ॥

भावार्थ—विद्वानों के दिये आसन पर बैठकर कुलवधू परमेश्वर की उपासना और यज्ञ आदि में अग्नि का प्रयोग करे ॥ २३ ॥

आ रोहु चर्मोप सीदुः अग्निमेष देवो हन्ति रक्षांसि सर्वा । इह
प्रजां जनय पत्ये अस्मै सुज्यै ष्वयो भवत् पुत्रस्त एषः ॥ २४ ॥
आ । रोहु । चर्म । उप । सीदु । अग्निम् । एषः । देवः ।
हन्ति । रक्षांसि । सर्वा ॥ इह । प्र-जाम् । जनय । पत्ये ।
अस्मै । सु-ज्यै ष्वयः । भवत् । पुत्रः । ते । एषः ॥ २४ ॥

२३—(उप स्तृणीहि) आच्छादय (बल्वजम्) म० २२ । तृणविशेषा-
सनम् (अधि) उपरि (चर्मणि) म० २२ (रोहिते) रोहित—अश्वत्थम् ।
मृगविशेषसम्बन्धिनि । गोकर्णपृषतैर्गर्शरोहिताश्चमरो मृगाः । अमर० १५ ।
१०. (तत्र) आसने (उपविश्य) (सुप्रजाः) सुजन्मा वधू (इमम्) प्रसिद्धम्
(अग्निम्) व्यापकं परमेश्वरं भौतिकाग्निं वा (सपर्यतु) परिचरतु ॥

भाष्यार्थ—[हे वधू !] (चर्म) चर्म [सुग सिंह आदि के चर्म] पर (आ रोह) ऊँचो बैठ, (अग्निम्) अग्नि [व्यापक परमात्मा वा भौतिक अग्नि] की (उपे लोड) सेवा कर. (एषः देवः) यह देवता (सर्वाः) सब (रक्षांसि) रक्षकों [विघ्नो] को (हन्ति) नाश करना है । (इह) यहां [गृहाश्रम में] (अस्मै पत्ये) इस पति के लिये (प्रजाम्) सन्तान (जनय) उत्पन्न कर. (एषः) यह (ते पुत्रः) तेरा पुत्र (जुष्यैऽयः) बड़े ज्येष्ठपुत्र वाला [आयु में सुदृढ़ और पद में भ्रष्ट] (भवत्) होवे ॥ २४ ॥

भाष्यार्थ—वधू सावधान और प्रसन्न चित्त होकर परमेश्वर की उपासना और हवन आदि किया करे और विद्वान् लोग चिरजीवी पुरुषार्थी सन्तान उत्पन्न करने के लिये वधू को दिन शिखा और आशीर्वाद देवें ॥ २४ ॥

वि तिष्ठन्तां मातुरस्य उपस्थानानारूपाः पशवो जायमानाः ।
सुमङ्गल्युप सीदे ममग्निं संपत्नीं प्रति भूषेह देवान् ॥ २५ ॥

वि । तिष्ठन्ताम् । मातुः । अस्याः । उप-स्थात् । नाना-रूपाः ।
पशवः । जायमानाः ॥ सु-मङ्गली । उप । सीदु । इमम्
अग्निम् । सम्-पत्नी । प्रति । भूषु । इह । देवान् ॥ २५ ॥

भाष्यार्थ—(अस्याः मातुः) इस माता की (उपस्थात्) गोद से (नानारूपाः) नाना स्वभाव वाले, (जायमानाः) प्रसिद्ध होते हुये (पशवः) इष्टिवाले विद्वान् लोग (वि) विविध प्रकार (तिष्ठन्ताम्) उपस्थित हों । (सुमङ्गली) बड़ी मङ्गल वाली तू (इमम्) इस (अग्निम्) अग्नि [व्यापक

२४—(आ रोह) आतिष्ठ (चर्म) म० २२ (उप सीदु) उपतिष्ठ (अग्निम्) व्यापक परमात्मानं भौतिकाग्निं वा (एषः) (देवः) (हन्ति) नाशयति (रक्षांसि) विघ्नान् (सर्वाः) सर्वाणि (इह) गृहाश्रमे (प्रजाम्) सन्तानम् (जनय) उत्पादय (पत्ये) स्वामिने (अस्मै) (जुष्यैऽयः) ज्येष्ठ-भावे ष्यञ् । आयुषा सुवृद्धः पदेन सुश्रेष्ठो वा (भवत्) भवेत् (पुत्रः) (ते) तव (एषः) ॥

२५—(वि) विविधम् (तिष्ठन्ताम्) वर्तन्ताम् (मातुः) जनन्याः (अस्याः) (उपस्थात्) कोडात् (नानारूपाः) बहुस्वभावाः (पशवः) बहु-दर्शिनो देवा विद्वांसः (जायमानाः) प्रादुर्भवन्तः (सुमङ्गली) बहुमङ्गलवती

परमेश्वर वा भौतिक अग्नि] की (उप सीद) सेवा कर, और (संपत्ती) पति सहित तू (इह) यहां [गृहाभ्रम में] (देवान् प्रति) विद्वानों के लिये (भूष) शोभायमान हो ॥ २५ ॥

भावार्थ—विद्वान् लोग उपाय पूर्वक आशीर्वाद दे कि उस वधू की पूरी ध्यानक्रिया के कारण अनेक दूरदर्शी वीर कीर्तिमान् सन्तान उत्पन्न होवें, और वह सौभाग्यवती विद्वानों का मान करके शोभा प्राप्त करे ॥ २५ ॥

सुमुङ्गली प्रतरणी गृहाणा सुशेवा पत्ये श्वशुराय शंभूः ।
स्योना श्वश्र्वै प्र गृहान् विशेमान् ॥ २६ ॥

सु-मुङ्गली । प्र-तरणी । गृहाणाम् । सु-शेवा । पत्ये । श्वशु-
राय । शुम्भूः ॥ स्योना । श्वश्र्वै । प्र । गृहान् । विशे । इमान् ॥ २६ ॥

भाषार्थ—[हे वधू !] (सुमुङ्गली) बड़ी मङ्गल वाली, (गृहाणाम्) घरों [घर वालों] की (प्रतरणी) बढ़ाने वाली, (पत्ये) पति के लिये- (सुशेवा) बड़ी सुख देने वाली, (श्वशुराय) ससुर के लिये (शंभूः) शान्ति देने वाली और (श्वश्र्वै) सासु के लिये (स्योना) आनन्द देने वाली तू (इमान् गृहान्) इन घरों [अर्थात् गृहकाय्यों] में (प्र विशे) प्रवेश कर ॥ २६ ॥

भावार्थ—वधू को योग्य है कि सब प्रकार चतुर होकर घर वालों की उन्नति करती हुई पति, सासु, ससुर आदि को प्रसन्न रखकर घर के कामों में प्रवेश करे ॥ २६ ॥

मन्त्र २६ और २७ महर्षि दयानन्दकृत संस्कारविधि गृहाभ्रम प्रकरण में व्याख्यात हैं ॥

(उप सीद) परिचर (इमम्) (अग्निम्) व्यापकं परमात्मानं भौतिकाग्निं वा (संपत्ती) पतिसहिता (प्रति) (भूष) शोभस्व (इह) गृहाभ्रमे (देवान्) विदुषः पुरुषान् ॥

२६—(सुमुङ्गली) बहुमङ्गलवती (प्रतरणी) वर्धयित्री (गृहाणाम्) गृह-
पुरुषाणाम् (सुशेवा) बहुसुखदात्री (पत्ये) (श्वशुराय) पतिजनकाय
(शंभूः) शान्तिप्रदा (स्योना) सुखप्रदा (श्वश्र्वै) पतिजनन्यै (गृहान्)
गृहकाय्याणि (प्र विशे) (इमान्) ॥

स्योना भव श्वशुरेभ्यः स्योना पत्ये गृहेभ्यः ।

स्योनास्यै सर्वस्यै विशे स्योना पुष्टायैषां भव ॥ २७ ॥

स्योना । भव श्वशुरेभ्यः । स्योना । पत्ये । गृहेभ्यः ॥ स्योना ।

अस्यै । सर्वस्यै । विशे । स्योना । पुष्टायै । एषाम् । भव ॥ २७ ॥

भाषार्थ—[हे वधू ।] तू (श्वशुरेभ्यः) ससुर आदि के लिये (स्योना) सुख देने वाली, (पत्ये) पति के लिये और (गृहेभ्यः) घर वालों के लिये (स्योना) सुख देनेवाली (भव) हो । (अस्यै) इस (सर्वस्यै विशे) सब प्रजा के लिये (स्योना) सुख देने वाली और (एषाम्) इनके (पुष्टाय) पोषण के लिये (स्योना) सुख देने वाली (भव) हो ॥ २७ ॥

भावार्थ—उत्तम वधू पालन पोषण करके सब कुटुम्बियों को प्रसन्न रखे ॥ २७ ॥

मन्त्र २६ देखो ॥

सुमङ्गलीरियं वधूरिमां समेत पश्यत ।

सौभाग्यस्यै दत्त्वा दौर्भाग्यैर्विपरितन ॥ २८ ॥

सु-मङ्गलीः । इयम् । वधूः । इमाम् । सम-सत । पश्यत ॥

सौभाग्यम् अस्यै । दत्त्वा । दौः-भाग्यैः । वि-परितन ॥ २८ ॥

भाषार्थ—[हे विद्वानो ।] (इयम् वधूः) यह वधू (सुमङ्गलीः) बड़े मङ्गल वाली है, (समेत) मिलकर आओ और (इमाम्) इसे (पश्यत) देखो ।

२७—(स्योना) सुखप्रदा (भव) (श्वशुरेभ्यः) श्वशुरादिभ्यः (स्योना) (पत्ये) स्वामिने (गृहेभ्यः) गृहपुरुषेभ्यः (स्योना) (अस्यै) (सर्वस्यै) (विशे) प्रजायै (पुष्टाय) पोषणाय (एषाम्) पूर्वोक्तानाम् (भव) ॥

२८—(सुमङ्गलीः) छान्दसो विसर्गः । बहुमङ्गलवती (इयम्) दर्शनीया (वधूः) (इमाम्) (समेत) समेत आगच्छत पश्यत, अवलोकयत (सौभाग्यम्) सुभगत्वम् । पतिप्रियत्वम् । बहुश्वर्यवत्वम् (अस्यै) (वधूः) (दत्त्वा)

(अस्यै) इस [वधू] को (सौभाग्यम्) सुभागपन [पति की प्रीति] (इत्वा)
देकर (दौर्भाग्यैः) दुर्भागपनों से [इस को] (विपरेतन) पृथक् रखो ॥ २८ ॥

भावार्थ—सब विद्वान् लोग मिलकर आशीर्वाद देवें कि वधू पति की
प्राणप्रिया होकर सदा आनन्द से रहे और कभी कष्ट न उठावे ॥ २८ ॥

यह मन्त्र कुछ भेद से ऋग्वेद में है—१० । ८५ । ३३, और महर्षि दयानन्द-
कृत संस्कारविधि विवाह प्रकरण में आशीर्वाद देने के लिये विवाह में आये
लोगों के बुलाने में विनियुक्त है ॥

या दुर्हर्दा युवतयो याश्चे ह जरतीरपि ।

वर्चो न्वस्यै सं दुत्तायास्तं विपरेतन ॥ २८ ॥

याः । दुः-हार्दः । युवतयः । याः । च । इह । जरतीः । अपि ॥

वर्चः । नु । अस्यै । सम् । दुत्त । अथ । अस्तम् । वि-परेतन २८

भाषार्थ—(याः) जो तुम (युवतयः) हे युवा स्त्रियो । (च) और
(याः) जो तुम (जरतीः) हे वृद्ध स्त्रियो । (अपि) भी (दुर्हार्दः) दुष्ट
हृदय वाली (इह) यहां पर हो । वे तुम (अस्यै) इस [वधू] को (वर्चः)
अपना तेज (नु) शीघ्र (सम् दत्त) दे डालो, (अथ) फिर (अस्तम्) अपने
अपने घर (विपरेतन) चली जाओ ॥ २८ ॥

भावार्थ—जो दुष्ट स्त्रियां घर में आ जावें, वधू अपनी चतुरायी से
उम्हें ऐसा परास्त करे कि वे अपना तेज गंधाकर चली जावें और फिर कभी
न आवें ॥ २८ ॥

इस मन्त्र का चौथा पाद ऋग्वेद १० । ८५ । ३३ में चौथा पाद है । यह
मन्त्र महर्षि दयानन्दकृत संस्कारविधि गृहाश्रम प्रकरण में व्याख्यात है ॥

(दौर्भाग्यैः, दुर्भगत्वैः । ऐश्वर्यराहित्यैः । पतिस्नेहशून्यकर्मभिः (विपरेतन)
अन्तर्गतैरर्थः । विपरीतमयत । पृथक् कुरुत ताम् ॥

२८—(याः) स्त्रियः (दुर्हार्दः) अ० २ । ७ । ५ । हार्दम् आलुक्ल्यं करोति
हार्दयतीति, हार्दयते—किपि णिलोपे रूपम् । दुष्टहृदयाः । क्रूरचित्ताः (युव-
तयः) तरुणस्त्रियः (याः) (च) (इह) गृहे (जरतीः) हे वृद्धस्त्रियः (अपि)
(वर्चः) स्वतेजः (नु) शीघ्रम् (अस्यै) वध्वै (सम्) सम्यक् (दत्त) प्रयच्छत
(अथ) अपि च (अस्तम्) स्वगृहम् (विपरेतन) विपरां विविधं दूरे
गच्छत ॥

रुक्मप्रस्तरणं बृहन् विश्वा रूपाणि विभ्रतम् ।

आरोहत् सूर्या सावित्री बृहते सौभगाय कम् ॥ ३० ॥ (८)

रुक्म-प्रस्तरणम् । बृहन् । विश्वा । रूपाणि । विभ्रतम् ॥

आ । आरोहत् । सूर्या । सावित्री । बृहते । सौभगाय । कम् ३०८

भाषार्थ—(रुक्मप्रस्तरणम्) सुवर्ण के विछौने वाले, (विश्वा) सब (रूपाणि) रूपों [उत्तम मध्यम-नीच आकार वा बैठकों] को (विभ्रतम्) धारण करने वाले (बृहन्) [गृहाश्रम रूप] गाड़ी पर (सावित्री) सविता [सर्व-जनक परमात्मा] को अपना देवता मानने वाली (सूर्या) प्रेरणा करने वाली [वाः सूर्य की चमक के समान तेज वाली] वधू (बृहते) बड़े (सौभगाय) सौभाग्य [पति की प्रीति, बहुत ऐश्वर्य आदि सुख]-पाने के लिये (कम्) सुख से (आ आरोहत्) चढ़ी है ॥ ३० ॥

भावार्थ—हे विद्वानो ! यह ब्रह्मवादिनी तेजस्विनी वधू गृहाश्रम में प्रविष्ट हुई है, हम ऐसा उपाय करें कि वह पतिप्रिया और ऐश्वर्यवती होकर सदा सुख भोगे ॥ ३० ॥

आ रोह तल्पं सुमनुस्यमाने ह प्रजां जनय पत्ये अस्मै ।
इन्द्राणीव सुबुधा बुध्यमाना ज्योतिरग्रा उषसः प्रति जागरासि ३१

आ । रोह । तल्पम् । सु-मनुस्यमाना । इह । प्र जाम् ।
जनयु । पत्ये । अस्मै ॥ इन्द्राणी-इव । सु-बुधा । बुध्यमाना ।
ज्योतिः-अग्राः । उषसः । प्रति । जागरासि ॥ ३१ ॥

३०—(रुक्मप्रस्तरणम्) स्तब्ध आच्छादने-ल्युट् । सुवर्णच्छादनयुक्तम् (बृहन्) गृहाश्रमरूपं यानं रथम् (विश्वा) सर्वाणि (रूपाणि) आकारान् (विभ्रतम्) शतृरूपम् । धारयन्तम् (आरोहत्) आतिष्ठत् (सूर्या) प्रेरयित्री सूर्यदीप्तवस्तेजस्विनी वा वधूः (सावित्री) सविता सर्वोत्पादकः परमात्मा देवता यस्याः सा (बृहते) महते (सौभगाय) सुभगत्वाय । पतिप्रियत्वाय । वधू ऐश्वर्याय (कम्) सुखेन ॥

भाषार्थ—[हे वधू !] तू (सुमनस्यमाना) प्रसन्नचित्त होकर (तल्पम्) पर्यङ्क पर (आ रोह) चढ़, और (इह) यहाँ [गृहाश्रम में] (अस्मै पत्ये) इस पति के लिये (प्रजाम्) सन्तान (जनय) उत्पन्न कर । (इन्द्राणी इव) इन्द्राणी [बड़े ऐश्वर्यवान् मनुष्य की पत्नी वा सूर्य की कान्ति] के समान, (सुबुधा) सुन्दर ज्ञान वाली (बुध्यमाना) सावधान तू (ज्योतिरग्राः) ज्योति को आगे रखने वाली (उषसः प्रति) प्रभात बेलाओं में (जागरासि जागती रहे ॥ ३१ ॥

भावार्थ—वधू को योग्य है कि प्रसन्नचित्त होकर पति के साथ उच्च पद पर विराजकर उत्तम सन्तान उत्पन्न करे और सावधान रहकर सूर्योदय से पहिले उठकर शारीरिक और आत्मिक उन्नति करे ॥ ३१ ॥

मन्त्र ३१ और ३२ महर्षि दयानन्दकृत संस्कारविधि गृहाश्रम प्रकरण में व्याख्यात हैं ॥

देवा अग्रे न्यपद्यन्त पत्नीः समस्पृशन्त तन्वस्तनूभिः ।
सूर्येव नारि विश्वरूपा सहित्वा प्रजावती पत्या सं भवेह ३२
देवाः । अग्रे । नि । अपद्यन्त । पत्नीः । सम् । अस्पृशन्त ।
तन्वः । तनूभिः । सूर्या-इव । नारि । विश्व-रूपा । सहि-त्वा ।
प्रजा-वती । पत्या । सम् । भव । इह ॥ ३२ ॥

भाषार्थ—(देवाः) विद्वान् लोग (अग्रे) पहिले (पत्नीः) अपनी पत्नियों को (नि) निश्चय करके (अपद्यन्त) प्राप्त हुये हैं, और उन्होंने (तन्वः) शरीरों को (तनूभिः) शरीरों से (सम्) यथाविधि (अस्पृशन्त) स्पर्श किया है।

३१—(आ रोह) आतिष्ठ (तल्पम्) पर्यङ्कम् । उच्चपदम् (सुमनस्यमाना) प्रसन्नचित्ता सती (इह) गृहाश्रमे (प्रजाम्) सन्तानम् (जनय) उत्पादय (पत्ये) (अस्मै) (इन्द्राणी) इन्द्रस्य पत्नी । ऐश्वर्यवतः पुरुषस्य भार्या । सूर्यकान्तिः (इव) यथा (सुबुधा) बहुज्ञानवती (बुध्यमाना) सावधाना (ज्योतिरग्राः) ज्योतिः प्रकाशोऽग्रे यासां ताः (उषसः) प्रभातवेलाः (प्रति) अनुलक्ष्य (जागरासि) जागृता भवेः ॥

३२—(देवाः) विद्वांसः (अग्रे) पूर्वकाले (नि) निश्चयेन (अपद्यन्त) प्राप्तवन्तः (पत्नीः) (सम्) सम्यक् । यथाविधि (अस्पृशन्त) स्पृशन्तः (तन्वः) शरीराणि (तनूभिः) शरीरैः (सूर्या) सूर्यकान्तिः (इव) यथा (नारि)

[वैसे ही] (नारी) हे नारी ! तू (मृग्य इव) सूर्य की कान्ति के समान (महिम्ना) अपने महत्त्व से (विश्वरूपा) समस्त सुन्दरता वाली, (प्रजावती) उत्तम सन्तानों को प्राप्त होने वाली तू (पत्या) अपने पति से (इह) यहाँ [गृहाश्रम में] (सं भव) मिल ॥ ३२ ॥

भाषार्थ—पूर्वज महात्माओं के समान पति पत्नी आपस में प्रीति से प्रयत्न करके उत्तम सन्तान उत्पन्न करें और गृहाश्रम के बीच सुख बढ़ावें ॥३२॥

मन्त्र ३१ की टिप्पणी देखो ॥

उत्तिष्ठे तो विश्वावसो नमसेडामहे त्वा । जामिमिच्छ पितृ-
वदु न्यक्तां स ते भागो जुनुषा तस्य विद्धि ॥ ३३ ॥

उत् । तिष्ठ । इतः । विश्ववसो इति विश्व-वसो । नमसा ।
ईडामहे । त्वा ॥ जामिम् । इच्छ । पितृ-वदम् । नि-अक्ताम् ।
सः । ते । भागः । जुनुषा । तस्य । विद्धि ॥ ३३ ॥

भाषार्थ—(विश्वावसो) हे समस्त धन वाले वर ! (इतः) [अपने]
इस स्थान से (उत्तिष्ठ) उठ, (नमसा) आदर के साथ (त्वा) तुझ से
(ईडामहे) हम यह चाहते हैं । (पितृवदम्) पितृकुल में रहती हुयी, (न्यक्ताम्)
नियम से तैल आदि लगाये हुये [विवाह संस्कार किये हुये] (जामिम्)
कुलवधू से (इच्छ) प्रीति कर, (जुनुषा) जन्म [मनुष्य जन्म] के कारण
(सः) यह (ते) तेरा (भागः) सेवनीय पदार्थ है, (तस्य) इसका (विद्धि)
तु ज्ञान कर ॥ ३३ ॥

हे नरस्य पति (विश्वरूपा) सर्वलौन्दर्योपेता (महिम्ना) महत्त्वेन (प्रजावती)
प्रशस्तसन्तानयुक्ता (पत्या) (सं भव) संगच्छस्व (इह) गृहाश्रमे ॥

३३—(उत्तिष्ठ) उद्गच्छ (इतः) स्थानात् (विश्वावसो) हे सर्व-
धनोपेत, वर (नमसा) सत्कारेण (ईडामहे) याचामहे (जामिम्) कुल-
क्रियम् । अत्र मनुः ३ । ५७ । शोचन्ति जामयो यत्र विनश्यत्याशु तत्कुलम् (इच्छ)
प्रीणीहि (पितृवदम्) पितृकुलस्थिताम् (न्यक्ताम्) अङ्घ्रिभृतिभ्यः कः । उ०
३ । ८६ । अङ्ग व्यक्तिसंज्ञादिषु—क । नियमेन कृताभ्यङ्गनाम् । कृतविवाह
संस्काराम् (सः) पूर्वोक्तः (ते) तव (भागः) सेवनीयः पदार्थः (जुनुषा)
मनुष्यजन्मना (तस्य) पूर्वोक्तस्य (विद्धि) ज्ञानं कुरु ॥

भावार्थ—पूर्व मन्त्र में वर के साथ मिलने के लिये वधू से कहा गया था, अब वर से कहा है कि अपनी विवाहित ओ से यथाशक्ति मिलकर सन्तान उत्पन्न करके मनुष्य जन्म सुफल करे ॥ ३३ ॥

यह मन्त्र कुछ भेद से ऋग्वेद में है—१०। ८५। २१, २२ ॥

अ॒प्सर॑सः स॒ध॒माद॑ स॒दन्ति॑ ह॒वि॒र्धान॑मन्तरा सूर्यं च । तास्त॑
ज॒नित्र॑म॒भि ताः पर॑हि नम॑स्ते गन्धर्व॑तु॒ना कृ॑णोमि ॥ ३४ ॥

अ॒प्सर॑सः । स॒ध॒-माद॑म् । स॒दन्ति॑ । ह॒विः-धा॑नम् । अ॒न्तरा॑ ।
सूर्य॑म् । च ॥ ताः । ते । ज॒नित्र॑म् । अ॒भि । ताः । परा॑ । इ॒हि ।
नमः॑ । ते । गन्धर्व॑-तु॒ना । कृ॑णोमि ॥ ३४ ॥

भाषार्थ—(अप्सरसः) अप्सरायें [कामों में व्यापक स्त्रियां] (हविर्धानम् । आद्य पदार्थों के आचार [वधू] (च) और (सूर्यम्-अन्तरा) प्रेरणा करने वाले [वर] के पास (सधमादम्) परस्पर आनन्द (मदन्ति) मनाती हैं । [हे वधू वर !] (ताः) वे [स्त्रियां] (ते) तेरे (जनित्रम्) जन्म का कारण हैं, (ताः अभि) उनके सामने होकर (परा) निकट (इहि) जा, (गन्धर्वतुना) विद्या धारण करने वाले मनुष्य के ऋतु से [यथार्थ समय के विचार से] (ते) तेरे लिये (नमः) आदर (कृणोमि) मैं करता हूँ ॥ ३४ ॥

भावार्थ—कुलस्त्रियां शान्तिकरण, स्वस्तिवाचन आदि गान से आनन्द मनावें, सादर प्रेरणा किये हुये वधू वर उन को सविनय नमस्कार करें ॥ ३४ ॥

इस मन्त्र का पूर्वार्द्ध आचुका है—अथर्व० ७। १०६। ३ ॥

३४—(अप्सरसः) म० ६ । अपःसु कर्मसु व्यापनशीलाः स्त्रियः (सध-मादम्) परस्परानन्दोत्सवम् (मदन्ति) हर्षयन्ति (हविर्धानम्) आद्यपदार्था-धारभूतां वधूम् (अन्तरा) निकटे (सूर्यम्) प्रेरकं वरम् (च) (ताः) स्त्रियः (ते) तत्र (जनित्रम्) जन्मकारणम् (अभि) अभीत्य (ताः) (परा) निकटे (इहि) प्राप्नुहि (नमः) सत्कारम् (ते) तुभ्यम् (गन्धर्वतुना) गन्धर्वस्य विद्याधारकस्य ऋतुना यथार्थकालविचारेण (कृणोमि) करोमि ॥

नमो गन्धर्वस्य नमसे नमो भामाय चक्षुषे च कृणमः ।

विश्वावसो ब्रह्मणा ते नमोभि जाया अप्सुरसः परेहि ॥३५॥

नमः । गन्धर्वस्य । नमसे । नमः । भामाय । चक्षुषे । च ।

कृणुः ॥ विश्वावसो इति विश्व-वसो । ब्रह्मणा । ते । नमः ।

अभि । जायाः । अप्सुरसः । परा । इहि ॥ ३५ ॥

भाषार्थ—(गन्धर्वस्य) विद्या धारण करने वाले पुरुष के (नमसे) अन्न [भोजन] के लिये (नमः) [यह] अन्न है, (च) और (भामाय) प्रकाश युक्त (चक्षुषे) नेत्र [अर्थात् इन्द्रियों के हित] के लिये (नमः) अन्न (कृणमः) हम बनाते हैं । (विश्वावसो) हे समस्त धन देने वाले वर ! (ते) तेरे लिये (ब्रह्मणा) जल सहित (नमः) अन्न है, (जायाः) जन्म के कारणों, (अप्सुरसः अभि) अप्सुराओं [कामोक्तों व्यापक स्त्रियों] के सामने (परा इहि) निकट जा ॥ ३५ ॥

भावार्थ—सुन्दर स्वच्छ रोचक खान पान से वधू वर को सन्तुष्ट करें और वे दोनों सब बड़े कार्य कुशल स्त्री पुरुषों का उपकार मान कर उनका सत्कार करें ॥ ३५ ॥

राया वयं सुमनसः स्यामीदितो गन्धर्वमावीवृताम् ।

अगुन्तस देवः परमं सुधस्यमगन्तु यत्र प्रतिरन्त आयुः ॥३६॥

राया । वयम् । सु-मनसः । स्यान् । उत् । इतः । गन्धर्वम् ।

३५—(नमः) अन्नम्—निघ० २ । ७ (गन्धर्वस्य) विद्याधारकपुरुषस्य (नमसे) अन्नाय । भोजनाय (नमः) (अन्नम्) (भामाय) अर्तिस्तुष्टु-संभृतिभाषायाः । उ० १ । १४० । भा दीप्तौ—मन् । दीप्यमानाय (चक्षुषे) नेत्राय । सर्वेन्द्रियायेत्यर्थः (च) (कृणमः) कुर्मः (विश्वावसो) हे सर्वधनिन् वर ! (ब्रह्मणा) उदकेन सह—निघ० १ । १२ (ते) तुभ्यम् (नमः) अन्नम् (अभि) अभीत्य (जायाः) उत्पत्तिकारणानि (अप्सुरसः) म० ६ । कर्मसु व्यापनशीलाः स्त्रियः (परा) निकटे (इहि) गच्छ ॥

आ । अवीवृताम् ॥ अगन् । सः । देवः । परमम् । सध-
स्थम् । अगन्म । यत्र । प्र-तिरन्ते । आयुः ॥ ३६ ॥

भाषार्थ—(राया) धन के साथ (वयम्) हम (सुमनसः) प्रसन्न-
चित्त (स्याम) होकर, (इतः) यहां से [अपने बोत्र से] (गन्धर्वम्) विद्या-
धारण करने वाल पुरुष को (उत् आ अवीवृताम्) हम सब प्रकार ऊंचे वर्त-
मान करें। (सः देवः) वह विद्वान् (परमम्) सब से ऊंचे (सधस्थम्) सभा-
स्थान को (अगन्) प्राप्त हो, (अगन्म) हम [उस पद पर] पहुंचें (यत्र)
जहां [लोग] (आयुः) जीवन को (प्रतिरन्ते) अच्छे प्रकार पार करते हैं ॥ ३६ ॥

भावार्थ—सब विद्वान् लोग मिलकर आशीर्वाद देवों कि वह विद्वान्
वर अपने उत्तम गुणों से बड़ा धनी और ऊंचे पद वाला होकर महात्माओं के
समान अपना उच्च जीवन बनावे ॥ ३६ ॥

इस मन्त्र का चौथा पाद ऋग्वेद में है—१।११३।१६ तथा ॥ ४८॥ ११ ॥

सं पितॄवृत्त्विये सृजेयां माता पिता च रेतसो भवायः । सयं इव
योषामधिरोहयैनां प्रजां कृषवायासिह पुष्यत रयिम् ॥ ३७ ॥

सम् । पितरौ । ऋत्त्विये इति । सृजेयाम् । माता । पिता ।
च । रेतसः । भवायः ॥ सयः-इव । योषां । अधि । रोहय ।
एनाम् । प्र-जां । कृषवायां । सिह । पुष्यतम् । रयिम् ३७

भाषार्थ—(पितरौ) हे [होने वाले] माता पिता । (ऋत्त्विये)

३६—(राया) धनेन (वयम्) (सुमनसः) प्रसन्नचेतसः (स्याम)
(उत्) उत्कर्षेण (इतः) अस्मात् स्थानात् (गन्धर्वम्) विद्याधारकं पुरुषम्
(आ) समन्तात् (अवीवृताम्) णिचि लुङि रूपम् । वर्तमानं कुर्याम (अगन्)
प्राप्नोतु (सः) (देवः) विद्वान् (परमम्) उत्कृष्टम् (सधस्थम्) सभास्थानम्
(अगन्म) वयं गच्छेम (यत्र) यस्मिन् पदे (प्रतिरन्ते) प्रकर्षेण तरन्ति पार-
यन्ति (आयुः) जीवनम् ॥

३७—(पितरौ) भाविनौ मातापितरौ (ऋत्त्विये) अ० १२ । ३ ।

ऋतुकाल [गर्भाधान योग्य समय] को प्राप्त दो वस्तु [के समान] (संसृजेथाम्) तुम दोनों मिलो, (च) और (रेतसः) वीर्य से [वीर्य और रज के मेल से] तुम दोनों (माता पिता) माता पिता (भवाथः) होओ । (मर्यः इव) नर के समान [हे पति !] (एनाम्) इस (योषाम्) अग्नी पत्नी के (अधि रोहय) ऊपर हो, और (प्रजाम्) सन्तान को (कुरुवाथाम्) तुम दोनों उत्पन्न करो, और (इह) यहां [गृहाश्रम में] (रयिम्) धन को (पुण्यतम्) बढ़ाओ ॥३७॥

भावार्थ—जैसे वृक्ष आदि के बीज के मिले हुये दो टुकड़े वर्षा ऋतु में पृथिवी के संयोग से अङ्कुर उत्पन्न करते हैं, वैसे ही युवा पति पत्नी गर्भाधान विधि के अनुसार रतिक्रिया करके वीर्य और रज के संयोग से सन्तान उत्पन्न करें और धनी होकर सुखी हों ॥ ३७ ॥

मन्त्र ३७ और ३८ महर्षि दयानन्दकृत संस्कारविधि गृहाश्रम प्रकरण में व्याख्यात हैं ॥

तां पूषं शिवतमा मेरयस्व यस्यां बीजं मनुष्या इ वपन्ति ।
या न कुरु उशती विश्रयाति यस्यामुशन्तः प्रहरैम शेषः ॥३८॥
ताम् । पूषन् । शिव-तमाम् । आ । ईरयस्व । यस्याम् ।
बीजम् । मनुष्याः । वपन्ति ॥ या । नः । कुरु इति । उशती ।
वि-श्रयाति । यस्याम् । उशन्तः । प्र-हरैम । शेषः ॥ ३८ ॥

भाषार्थ—(पूषन्) हे पोषक पति ! (ताम्) उस (शिवतमाम्) अतिशय कल्याण करने वाली पत्नी को (आ ईरयस्व) प्रेरणा कर (यस्याम्)

२६ । छन्दसि घस् । पा० ५ । १ । १०६ । ऋतु-घस् । द्विवचनान्तः प्रयोगोऽयं नपुंसके । ऋतुं गर्भाधानयोग्यकालं प्राप्ते द्वे द्रव्ये यथा (संसृजेथाम्) युवां संयुक्तौ भवतम् (माता) (पिता) (च) (रेतसः) वीर्यात् । वीर्यरजः संयोगात् (भवाथः) युवां भवतम् (मर्यः इव) नरो यथा (योषाम्) सेवनीयां पत्नीम् (अधि रोहय) उपरि गच्छ (एनाम्) गुणवतीम् (प्रजाम्) सन्तानम् (कुरुवाथाम्) जनयतम् (इह) गृहाश्रमे (पुण्यतम्) वर्धयतम् (रयिम्) धनम् ॥

३८—(ताम्) युवतीम् (पूषन्) हे पोषक पते (शिवतमाम्) अतिशय-मानन्दकारीम् (परयस्व) प्रेरय (यस्याम्) पत्न्याम् (बीजम्) वीर्यम् (मनुष्याः)

जिस [पत्नी] में (मनुष्याः) मनुष्यलोग [में पति] (बीजम्) वीर्य (वपन्ति) बोंवें ।
 (या) जो (नः) हमारी (उशती) कामना करना हुयी (ऊरु) दोनों जंघाओं
 को (विश्रयाति) फैलावे, और (यस्याम्) जिस में (उशन्तः) [उसकी]
 कामना करते हुये हम लोग (शेषः) उपस्थेन्द्रिय का (प्रहरेम) प्रहरण करें ॥ ३८ ॥

भावार्थ—मन्त्र में बहुवचन विद्वत्ता, बलवत्ता और प्रीति के सूचनार्थ
 है । युवा पति पत्नी दोनों परस्पर कामना करते हुये प्रसन्नवदन होकर गर्भा-
 धान के लिये अपने अङ्गों को यथाविधि ठीक करें ॥ ३८ ॥

यह मन्त्र कुछ भेद से ऋग्वेद में है १०। ८५। ३७। ऊपर मन्त्र ३७ भी
 देखो ॥

आ रोहोरुमुप धत्स्व हस्तं परि ष्वजस्व जायां सुमनस्य-
 मानः । प्रजां कृणवाथामिह मोदमानौ दीर्घवामायुः सविता
 कृणोतु ॥ ३८ ॥

आ । रोह । ऊरुम् । उप । धत्स्व । हस्तम् । परि । स्व-
 जस्व । जायाम् । सु-मनस्यमानः ॥ प्र-जाम् । कृणवाथाम् ।
 इह । मोदमानौ । दीर्घम् । वाम् । आयुः । सविता । कृणोतु ३८

भाषार्थ—[हे पति !] तू (ऊरुम्) जंघा के (आ रोह) ऊपर आ,
 (हस्तम्) हाथ का (उप धत्स्व) सहारा दे, और (सुमनस्यमानः) प्रसन्न
 चित्त होकर तू (जायाम्) पत्नी को (परि ष्वजस्व) चिपटा ले । [हे स्त्री
 पुरुषो !] (इह) यहां [गर्भाधान क्रिया में] (मोदमानौ) हर्ष मनाते हुये
 तुम दोनों (प्रजाम्) सन्तान को (कृणवाथाम्) उत्पन्न करो, (सविता) सब

नराः (वपन्ति) निक्षिपन्ति (या) पत्नी (नः) अस्मान् (ऊरु) जंघाप्रदेशौ
 (उशती) कामयमाना (विश्रयाति) विविधं श्रयेत् । विस्तारयेत् (यस्याम्)
 (उशन्तः) तां कामयमानाः (प्रहरेम) प्रहृतं कुर्याम (शेषः) उपस्थेन्द्रियम् ॥

३९—(आ रोह) आतिष्ठ (ऊरुम्) जंघाम् (उप धत्स्व) उपेत्य
 व्यत्य धारय (हस्तम्) (परि ष्वजस्व) आलिङ्ग (जायाम्) पत्नीम् (सुमन-
 स्यमानः) प्रसन्नचित्तः (प्रजाम्) सन्तानम् (कृणवाथाम्) जनयतम् (इह)

का उत्पन्न करने वाला [परमेश्वर] (वाम्) तुम दोनों का (आयुः) आयु (दीर्घम्) दीर्घ (कृणोतु) करे ॥ ३६ ॥

भाष्यार्थ—पति पत्नी दोनों प्रसन्न वदन होकर मुख के सामने मुख, नासिका के सामने नासिका आदि अङ्गों को यथा योग्य सूत्रा रक्खें । पुरुष के प्रक्षिप्त वीर्य को खेंचकर स्त्री गर्भाशय में स्थिर करे जिस से गर्भाधान क्रिया सफल होवे, और परमेश्वर के अनुग्रह से उत्तम सन्तान उत्पन्न कर के वे दोनों अपने जीवन में प्रसन्न रहें ॥ ३६ ॥

आ वा प्रजा जनयतु प्रजापतिरहोरात्राभ्यां समनक्तवर्यमा ।
अदुर्मङ्गली पतिलोकमा विशेमं शं नो भव द्विपदे शं
चतुष्पदे ॥ ४० ॥ (१०)

आ । वाम् । प्र-जाम् । जनयतु । प्रजा-पतिः । अहोरात्रा-
भ्याम् । सम् । अनक्तु । अर्यमा ॥ अदुर्मङ्गली । पति-
लोकम् । आ । विश । इमम् । शम् । नः । भव । द्वि-पदे ।
शम् । चतुष्-पदे ॥ ४० ॥ (१०)

भाष्यार्थ—[हे वधू वर !] । प्रजापतिः) प्रजापालक, (अर्यमा) श्रेष्ठों का मान करने वाला, [परमान्मा] (वाम्) तुम दोनों को (प्रजाम्) सन्तान (आ जनयतु) उत्पन्न करे और (अहोरात्राभ्याम्) दिन और रात्रि के साथ [सब को] (सम् अनक्तु) संयुक्त करे । [हे वधू !] (अदुर्मङ्गली) दुष्ट लक्षण रहित तू (इमम्) इस (पतिलोकम्) पति लोक [पति कुल] में (आ

गर्भाधानविधौ (मोदमानौ) हर्षनौ (दीर्घम्) (वाम्) युवयोः (आयुः) जीवनम् (सविता) सर्वोत्पादकः परमेश्वरः (कृणोतु) करोतु ॥

४०—(वाम्) युवाभ्याम् (प्रजाम्) सन्तानम् (आ जनयतु) उत्पादयतु (प्रजापतिः) परमेश्वरः (अहोरात्राभ्याम्) रात्रिदिनाभ्याम् । सर्वदेत्यर्थः (समनक्तु) संयोजयतु (अर्यमा) श्रेष्ठानां मानकर्ता (अदुर्मङ्गली) दुष्टलक्षण रहिता (पतिलोकम्) पतिकुलम् (आ विश) प्रविश (इमम्) (शम्) सुख-

विश) प्रवेश कर, और (नः) हमारे (द्विपदे) दोषियों के लिये (शम्) सुख-
दायक और (चतुष्पदे) चौपायों के लिये (शम्) सुखदायक (भव) हो ॥४०॥

भावार्थ—जगत्पालक परमेश्वर की उपासना करके शुच. आहार विहार
ऋतुगमन आदि योग्य क्रिया के साथ पति पत्नी चिरजीवी सन्तान उत्पन्न करें,
जिससे पति कुल में उस वधू के शुभागमन से सब मनुष्य और गौ आदि पशु
बढ़कर प्रसन्न रहें ॥ ४० ॥

यह मन्त्र कुछ भेद से ऋग्वेद में है—१०। ८५। ४७ ॥

देवैर्दत्तं मनुना साकमेतद् वाधूयं वासो वध्वश्च वस्त्रम् ।
यो ब्रह्मणे चिकितुषे ददाति स इत् रक्षसि तल्पानि हन्ति ४१
देवैः । दत्तम् । मनुना । साकम् । एतत् । वाधू-यम् । वासः ।
वध्वः । च । वस्त्रम् ॥ यः । ब्रह्मणे । चिकितुषे । ददाति ।
सः । इत् । रक्षसि । तल्पानि । हन्ति ॥ ४१ ॥

भाषार्थ—(यः) जो [विद्वान् पिता आदि] (मनुना साकम्) मनन-
शील राजा के साथ (देवैः) विद्वानों करके (दत्तम्) दिया हुआ (एतत्) यह
(वाधूयम्) विवाह का (वासः) पहिरने योग्य (वस्त्रम्) वस्त्र [योग्यता का
चिह्न] (चिकितुषे) ज्ञानवान् (ब्रह्मणे) ब्रह्मा [वेदवेत्ता वर] को (च)
और (वध्वः = वध्वै) वधू को (ददाति) देता है, (सः इत्) वही (तल्पानि)
प्रतिष्ठा [सम्मान, गौरव] में होने वाले (रक्षसि) दोषों को (हन्ति) नष्ट
करता है ॥ ४१ ॥

प्रदाति (नः) अस्माकम् (भव) (द्विपदे) मनुष्यादिसमूहाय (शम्)
(चतुष्पदे) गवादिपशुसमूहाय ॥

४१—(देवैः) विद्वद्भिः (दत्तम्) (मनुना) मननशीलेन राज्ञा (साकम्)
सह (एतत्) दृश्यमानम् (वाधूयम्) वैवाहिकम् (वासः) परिधानीयम्
(वध्वः) चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि । पा० २। ३। ६२ । इति षष्ठी । वध्वै (च)
(वस्त्रम्) योग्यतासूत्रकं वसनम् (यः) विद्वान् (ब्रह्मणे) वेदवेत्ते पुरुषाय
(चिकितुषे) विद्यावते (ददाति) प्रयच्छति (सः) (इत्) एष (रक्षसि)
दोषान् (तल्पानि) स्वप्नशिल्पशष्प० । उ० ३। २८ । तलं प्रतिष्ठायां-प्रत्ययः,
ततः अर्श आद्यच् । तल्पे प्रतिष्ठायां सम्माने भवानि (हन्ति) नाशयति ॥

भाषार्थ—पिता आदि गुरुजनों को योग्य है कि राजव्यवस्था के अनुसार आचार्य और आचार्य से सुशिक्षित ब्रह्मचारी, विद्यासूचक वस्त्र आदि से सुभूषित वधू वर का विवाह कर जिन से संसार में उन सब की निर्विघ्न प्रतिष्ठा बढ़े ॥ ४१ ॥

यं मे दत्तो ब्रह्मभागं वधूयोर्वाधूयं वासो वध्वश्च वस्त्रम् ।
युवं ब्रह्मणे नमन्यमानो बृहस्पते साकमिन्द्रश्च दत्तम् ॥ ४२ ॥

यम् । मे । दत्तः । ब्रह्म-भागम् । वधू-योः । वाधू-यम् ।
वासः । वध्वः । च । वस्त्रम् ॥ युवम् । ब्रह्मणे । अनु-मन्य-
मानौ । बृहस्पते । साकम् । इन्द्रः । च । दत्तम् ॥ ४२ ॥

भाषार्थ—(यम्) जो (ब्रह्मभागम्) ब्रह्मा [वेदवेत्ता] का भाग [अर्थात्] (वाधूयम्) विवाह का (वासः) पहिरने योग्य (वस्त्रम्) वस्त्र [योग्यता का चिह्न] (वधूयोः = वधूयवे) वधू की कामना करने वाले (मे) मुझ (ब्रह्मणे) ब्रह्मा [वेदवेत्ता वर] को (च) और (वध्वः = वध्वै) वधू को (दत्तः) वे दोनों [वर और वधू के पक्ष वाले] देते हैं । (बृहस्पते) हे बृहस्पति ! [बड़ी विद्या के रत्नक आचार्य] (च) और (इन्द्रः) हे बड़े ऐश्वर्यवाले राजन् ! (साकम्) साथ साथ (अनुमन्यमानौ) अनुमति देते हुये (युवम्) तुम दोनों [वह वस्त्र] (दत्तम्) देओ ॥ ४२ ॥

भाषार्थ—जब वधू वर के पक्ष वाले युवा युवती का विवाह निश्चित करें, तब वे राजव्यवस्था और गुरुकुल आदि की शिक्षा के अनुसार दोनों की आयु, विद्या, स्वस्थता, सुशीलता आदि योग्यता को अवश्य विचार लें ॥ ४२ ॥

४२—(यम्) (मे) मह्यम् (दत्तः) प्रयच्छन्, तौ वधूवरपक्षौ (ब्रह्म-
भागम्) ब्रह्मणा वेदज्ञेन सेवितं रक्षयम् (वधूयोः) चतुर्थर्थं बहुलं छन्दसि ।
पा० २ । ३ । ३२ । इति षष्ठी । वधूयवे । वधूकामाय वराय (वाशः) परिधानीयम्
(वस्त्रः) म० ४१ । वध्वै (च) (वस्त्रम्) योग्यतासूचकं वसनम् (युवम्)
युवाम् (ब्रह्मणे) वेदवेत्ते पुरुषाय (अनुमन्यमानौ) अनुमतिं ददमानौ (बृह-
स्पते) बृहत्या विद्यायाः पालक । आचार्य (साकम्) (इन्द्रः) हे परमैश्वर्यवान्
राजन् (दत्तम्) प्रयच्छन् ॥

स्योनाद्योनेरभि बुध्यमानौ हसामुदौ सहसा मोदमानौ ।

सुगुं सुपुत्रौ सुगृहौ तरायो जीवावुषसा विभातीः ॥ ४३ ॥

स्योनात् । योनेः । अधि । बुध्यमानौ । हसामुदौ । सहसा ।

मोदमानौ ॥ सुगु इति सु-गु । सु-पुत्रौ । सु-गृहौ । तरायः ।

जीवौ । उषसः । वि-भातीः ॥ ४३ ॥

भाषार्थ—[हे स्त्री पुरुषो !] (स्योनात्), सुखदायक (योनेः) घर से (अधि) अच्छे प्रकार (बुध्यमानौ) जागते हुये, (हसामुदौ) हँसी और आनन्द करते हुये (सहसा) चंडे प्रेम से (मोदमानौ) हर्ष मनाते हुये, (सुगु) सुन्दर चाल चलने वाले [वा उत्तम गौश्रौ वाले] (सुपुत्रौ) श्रेष्ठ पुत्रों वाले, (सुगृहौ) श्रेष्ठ गृह लाभग्री वाले, (जीवौ) प्राणों को धारण करते हुये तुम दोनों (विभातीः) सुन्दर प्रकाश युक्त (उषसः) बहुत प्रभात बेलाश्रों को (तरायः) पार करो ॥ ४३ ॥

भावार्थ—स्त्री पुरुषों को उचित है कि अपने घरों को आवश्यक गृह-सामग्रियों से भरपूर रखें और पुत्र पौत्र आदि के साथ प्रसन्न रहकर चिर-जीवी होकर यशस्वी हों ॥ ४३ ॥

यह मन्त्र महर्षि दयानन्दकृत संस्कारविधि गृहाश्रम प्रकरण में व्याख्यात है ॥

नवं वसानः सुरभिः सुवासा उदागा जीव उषसा विभातीः ।
आण्डात् पतुजीवामुक्षि विश्वस्मादेनसुस्परि ॥ ४४ ॥

४३—(स्योनात्) सुखप्रदात् (योनेः) गृहात्—निघ० ३।४ (अधि) यथाविधि (बुध्यमानौ) जागरूकौ । अप्रमत्तौ (हसामुदौ) हास्येनामोदं कुर्वन्तौ (सहसा) महता प्रेम्णा (मोदमानौ) हर्षन्तौ (सुगु) सु+गच्छतेङ्, यद्वा । गोस्त्रिशोरुपसर्जनस्य । पा० १।२।४८ । इति गोर्हस्वः । शोभनचरित्रौ । उत्तमगोयुक्तौ (सुपुत्रौ) श्रेष्ठपन्तानौ (सुगृहौ) श्रेष्ठगृहसामग्रीयुक्तौ (तरायः) पारयतम् (जीवौ) प्राणान् धारयन्तौ (उषसः) बहुप्रभातवेलाः (विभातीः) विविधप्रकाशमानाः ॥

नवम् । वसानः । सुरभिः । सु-वासाः । उत्-प्रागाम् । जीवः ।
उषसः । वि-भातीः ॥ आण्डात् । पतत्री-इव । अमुक्षि ।
विश्वस्मात् । एनसः । परि ॥ ४४ ॥

भाषार्थ—(नवम्) स्तुति को (वसानः) धारण करता हुआ, (सुरभिः)
पेश्वर्यवान् (सुवासाः) सुन्दर निवास वाला, (जीवः) जीव [जीवता हुआ]
में (विभातीः) सुन्दर प्रकाशयुक्त (उषसः) प्रभात बेलाओं में (उदागाम्)
उदय होता रहें । (आण्डात्) अण्डे से (पतत्री इव) पत्ती के समान (विश्व-
स्मात्) सब (एनसः) कष्ट से (परि) सर्वथा (अमुक्षि) छूट जाऊँ ॥ ४४ ॥

भावार्थ—मनुष्य गृहश्रम में प्रवेश करके प्रयत्न करे कि वह प्रभात के
सूर्य के समान उदय होता हुआ तेजस्वी, प्रशंसित, बलवान्, धनवान्, चिरजीवी
होकर सुख भोगता रहे ॥ ४४ ॥

शुम्भनी द्यावापृथिवी अन्तिसुम्ने महिब्रते ।

आपः सप्त सुस्रुवुर्देवीस्ता नो मुञ्चन्त्वंहसः ॥ ४५ ॥

शुम्भनी इति । द्यावापृथिवी इति । अन्तिसुम्ने इत्यन्ति-
सुम्ने । महिब्रते इति महि-ब्रते ॥ आपः । सप्त । सुस्रुवुः ।
देवीः । ताः । नः । मुञ्चन्तु । अंहसः ॥ ४५ ॥

भाषार्थ—(शुम्भनी) शोभायमान (द्यावापृथिवी) सूर्य और पृथिवी
लोक (अन्तिसुम्ने) [अपनी] गतियों से सुख देने वाले और (महिब्रते) बड़े
मत [नियम] वाले हैं । (देवीः) उक्तम-गुण वाली (सप्त) सात (आपः)

४४—(नवम्) ए स्तुतौ—अप् । स्तवम् । स्तुतिम् (वसानः) धारयन्
(सुरभिः) अ० १२ । १।२३ । सुर पेश्वर्यदीप्त्योः—अभिच् । पेश्वर्यवान् (सुवासाः)
सुनिवासयुक्तः (उदागाम्) उदयं प्राप्नुयाम् (जीवः) प्राणान् धारयन् (उषसः)
प्रभातवेलाः (विभातीः) विविधप्रकाशयुक्ताः (आण्डात्) स्वार्थे—अण् । अण्डात्
(पतत्री) पत्ती (इव) यथा (अमुक्षि) मुक्तो भवानि (विश्वस्मात्) सर्वस्मात्
(एनसः) कष्टात् (परि) पृथग्भावे ॥

४५—अस्य मन्त्रो व्याख्यातः—अ० ७ । ११२ । १ ॥

व्यापनशील इन्द्रिया [दो कान्, दो नथने, दो आंखें और एक मुख] (सुसुधुः)
[हमें] प्राप्त हुयी हैं, (ताः) वे (नः) हमें (अंहसः) कष्ट से (मुञ्चन्तुः)
छुड़ावें ॥ ४५ ॥

भावार्थ—जैसे सूर्य और पृथिवीलोक ईश्वर नियम से अपनी अपनी
गति पर चलकर वृष्टि अन्न आदि से उपकार करते हैं, वैसे ही मनुष्य इन्द्रियों
को नियम में रखकर अपराधों से बचें ॥ ४५ ॥

यह मन्त्र ऊपर आ चुका है—अ० ७। ११२। १ ॥

सूर्यायै देवेभ्यो मित्राय वरुणाय च ।

ये भूतस्य प्रचेतसस्तेभ्य इदमकरं नमः ॥ ४६ ॥

सूर्यायै । देवेभ्यः । मित्राय । वरुणाय । च ॥

ये । भूतस्य । प्र-चेतसः । तेभ्यः । इदम् । अकरम् । नमः ॥ ४६ ॥

भावार्थ—(सूर्यायै) बुद्धिमानों का हित करने वाली विद्या के लिये,
(देवेभ्यः) उत्तम गुणों के पान के लिये (च) और (वरुणाय) श्रेष्ठ (मित्राय)
मित्र की प्राप्ति के लिये (ये) जो पुरुष (भूतस्य) उचित कर्म के (प्रचेतसः)
जानने वाले हैं, (तेभ्यः) उनके लिये (इदम्) यह (नमः) नमस्कार (अकरम्)
करना हूँ ॥ ४६ ॥

भावार्थ—जो मनुष्य विद्या प्राप्त करके उत्तम गुणों और श्रेष्ठ मित्रों
को प्राप्त करते हैं, वे संसार में प्रशंसनीय होते हैं ॥ ४६ ॥

यह मन्त्र कुल्ल भेद से ऋग्वेद में है—१०। ८५। १७ ॥

य ऋते चिदभिष्रिषः पुरा जनुभ्य आतृदः ।

संधाता संधिं मुचवा पुरुवसुर्निष्कर्त्ता विहुतं पुनः ॥ ४७ ॥

यः । ऋते । चित् । अभि-ष्रिषः । पुरा । जनु-भ्यः । आतृदः ॥

४६—(सूर्यायै) सूर्यः सूर्यो वा मेधाविनः, तेभ्यो हिता, सूर सूरि वा—
यत् । सूर्या वाङ्नाम—निघ० १। ११। विद्याप्राप्तये (देवेभ्यः) उत्तमगुणानां
लाभाय (मित्राय) मित्रलाभाय (वरुणाय) वरणीयाय श्रेष्ठाय (च) (ये)
विद्वांसः (भूतस्य) उचितकर्मणः (प्रचेतसः) प्रज्ञातारः (तेभ्यः) (इदम्)
(अकरम्) करोमि (नमः) नमस्कारम् ॥

सम्-धाता । सुस्-धिस् । मध-वा । पुरु-वसुः । निः-कर्ता ।
वि-हृतस् । पुनः ॥ ४७ ॥

भाषार्थ—(यः) जो [परमेश्वर] (पुरा) पहिले से [वर्तमान]
(ऋते) सत्य नियम में (चित्) ही (अभिश्रिषः) चिपकाने के साधन [वीर्य
के बिन्दु] से (जनुभ्यः) ग्रीवा आदि जोड़ों के [बनाने के] लिये (आतृदः)
[रुधिर के] सब ओर टकराने [घूमने] से (सन्धिम्) हड्डियों के जोड़ को
(संधाता) जोड़ देने वाला है, (मधवा) वह पूज्य (पुरुवसुः) बहुत श्रेष्ठ
गुणों वाला [परमात्मा] (विहृतम्) टेढ़े हुये अंग को (पुनः) फिर (निष्कर्ता)
ठीक करने वाला है ॥ ४७ ॥

भावार्थ—परमेश्वर के अनादि सत्य नियम के अनुसार, बीज चाहे
सीधा पड़े चाहे टेढ़ा, वह पृथिवी की भीतरी गति से ऐसा ठीक होजाता है
कि उससे ऊपर को अङ्कुर और नीचे को जड़ उपजती है, इसी प्रकार वीर्य
गर्भाशय में ठीक होकर नाभि से सम्बन्ध करता है, तब रुधिर के संचार से
बालक के अङ्ग सीधे होकर पूरे और पुष्ट होते हैं ॥ ४७ ॥

यह मन्त्र सामवेद में है—पू० ३।६।२, तथा कुछ भेद से ऋग्वेद में
है ॥—१।१२ ॥

अपास्मत् तम उच्छतु नीलं पिशङ्गसुत लोहितं यत् । निद-
हनी या पृषातुक् १ स्मिन् तां स्याणावध्या सजासि ॥ ४८ ॥
अप । अस्मत् । तमः । उच्छतु । नीलम् । पिशङ्गम् । उत ।

४७—(यः) परमेश्वरः (ऋते) सत्यनियमे (चित्) एव (अभिश्रिषः)
अभिश्रिषः । अभिश्रिषणात् सन्धानद्रव्यात् । वीर्यविन्दुसकाशात् (पुरा) पूर्व-
काले (जनुभ्यः) जङ्वादयश्च । उ० ४।१०२ । जिनी प्रादुर्भावे—रु, नस्य तः ।
ग्रीवादिसन्धीनां रचनाय (आतृदः) उ तृदिर् हिंसानादरयोः—किप् । आतृद-
नात् । प्रताडनात् । रुधिरस्य संचारात् (सन्धाता) संयोजयिता भवति
(सन्धिम्) अस्थिसंयोगम् (मधवा) अ० २।५।७ । श्वक्रुक्लृप्पन्पत्नी-
हन्० । उ० । १।२५६ । मह पूजायाम्—कनिन्, हस्य घः, अद्भुतागमश्च । पूज-
नीयः (पुरुवसुः) साहितिको दीर्घः । बहुश्रेष्ठं रुश्रुक्तः परमात्मा (निष्कर्ता)
संस्कर्ता । संधाता भवति (विहृतम्) हवृ कौटिल्ये—क । कुटिलमङ्गम् (पुनः) ॥

लोहितम् । यत् ॥ निः-दुहनी । या । पृषातकी । अस्मिन् ।
ताम् । स्थाणौ । अधि । आ । सजामि ॥ ४८ ॥

भाषार्थ—(अस्मत्) हमसे (तमः) अन्धकार (अप उच्छतु) बाहिर जावे, (उत) और [वढ भी], (यत्) जो कुछ (नीलम्) नीला, (पिशङ्गम्) पीला और (लाहितम्) रक्त वर्ण [अशुद्ध वस्तु] है । (निर्दहनी) जला देने वाली (या) जो (पृषातकी) वृद्धि बांधने वाली [पीड़ा] (अस्मिन्) इस (स्थाणौ) स्थिर चित्त वाले मनुष्य में है, (ताम्) उस [पीड़ा] को (अधि) अधिकार पूर्वक (आ सजामि) मैं बांधता [रोकता] हूं ॥ ४८ ॥

भावार्थ—मनुष्य स्थिर चित्त होकर अपने शारीरिक, मानसिक और सामाजिक अशुद्धि, रोग आदि विघ्नों को हटावे ॥ ४८ ॥

यावतीः कृत्या उपवासने यावन्तो राज्ञो वरुणस्य पाशाः ।
वृद्धयो या असमृद्धयो या अस्मिन् ता स्थाणावधि सादयामि ४८
यावतीः । कृत्याः । उप-वासने । यावन्तः । राज्ञः । वरु-
णस्य । पाशाः ॥ वि-वृद्धयः । याः । असमृ-वृद्धयः । याः ।
अस्मिन् । ताः । स्थाणौ । अधि । सादयामि ॥ ४८ ॥

भाषार्थ—(उपवासने) निवास स्थान [ग्राम आदि] में (राज्ञः) ऐश्वर्यवान् पुरुष की (वरुणस्य) रोक की (यावतीः) जितनी (कृत्याः)

४८—(अस्मत्) अस्माकं सकाशात् (तमः) तम खेदे-असुन् । अन्ध-
कारः (अप उच्छतु) उच्छी चिवासं । दूरं गच्छतु (नीलम्) (पिशङ्गम्)
पीतवर्णम् (उत) अपि च (लाहितम्) रक्तवर्णम् । रांगविशिष्टं वस्तु (यत्)
वस्तु (निर्दहनी) नितरां दहनशीला (या) पीडा (पृषातकी) वृषु सेचने—
क + बहुलमन्यत्रापि । उ० २ । ३७ । अत बन्धने-कुन्, गौरादित्वाद् ङीप् । सेच-
नस्य वर्धनस्य बन्धनशीला निवारणशीला (अस्मिन्) (ताम्) पीडाम्
(स्थाणौ) स्थिरस्वभावे मनुष्ये (अधि) अधिकृत्य (आ सजामि) पञ्ज सङ्गे ।
प्रवधामि । रुणधिमि ॥

४८—(यावतीः) यत्परिमाणाः (कृत्या) कृष् हिंसायाम्—कृप् तुक् च ।
हिंसाः । पीडाः (उपवासने) निवासस्थाने । उपवसथे । ग्रामे (यावन्तः) (राज्ञः)

पीड़ायें और (यावन्तः) जितने (पाशाः) फन्दे हैं । और (याः) जो (व्यूद्धयः) निर्धनतायें और (याः) जो (असमृद्धयः) असिद्धियां (अस्मिन्) इस (स्थाणौ) स्थिर चित्त वाले मनुष्य में हैं, (ताः) उन [सब बाधाओं] को (अधि) अधिकार पूर्वक (सादयामि) मैं मिटाता हूं ॥ ४६ ॥

भाषार्थ—ग्राम आदि देशों में जो विद्वानों की वृद्धि रोकने वाले विघ्न उपस्थित हों, उनका प्रतीकार शीघ्र करना चाहिये ॥ ४६ ॥

या मे प्रियतमा तनूः सा मे विभाय वाससः ।

तस्याग्रे त्वं वनस्पते नीविं कृणुष्व मा वयं रिषाम ॥ ५० (११)

या । मे । प्रिय-तमा । तनूः । सा । मे विभाय । वाससः ॥

तस्य । अग्रे । त्वम् । वनस्पते । नीविम् । कृणुष्व । मा ।

वयम् । रिषाम् ॥ ५० ॥ (११)

भाषार्थ—[हे वीर !] (या) जो (मे) मेरा (प्रियतमा) अत्यन्त प्रिय (तनूः) शरीर है, (सा) वह (मे) मेरा शरीर (वाससः) हिंसा कर्मसे (विभाय) डरता है । (वनस्पते) हे सेवनीय व्यवहार के रक्षक ! (त्वम्) तू (अग्रे) पहिले से (तस्य) उस [हिंसा कर्म] का (नीविम्) बन्धन (कृणुष्व) कर, (वयम्) हम लोग (मा रिषाम) कभी न कष्ट पावें ॥ ५० ॥

ऐश्वर्यवतः पुरुषस्य (वरुणस्य) आवरणस्य ! रोधनस्य (पाशाः) बन्धाः (व्यूद्धयः) असम्पत्तयः (याः) (असमृद्धयः) असिद्धयः (याः) (अस्मिन्) (ताः) बाधाः (स्थाणौ) दृढस्वभावे पुरुषे (अधि) अधिकृत्य (सादयामि) षड्गुण अवसादने । नाशयामि ॥

५०—(या) (मे) मम (प्रियतमा) अतिशयेन प्रिया (तनूः) शरीरम् (सा) तनूः (मे) मम (विभाय) विभेति (वाससः) वसेरित् । उ० ४ । २१८ । वस हिंसायाम्-असुन्, णित् । हिंसाकर्मणः सकाशात् (तस्य) हिंसा-कर्मणः (अग्रे) आदौ (त्वम्) (वनस्पते) वननीयस्य सेवनीयव्यवहारस्य रक्षक (नीविम्) नौ व्यो यलोपः पूर्वस्य च दीर्घः । उ० ४ । १३६ । नि+व्येञ् संवरणे—इण् ङित्, यलोपः, उपसर्गस्य दीर्घः । कटिबन्धनम् । प्रबन्धम् (कृणुष्व) कुरु (वयम्) (मा रिषाम) दुःखिता न भवेम ॥

भावार्थ—विद्वान् गृहस्थों का कर्तव्य है कि दूसरों को सताकर अपने को दुःखिन न करें और उस का पहिने से विचार करके राजदण्ड आदि के पश्चात्ताप से बच कर सुखी रहें ॥ ५० ॥

ये अन्ता यावतीः सिचो य ओतवो ये च तन्तवः ।

वासो यत् पत्नीभिरुतं तन्नः स्योनमुप स्पृशात् ॥ ५१ ॥

ये । अन्ताः । यावतीः । सिचः । ये । ओतवः । ये । च । तन्तवः ॥ वासः । यत् । पत्नीभिः । उतम् । तत् । नः । स्यो-
नम् । उप । स्पृशात् ॥ ५१ ॥

भाषार्थ—(ये) जो (अन्ताः) बख के आंचल, (यावतीः) जितनी (सिचः) कोरें, (ये) जो (ओतवः) बुनावटें, (च) और (ये) जो (तन्तवः) तन्तु [तांते] हैं । (यत्) जो (वासः) वस्त्र (पत्नीभिः) पत्नियों करके (उतम्) बुना गया है, (तत्) वह (नः) हम से (स्योनम्) सुख के साथ (उप स्पृशात्) चिपटा रहे ॥ ५१ ॥

भावार्थ—जैसे विदुषी चतुर स्त्रियों के बुने और बनाये बख शरीर को सुख देते हैं, वैसे ही विद्वानों के विचार पूर्वक किये काम उपकारी होते हैं ॥ ५१ ॥

उशुतीः कुन्यला इमाः पितृलोकात् पतिं यतीः ।

अव दीक्षामसृक्षतु स्वाहा ॥ ५२ ॥

उशुतीः । कुन्यलाः । इमाः । पितृ-लोकात् । पतिम् । यतीः ॥

अव । दीक्षाम् । असृक्षतु । स्वाहा ॥ ५२ ॥

- ५१—(ये) (अन्ताः) बखान्ताः (यावतीः) यत्संख्याकाः (सिचः) सिच आर्द्रीकरणे-क्विप् । वस्त्रान्तविशेषाः (ये) (ओतवः) सितनिगमिमसि सच्यवि०।उ०। ६६। अव रक्षणादिषु—तुन् ऊच्छ, यद्वा आङ् + वेञ् तन्तुसन्ताने-
तुन् संप्रसारणं च । पटे दीर्घतन्तवः (ये) (च) (तन्तवः) तन्तु विस्तारे-तुन् ।
सूत्राणि (वासः) वस्त्रम् (यत्) (पत्नीभिः) (उतम्) वेञ् तन्तु सन्ताने-क ।
स्युतम् (तत्) (नः) अस्मान् (स्योनम्) सुखेन (उप) उपेत्य (स्पृशात्) स्पृशेत् ॥

भाषार्थ—(इमाः) यह (उशनीः) कामना करती हुई (कन्यलाः) शोभावती कन्यार्ये (पितृलोकात्) पितृलोक [पितृकुल] से (पतिम्) अपने अपने पति को (यतीः) जाती हुई (स्वाहा) सुन्दर वाणी के साथ (दीक्षाम्) दीक्षा [नियम व्रत की शिक्षा] को (अर जुं न न) दान करें ॥ ५२ ॥

भाषार्थ—गुणवती विदुषी स्त्रियां विनाइ करके घर के सुप्रबन्ध से सन्तान आदि को वेद द्वारा उत्तम नियम और कर्म सिखावें ॥ ५२ ॥

बृहस्पतिना वसृष्टां विश्वे देवा अधारयन् ।

वर्चो गोषु प्रविष्टं यत् तेन सा सं सृजामसि ॥ ५३ ॥

बृहस्पतिना । अव-सृष्टास् । विश्वे । देवाः । अधारयन् ॥
वर्चः । गोषु । प्र-विष्टम् । यत् । तेन । इमास् । सस् । सृजा-
मसि ॥ ५३ ॥

भाषार्थ—(बृहस्पतिना) बृहस्पति [बड़ा वेदवाणी के रक्षक आचार्य] करके (अवसृष्टाम्) दो द्रव्यो [दीक्षा, नियम व्रत की शिक्षा—मन्त्र ५२] को (विश्वे देवाः) सब विद्वानों ने (अधारयन्) धारण किया है। (यत्) जो (वर्चः) प्रताप (गोषु) विद्वानों में (प्रविष्टम्) प्रविष्ट है। (तेन) उससे (इमाम्) इस [प्रजा, स्त्री सन्तान आदि] को (सं सृजामसि) हम संयुक्त करते हैं ॥ ५३ ॥

५२—(उशनीः) कामयमानाः (कन्यलाः) प्र० ५. ५. ३ । अघ्न्याद-
यश्च । उ० ३ । १२२ । कनो दीप्तिक्कान्तिगतिषु—यक् + ला आदाने—क, टाप् ।
शोभाग्रहीडयः (इमाः) विदुष्यः (पितृलोकात्) पितृकुलान् (पतिम्) स्वस्वभ-
र्तारम् (यतीः) गच्छन्त्यः (दीक्षाम्) दीक्षा मौण्ड्येज्योपनयननियमव्रता-
देशेषु—अप्रत्ययः । नियमव्रतयोः शिक्षाम् (अव सृजन्) अवसृजन्तु । ददतु
(स्वाहा) अ० २ । १६ । १ । सुवाण्या । वेदवाचा ॥

५३—(बृहस्पतिना) बृहस्पति वेदवाण्या रक्षकेण । आचार्येण (अवसृ-
ष्टाम्) दत्ताम्, दीक्षाम्—इति पदस्य पूर्वमन्त्रादनुवृत्तिः (विश्वे) सर्वे (देवाः)
विद्वान्सः (अधारयन्) धारितवन्तः (वर्चः) प्रतापः (गोषु) गच्छन्ति जाना-
तीति गौः । गौः स्तोतृनाम—निघ० ३ । १६ । विद्वन्सु (प्रविष्टम्) व्याप्तम्
(यत्) (तेन) (इमाम्) इत्यमानां प्रजान् (सं सृजामसि) वयं संयोजयामः ॥

भावार्थ—जिस प्रकार आचार्य से सुशिक्षा पाकर पूर्वज विद्वानों ने उत्तम पद पाये हैं, वैसे ही मुख्य श्रमियों लोगों को सुशिक्षा देकर उत्तम करें ॥५३॥

बृहस्पतिना ० । तेजो गोषु प्रविष्टं यत् तेन ० ॥ ५४ ॥

० ॥ तेजः । गोषु । प्र-विष्टम् । यत् । तेन । ० ॥ ५४ ॥

भाषार्थ—(बृहस्पतिना) बृहस्पति..... । (यत्) जो (तेजः) तेज (गोषु) विद्वानों में (प्रविष्टम्) प्रविष्ट है, (तेन) उस से .....[मन्त्र ५३] ॥५४॥

भावार्थ—मन्त्र ५३ के समान है ॥ ५४ ॥

बृहस्पतिना ० । भगो गोषु प्रविष्टो यस्तेन ० ॥ ५५ ॥

० ॥ भगः । गोषु । प्र-विष्टः । यः । तेन । ० ॥ ५५ ॥

भाषार्थ—(बृहस्पतिना) बृहस्पति..... । (यः) जो (भगः) सेवनीय प्रभाव [पेश्वर्य] (गोषु) विद्वानों में (प्रविष्टः) प्रविष्ट है, (तेन) उस से.....[मं० ५३] ॥ ५५ ॥

भावार्थ—मन्त्र ५३ के समान ॥ ५५ ॥

बृहस्पतिना ० । यशो गोषु प्रविष्टं यत् तेन ० ॥ ५६ ॥

० ॥ यशः । गोषु । प्र-विष्टम् । यत् । तेन । ० ॥ ५६ ॥

भाषार्थ—(बृहस्पतिना) बृहस्पति..... । (यत्) जो (यशः) यश [दान शूरता आदि से बड़ा नाम] (गोषु) विद्वानों में (प्रविष्टम्) प्रविष्ट है, (तेन) उससे.....[मं० ५३] ॥ ५६ ॥

भावार्थ—मन्त्र ५३ के समान है ॥ ५६ ॥

बृहस्पतिना ० । पयो गोषु प्रविष्टं यत् तेन ० ॥ ५७ ॥

० ॥ पयः । गोषु । प्र-विष्टम् । यत् । तेन । ० ॥ ५७ ॥

५४—(तेजः) ज्योतिः । अन्यत् पूर्ववत्—मं० ५३, ॥

५५—(भगः) सेवनीयः प्रभावः । पेश्वर्यम् । अन्यत् पूर्ववत् ॥

५६—(यशः) दानशूरतादिप्रभवं, सुनाम् । अन्यद् गतम् ॥

भाषार्थ—(बृहस्पतिना) बृहस्पति..... । (यत्) जो (पयः) विज्ञान (गोषु) विद्वानों में (प्रविष्टम्) प्रविष्ट है, (तेन) उससे.....[म० ५३] ॥५७॥

भावार्थ—मन्त्र ५३ के समान है ॥ ५७ ॥

बृहस्पतिनावसृष्टां विश्वे देवा अधारयन् ।

रसो गोषु प्रविष्टो यस्तेने मां सं सृजामसि ॥ ५८ ॥

बृहस्पतिना । अव-सृष्टाम् । विश्वे । देवाः । अधारयन् ॥ रसः ।

गोषु । प्र-विष्टः । यः । तेन । इमाम् । सम् । सृजामसि ॥ ५८ ॥

भाषार्थ—(बृहस्पतिना) बृहस्पति [पडी वेद वाणी के रत्नक आचार्य] करके (अवसृष्टाम्) दी हुयी [दीक्षा, नियम व्रत की शिक्षा-म०५२] को (विश्वे देवाः) सब विद्वानों ने (अधारयन्) धारण किया है । (यः) जो (रसः) रस [वीर्य वा वीर रस] (गोषु) विद्वानों में (प्रविष्टः) प्रविष्ट है, (तेन) उस से (इमाम्) इस [प्रजा, स्त्री सन्तान आदि] को (सं सृजामसि) हम संयुक्त करते हैं ॥ ५८ ॥

भावार्थ—जो मनुष्य पूर्वज विद्वानों के समान अपने लोगों को सुशिक्षित करके वीर बनाते हैं, वे सुप्रतिष्ठित हो कर सुख भोगते हैं ॥ ५८ ॥

यदीमे केशिनो जना गृहे ते सुमनर्तिषू रोदेन कृण्वन्तोश्च
अघम् । अग्निष्ठा तस्मादेनसः सविता च प्रमुञ्चताम् ॥ ५९ ॥

यदि । इमे । केशिनः । जनाः । गृहे । ते । सुम्-अनर्तिषुः ।

रोदेन । कृण्वन्तः । अघम् ॥ अग्निः । त्वा । तस्मात् ।

एनसः । सविता । च । प्र । मुञ्चताम् ॥ ५९ ॥

भाषार्थ—(यदि) यदि (इमे) यह (केशिनः) केश युक्त (जनाः)

५७—(पयः) पय गतौ—असुन् । विज्ञानम् । अन्यद् गतम् ॥

५८—(रसः) वीर्यम् । वीररसः । अन्यद् गतम् ॥

५९—(यवि) सम्भावनायाम् (इमे) समीपस्थाः (केशिनः) क्रिशोरन्

मनुष्य (ते गृहे) तेरे घर में (रोदेन) विलाप के साथ (अघम्) दुःख
(कुरुवन्तः) करते हुये (समनर्तिषुः) मिलकर इधर उधर फिरें । (अग्निः)
तेजस्वी (च) और (सविता) प्रेरक मनुष्य (त्वां) तुझे (तस्मात् एनसः)
इस कष्ट से (प्र) सर्वथा (मुञ्चताम्) छुड़ावे ॥ ५६ ॥

भाषार्थ—यदि घर के लोग रोग वा दरिद्रता आदि के कारण से क्लेश
ठठावें, प्रधान पुरुष अपने मानसिक और शारीरिक उत्साह और परमेश्वर में
विश्वास से तेजस्वी होकर उन का दुःख दूर करे ॥ ५६ ॥

यदीयं दुहिता तव विकेश्यरुदद् गृहे रोदेन कुरुवत्येधम् ।
अग्निष्ठा ० ॥ ६० ॥ (१२)

यदि । इयम् । दुहिता । तव । वि-केशी । अरुदत् । गृहे ।
रोदेन । कुरुवती । अधम् ॥ ० ॥ ६० ॥ (१२)

भाषार्थ—[हे गृहस्थ] (यदि) यदि (इयम्) यह (तव) तेरी (दुहिता)
पुत्री (विकेशी) बाल बिखेरे हुये, (रोदेन) विलाप के साथ (अघम्) दुःख
(कुरुवती) करती हुयी (गृहे) घर में (अरुदत्) रोवे । (अग्निः) तेजस्वी
(च) और.....म० ५६ ॥ ६० ॥

भाषार्थ—[मन्त्र ५६] के समान है ॥ ६० ॥

यश्चामयो यद्युवतयो गृहे ते समनर्तिषु रोदेन कुरुवतीरधम् ।
अग्निष्ठा ० ॥ ६१ ॥

लो लोपश्च । उ० ५ । ३३ । क्लिश उपतापे—अन्, लस्य लोपः । केश—इति ।
क्लेशिनः । क्लेशयुक्ताः (जनाः) मनुष्याः (गृहे)—(ते) तव (समनर्तिषुः)
(मिलित्वा नर्तनम् इतस्ततो गमनं कुर्युः) (रोदेन) विलापेन (कुरुवन्तः) कुर्वन्तः
(अघम्) दुःखम् (अग्निः) तेजस्वी (त्वां) त्वाम् (तस्मात्) (एनसः)
कष्टात् (सविता) प्रेरकः पुरुषः (च) (प्र) प्रकर्षेण (मुञ्चताम्) एकवचनं
लोट् । मोचयतु ॥

६०—(इयम्) उपस्थिता (दुहिता) पुत्री (तव) (विकेशी) बिकी-
र्षकेशा (अरुदत्) रघात् (कुरुवती) कुर्वती ॥ अन्यद्गतम्—म० ५६ ॥

यत् । जामयः । यत् । युवतयः । गृहे । ते । सुम्-अनर्तिषुः ।
रोदेन । कृण्वतीः । अघम् ॥ ० ॥ ६१ ॥

भाषार्थ—(यत्) जो (जामयः) कुल स्त्रियाँ और (यत्) जो (युव-
तयः) युवा स्त्रियाँ (ते गृहे) तेरे घर में (रोदेन) विलाप के साथ (अघम्)
कष्ट (कृण्वतीः) करती हुयी (समनर्तिषुः) मिलकर इधर उधर फिरे।
(अग्निः) तेजस्वी (च) और.....[म० ५६] ॥ ६१ ॥

भावार्थ—मन्त्र ५६ के समान है ॥ ६१ ॥

यत् ते प्रजायां पशुषु यद्वा गृहेषु निष्ठितमघकृद्भिरघं कृतम् ।
अग्निष्ठा तस्मादेनसः सविता च प्र-मुञ्चताम् ॥ ६२ ॥

यत् । ते । प्र-जायाम् । पशुषु । यत् । वा । गृहेषु । नि-
ष्ठितम् । अघकृद्-भिः । अघम् । कृतम् ॥ अग्निः । त्वा ।
तस्मात् । एनसः । सविता । च । प्र । मुञ्चताम् ॥ ६२ ॥

भाषार्थ—[हे गृहस्थ !] (यत्) यदि (ते) तेरी (प्रजायाम्) प्रजा
[जनपद के लोगों] में (पशुषु) पशुओं में, (वा) अथवा (यत्) यदि
(गृहेषु) घरों में (अघकृद्भिः) दुःख करने वाले [रोगों वा मनुष्यों] करके
(कृतम्) किया गया (अघम्) दुःख (निष्ठितम्) स्थित कर दिया गया है ।
(अग्निः) तेजस्वी (च) और (सविता) प्रेरक पुरुष (त्वा) तुझे (तस्मात्)
एनसः) उस कष्ट से (प्र) सर्वथा (मुञ्चताम्) छुड़ावे ॥ ६२ ॥

भावार्थ—यदि प्रजा के लोगों, पशुओं वा शिल्पशाला आदि घरों में

६१—(यत्) यदि (जामयः) म० ३३ । कुलस्त्रियः (यत्) (युवतयः)
तत्तरयः (कृण्वतीः) कृण्वन्त्यः । अन्यद् गतम्—म० ५६ ॥

६२—(यत्) यदि (ते) तव (प्रजायाम्) जनपदपुरुषेषु (पशुषु)
गवादिषु (यत्) यदि (वा) अथवा (गृहेषु) शिल्पादिस्थानेषु (निष्ठितम्)
स्थापितम् (अघकृद्भिः) दुःखकर्तृभिः (अघम्) दुःखम् (कृतम्) संपा-
दितम् । अन्यत् पूर्ववत्—म० ५६ ॥

रोगों से वा दुष्ट मनुष्यों से कष्ट उपस्थित हो, विद्वान् लोग विद्याबल-से और परमेश्वर के सहाय से उस कष्ट को हटावें ॥ ६२ ॥

इयं नार्युप ब्रूते पूल्यान्यावापन्तिका ।

दीर्घायुस्तु मे पतिर्जीवाति शरदः शतम् ॥ ६३ ॥

इयम् । नारी । उप । ब्रूते । पूल्यानि । आ-वपन्तिका । दीर्घ-
आयुः । अस्तु । मे । पतिः । जीवाति । शरदः । शतम् ॥ ६३ ॥

भाषार्थ—(इयम्) यह (नारी) नारी [नर की पत्नी] (पूल्यानि) संगति के कर्मों को [बीज समान] (आवपन्तिका) धोदेती हुयी (उप ब्रूते) बोलती है—“ (मे) मेरा (पतिः) पति (दीर्घायुः) लम्बी आयु वाला (अस्तु) होवे, और (शतं शरदः) सौ वर्षों (जीवाति) जीता रहे” ॥ ६३ ॥

भावार्थ पत्नी प्रयत्न करके परमात्मा की प्रार्थना करे कि उस का पति सुख से पूर्ण आयु भोगे और इसी प्रकार पति भी पत्नी की पूर्ण आयु के लिये पुरुषार्थ करे ॥ ६३ ॥

इहेमाविन्द्रु सं नुद चक्रवाकेव दपती ।

प्रजयैनौ स्वस्तुको विश्वमायुर्व्यश्नुताम् ॥ ६४ ॥

इह । इमौ । इन्द्र । सम् । नुद । चक्रवाका-इव । दम्पती
इति दम्-पती ॥ प्र-जया । एनौ । सु-अस्तुको । विश्वम् ।
आयुः । वि । अश्नुताम् ॥ ६४ ॥

भाषार्थ—(इन्द्र) हे परमैश्वर्ययुक्त राजन् ! (इह) यहां [संसार में]

६३—(इयम्) (नारी) नरस्य पत्नी (उपब्रूते) कथयति (पूल्यानि) पूल संहतौ-व्यप् । संहतिकर्माणि । संगतिबीजानि (आवपन्तिका) दुष्प बीजतन्तुसन्ताने—शत, स्वार्थे कन्, टाप् बीजवद् विस्तारयन्ती (दीर्घायुः) दीर्घजीवनः (अस्तु) (पतिः) जीवाति जीवेत् (शरदः) वर्षाणि (शतम्) बहूनि ॥

६४—(इह) संसारे (इमौ) प्रसिद्धौ (इन्द्र) हे परमैश्वर्यवान् राजन्

(इमौ) इन दोनों (चक्रवाका इव) चक्रवा चक्रवी के समान (दम्पती) पति पत्नी को (सं जुद) यथावत् प्ररणा कर (प्रजया) प्रजा के साथ (एनौ) इन दोनों (स्वस्तकौ) उत्तम घर वालों को (विश्वम्) सम्पूर्ण (आयः) आयु (वि अश्नुताम्) प्राप्त होवे ॥ ६४ ॥

भावार्थ—राजा व्यवस्था करे कि पति पत्नी चक्रवा चक्रवी के समान बड़े प्रेम से मिलकर रहें और ब्रह्मचर्य के पालन और धनादि के रक्षण से बलवान् और सुखी होकर पूर्ण आयु भोगें ॥ ६४ ॥

यह मन्त्र महर्षिदयानन्दकृत संस्कार विधिगृहाश्रम प्रकरण में व्याख्यात है ॥

यदासुन्द्यासु'पुधाने यद् वापुवासने कृतम् ।

विवाहे कृत्यां या चक्रुः स्नाने तां नि दध्मसि ॥ ६५ ॥

यत् । आ-सुन्द्याम् । उप-धाने । यत् । वा । उप-वासने । कृतम् ॥ वि-वाहे । कृत्याम् । याम् । चक्रुः । आ-स्नाने । ताम् । नि । दध्मसि ॥ ६५ ॥

भाषार्थ—(यत्) जिस (कृतम्) हिंसित कर्म को (आसुन्द्याम्) सिंहासन में, (उपधाने) गद्दी में, (वा) अथवा (यत्) जिस [हिंसित कर्म] को (उपवासने) छत्र में, और (याम्) जिस (कृत्याम्) दुष्टक्रिया को (आस्नाने) स्नानगृह में (विवाहे) विवाह के बीच (चक्रुः) [वे दुष्ट लोग] करें, (ताम्) उस [दुष्टक्रिया] को (नि दध्मसि) हम नीचे धरें ॥ ६५ ॥

(सं जुद) सम्यक् प्रेरय (चक्रवाका-इव) स्वनामख्यातौ खगौ यथा (दम्पती) जायापती (प्रजया) सन्तानेन (एनौ) द्वितीयादौस्वेनः । पा० २ । ४ । ३४ । इति द्वितीयायाम् एनादेशः । पूर्वोक्तौ (स्वस्तकौ) अस्तं गृहनाम—निघ० ३ । ४ । उत्तमगृहयुक्तौ (विश्वम्) सम्पूर्णम् (आयुः) जीवनम् (अश्नुताम्) प्राप्नोतु ॥

६५—(यत्) (आसुन्द्याम्) आसम् आसनं ददातीति आसन्दी, आस उपवेशने—किप् + दा-ड, डीप् । सिंहासनं (उपधाने) उपवस्त्रे (यत्) (वा) (उपवासने) छत्रे (कृतम्) हिंसितं कर्म (विवाहे) विवाहोत्सवे (कृत्याम्) हिंसाक्रियाम् (याम्) (चक्रुः) कुर्युर्दुष्टपुरुषाः (आस्नाने) स्नानगृहे (ताम्) हिंसाम् (नि) नीचैः (दध्मसि) धारयामः ॥

भावार्थ—यदि विवाह कर्म में कोई दुष्ट पुरुष विघ्न डाले, चतुर लोग इस का प्रतीकार करके विवाह को निर्विघ्न समाप्त करें ॥ ६५ ॥

यद् दुष्कृतं यच्छमलं विवाहे वह्नौ च यत् ।

तत् संभलस्य कम्बले मृज्महे दुरितं वयम् ॥ ६६ ॥

यत् । दुः-कृतम् । यत् । शमलम् । वि-वाहे । वह्नौ । च । यत् ॥

तत् । सम्-भलस्य । कम्बले । मृज्महे । दुः-कृतम् । वयम् ॥ ६६ ॥

भाषार्थ—(यत्) जो (दुष्कृतम्) दुष्ट कर्म (च) और (यत्) जो (शमलम्) मलीनता (विवाहे) विवाह में [अथवा] (यत्) जो (वह्नौ) विवाह में दिये पदार्थ में [होवे] । (तत्) उस (दुरितम्) खोट को (संभलस्य) आपस में समझा देने वाले पुरुष के (कम्बले) कामना योग्य कर्म पर (वयम्) हम (मृज्महे) शोध लेवें ॥ ६६ ॥

भावार्थ—जो कोई दोष विवाह की प्रवृत्ति वा समाप्ति में आ पड़े, बुद्धिमान् लोग समझ वृक्ष कर उसका निबटेरा कर लें ॥ ६६ ॥

सुभले मलं सादयित्वा कम्बले दुरितं वयम् ।

अभू'म यज्ञियाः शुद्धाः प्र शु प्रायू'षि तारिषत् ॥ ६७ ॥

सुम्-भले । मलम् । सादयित्वा । कम्बले । दुः-कृतम् । वयम् ।

अभू'म । यज्ञियाः । शुद्धाः । प्र । नः । प्रायू'षि । तारिषत् ॥ ६७ ॥

भाषार्थ—(संभले=संभलस्य) आपस में समझा देने वाले पुरुष के (कम्बले) कामना योग्य कर्म पर (मलम्) मलीनता और (दुरितम्) खोट को (सादयित्वा) मिटा कर (वयम्) हम (यज्ञियाः) पूजा योग्य और (शुद्धाः)

६६—(यत्) (दुष्कृतम्) दुष्टकर्म (यत्) (शमलम्) मालिन्यम् (विवाहे) (वह्नौ) विवाहे दातव्यपदार्थे (च) (तत्) दुष्टकर्म (संभलस्य) भल निरूपणे—अच् । सम्यग् निरूपकस्य (कम्बले) कर्मेबुक् । उ० १ । १०७ । कमु कान्तौ—कलप्रत्यये बुक् । कर्मेनीये कर्मणि (मृज्महे) शोधयामः (दुरितम्) दुष्कर्म (वयम्) पुरुषार्थिनः ॥

६७—(संभले) म० ६६ । षष्ठ्यर्थे सप्तमी । सम्यग् निरूपकस्य (मलम्) मालिन्यम् (सादयित्वा) नाशयित्वा (कम्बले) म० ६६ । कर्मेनीये कर्मणि ।

शुद्ध (अभूम) होवें, [और यह कर्म] (नः) हमारे (आयूषि) जीवनो को (प्रतारिषत्) बढ़ावे ॥ ६७ ॥

भावार्थ—चतुर विद्वान् पुरुष के निर्णय पर परस्पर ग्लानि मिटाकर बधू वर के पक्ष वाले प्रसन्न होवें ॥ ६७ ॥

कृत्रिमः कण्टकः शतदन् य एषः ।

अपास्याः केश्यं मलम्प शीर्षण्यं लिखात् ॥ ६८ ॥

कृत्रिमः । कण्टकः । शत-दन् । यः । एषः ॥ अपः । अस्याः ।

केश्यम् । मलम् । अपः । शीर्षण्यम् । लिखात् ॥ ६८ ॥

भावार्थ—(कृत्रिमः) शिल्पी का बनाया हुआ, (शतदन्), सौ [बहुत] दांतों वाला (यः एषः) जो यह (कण्टकः) काँटों वाला [कंघा आदि] है । वह (अस्याः) इस [प्रजा अर्थात् स्त्री पुरुषों] के (केश्यम्) केश के और (शीर्षण्यम्) शिर के (मलम्) मल को (अपः लिखात्) सर्वथा खरोच डाले ॥ ६८ ॥

भावार्थ—जैसे शिल्पी के बनाये कंघा ककरई से काढ़ने पर केश शुद्ध होते और शिर का केश दूर होता है, वैसे ही अनेक प्रयत्नों से अज्ञान के मिटने पर आत्मा की शुद्धि होती है ॥ ६८ ॥

अङ्गादङ्गाद् व्यमस्या अप यक्षम् नि दधमसि ।

(दुरितम्) दोषम् (व्यमम्) पुरुषाः (अभूम) भवेम (यज्ञियाः) पूजार्हाः (शुद्धाः) प्रसन्नाः (प्र तारिषत्) वर्धयेत् (नः) अस्माकम् (आयूषि) जीवनानि ॥

६८—(कृत्रिमः) शिल्पिना कृतः (कण्टकः) कटि गतौ-एवुल् अर्श आणच् । कण्टकः कन्तग्रो वा कन्ततेर्वा कण्टतेर्वा स्याद् गतिकर्मणः-निरु० ६। ३२ । कण्टकयुक्तः कन्तकः (शतदन्) छन्दसि च । पा० ५ । ४ । १४२ । दत्त इत्ययमादेशः । बहुदन्तोपेतः (यः) (एषः) (अस्याः) प्रजायाः (केश्यम्) केशे भवम् (मलम्) मालिन्यम् (शीर्षण्यम्) शिरसि भवम् (अपः अपः लिखात्) अर्शं विलिख्य दूरीकुर्यात् ॥

तन्मा प्रापत् पृथिवीं सोत देवान् दिवं मा प्रापदुर्वन्तरि-
क्षम् । अथो मा प्राप्न्मलक्षे तदग्ने यमं मा प्रापत् पितंश्च
सर्वान् ॥ ६८ ॥

अज्ञात्-अज्ञात् । वयम् । अस्याः । अप । यमम् । नि ।
दध्मसि ॥ तत् । मा । प्र । आपत् । पृथिवीम् । मा । उत ।
देवान् । दिवम् । मा । प्र । आपत् । उरु । अन्तरिक्षम् ॥
अपः । मा । प्र । आपत् । मलम् । एतत् । अग्ने । यमम् ।
मा । प्र । आपत् । पितृन् । च । सर्वान् ॥ ६८ ॥

भाषार्थ—(अस्याः) इस [प्रजा अर्थात् स्त्री पुरुषों) के (अज्ञाद-
ज्ञात्) अज्ञ अज्ञ से (वयम्) हम (यदमम्) लय रोग को (नि) निश्चय
करके (अप दध्मसि) बाहिर डालते हैं । (तत्) वह (देवान्) नेत्र आदि
इन्द्रियों में (मा प्र आपत्) न पहुँचे, (उत) और (मा) न (पृथिवीम्)
भूमि में, (मा) न (दिवम्) धूप में और (उरु) चौड़े (अन्तरिक्षम्) अन्तरिक्ष
में (प्र आपत्) पहुँचे । (अग्ने) हे विद्वान् ! (एतत्) यह (मलम्) मैल
(अपः) जलों में (मा प्र आपत्) न पहुँचे, और (यमम्) वायु में (च) और
(सर्वान्) सब (पितृन्) ऋतुओं में (मा प्र आपत्) न पहुँचे ॥ ६८ ॥

६८—(अज्ञादज्ञात्) सर्वस्मादज्ञात् (वयम्) (अस्याः) प्रजायाः (अप)
दूरीकरणे (यदमम्) राजरोगम् (नि) निश्चयेन (दध्मसि) धारयामः (तत्)
मलम् (मा प्रापत्) मा प्राप्नुयात् (पृथिवीम्) (मा) निषेधे (उत) अपि च
(देवान्) चक्षुरादीनीन्द्रियाणि, यथा महीधरस्य दयानन्दस्य च भाष्ये—यजुः०
४० । ४ (दिवम्) प्रकाशम् (मा प्रापत्) (उरु) विस्तृतम् (अन्तरिक्षम्)
(अपः) जलानि (मा प्रापत्) (मलम्) मलिन्यम् (एतत्) (अग्ने) हे विद्वन्
(यमम्) वायुलोकम् । यमो यच्छतीति सतः—इति मध्यस्थानदेवतासु पाठः—
निरु० १० । १६ । यमः । मध्यस्थानो वायुः—इति देवराजयजुषा निघण्टुटीकायाम्
(मा प्रापत्) (पितृन्) ऋतून्, यथा दयानन्द भाष्ये—यजुः० ८ । ६०
(सर्वान्) समस्तान् ॥

भावार्थ—विद्वान् राजा और सबलोग हवन और अन्न शोधन क्रियाओं से नगर ग्राम आदि में से रोग जनक दुर्गन्ध आदि दोषों को हटाकर अपने प्रजा जनों को नीरोग स्वस्थ रखे ॥ ६६ ॥

सं त्वा नह्यामि पयसा पृथिव्याः सं त्वा नह्यामि पयसौष-
धीनाम् । सं त्वा नह्यामि प्रजया धनेन सा संनद्धा सनुहि
वाजमेमम् ॥ ७० ॥ (१३)

सम् । त्वा । नह्यामि । पयसा । पृथिव्याः । सम् । त्वा ।
नह्यामि । पयसा । ओषधीनाम् ॥ सम् । त्वा । नह्यामि ।
प्र-जया । धनेन । सा । सम्-नद्धा । सनुहि । वाजम् । आ ।
इमम् ॥ ७० ॥ (१३)

भाषार्थ—[हे प्रजा ।] (त्वा) तुझे (पृथिव्याः) पृथिवी के (पयसा)
ज्ञान से (सं नह्यामि) मैं कवचधारी करता हूँ, (त्वा) तुझे (ओषधीनाम्)
ओषधियों [अन्न सोमलता आदि] के (पयसा) ज्ञान से (सं नह्यामि) कवच-
धारी करता हूँ । (त्वा) तुझे (प्रजया) प्रजा [सन्तान सेवक आदि] से
और (धनेन) धन से (सं नह्यामि) मैं कटिबद्ध करता हूँ, (सा) सो तू [हे
प्रजा ।] (सन्नद्धा) सन्नद्ध [कटिबद्ध] होकर (इमम्) यह (वाजम्) बल
(आ) सब ओर से (सनुहि) दे ॥ ७० ॥

भावार्थ—राजा को योग्य है ऐसे ऐसे विद्यालयों को बनावे, जिन में
प्रजागण भूगर्भ विद्या, भूतल विद्या, अन्नविद्या, ओषधिविद्या आदि प्राप्त करके
सन्तान और धन से बढ़ती करें और राजा को भी यथा योग्य सहायता देकर
समर्थ बनावें ॥ ७० ॥

७०—(त्वा) त्वां प्रजाम् (सं नह्यामि) सन्नद्धां धृतकवचां कटिबद्धां
करोमि (पयसा) पयस्यैव—असुम् । ज्ञानेन (पृथिव्याः) (त्वा) (सं नह्यामि)
(पयसा) (ओषधीनाम्) अन्नसोमलतादीनाम् (त्वा) (सं नह्यामि)
(प्रजया) सन्तानसेवकादिना (धनेन) सम्पत्त्या (सा) सा त्वं प्रजे (सन्नद्धा)
कटिबद्धा सती (सनुहि) पणु दाने । देहि (वाजम्) बलम्—निष्० २ । ३
(आ) समन्तात् (इमम्) प्रसिद्धम् ॥

अमोहमस्मि सा त्वं सामाहमस्म्यक् त्वं द्यौरहं पृथिवी त्वम् ।
तावुह सं भवाव प्रजामा जनयावहै ॥ ७१ ॥

अमः । अहम् । अस्मि । सा । त्वम् । साम । अहम् ।
अस्मि । ऋक् । त्वम् । द्यौः । अहम् । पृथिवी । त्वम् ॥ तौ ।
इह । सन् । भवाव । प्र-जाम् । आ । जनयावहै ॥ ७१ ॥

भाषार्थ—[हे वधू!] (अहम्) मैं [वर] (अमः) ज्ञानवान् (अस्मि)
हूं, (सा) सां (त्वम्) तू [ज्ञानवती है], (अहम्) मैं (साम) सामवेद
[मोक्ष ज्ञान के समान सुखदायक] (अस्मि) हूं, (त्वम्) तू (ऋक्) ऋग्वेद
को ऋचा [पदार्थों के गुणों की बड़ाई बताने वाली विद्या के तुल्य आनन्द देने
वाली] है, (अहम्) मैं (द्यौः) सूर्य [वृष्टि आदि करने वाले रवि के समान
उपकारी] हूं, और (त्वम्) तू (पृथिवी) पृथिवी [अन्नआदि उत्पन्न करने वाली
भूमि के समान उत्तम सन्तान उत्पन्न करने वाली] है । (तौ) वे हम दोनों
(इह) यहां [गृहाश्रम में] (सं भवाव) पराक्रमी हों, और (प्रजाम्)
प्रजा [उत्तम सन्तान] को (आ जनयावहै) उत्पन्न करें ॥ ७१ ॥

भावार्थ—वधूवर राज्य प्रबन्ध से सन्तुष्ट होकर और अनेक प्रकार
की विद्या और सम्पत्ति की प्राप्ति और सुसन्तान की उत्पत्ति से सुखी हों ७१

यह मन्त्र कुछ भेद से महर्षि दयानन्दकृत संस्कारविधि विवाह प्रक-
रण में वधूवर के परस्पर प्रतिज्ञा करने में व्याख्यात है ॥

जुनियन्ति नावग्रवः पुत्रियन्ति सुदानवः ।

७१—(अमः) अम गतौ भोजने च—असुन्, मतुपो लोपः । ज्ञानवान्
(अहम्) (अस्मि) (सा) तादृशी ज्ञानवती (त्वम्) (साम) सामवेदेन
मोक्षज्ञानेन तुल्यः सुखदायकः (अहम्) (अस्मि) (ऋक्) ऋग्वेदस्य वाणी ।
पदार्थगुणप्रकाशिकाविद्यावत् सुखप्रदा (त्वम्) (द्यौः) सूर्यतुल्यवृष्ट्यादि-
नोपकारकः (अहम्) (पृथिवी) अन्नोत्पादयित्री भूमिरिव सुसन्तानोत्पाद-
यित्री (त्वम्) (तौ) आवां वधूवरौ (इह) गृहाश्रमे (सं भवाव) परा-
क्रमिणौ भवाव (प्रजाम्) सन्तानम् (आ जनयावहै), उत्पादयावहै ॥

अरिष्टासु सचेवहि बृहते वाजसातये ॥ ७२ ॥

जनि-यन्ति । नौ । अग्रवः । पुत्रि-यन्ति । सु-दानवः ॥ अरि-
ष्टासु इत्यरिष्ट-असू । सचेवहि । बृहते । वाज-सातये ॥ ७२ ॥

भाषार्थ—(अग्रवः) उद्योगी, (सुदानवः) बड़े दानी लोग (नौ) हम दोनों के लिये (जनियन्ति) जनो [भक्तजनों] को चाहते हैं और (पुत्रि-यन्ति) पुत्रों को चाहते हैं । (अरिष्टासु) बिना नाश किये हुये प्राणों वाले [सदा पुरुषार्थी] हम दोनों (बृहते) बड़े (वाजसातये) विज्ञान, बल और अन्न के दान के लिये (सचेवहि) सदा मिले रहें ॥ ७२ ॥

भावार्थ—सब इष्ट मित्र यथावत् पुरुषार्थ से धन का व्यय करके चाहते हैं कि उनके पुत्रों के उत्तम सन्तान उत्पन्न हो, इस लिये पुत्र और पतोह प्रीति पूर्वक उपाय करें कि उत्तम सन्तान होने से उनको विज्ञान, बल और अन्न आदि धन बहें ॥ ७२ ॥

यह मन्त्र महर्षि दयानन्दकृत संस्कारविधि गृहाश्रम प्रकरण में व्याख्यात है । इसका पूर्वाङ्ग कुछ भेद से ऋग्वेद में है—७ । ६६ । ४ ॥

ये पितरौ वधूदुर्शा इमं ब्रह्ममार्गमन् ।

ते अस्यै वध्वै संपतन्यै प्रजावच्छसं यच्छन्तु ॥ ७३ ॥

ये । पितरौ । वधू-दुर्शाः । इमस् । ब्रह्मतुम् । आ । अगमन् ॥

ते । अस्यै । वध्वै । सस्-पतन्यै । प्रजा-वत् । शसं । यच्छन्तु ७३

७२—(जनियन्ति) सुप आत्मनः क्यच् । पा० ३ । १ । २ । जन—क्यच् । अपुत्रादीनामिति वक्तव्यम् । वा० पा० ७ । ४ । ३५ । इति प्राप्तस्य ईत्वस्य छान्दसो ह्रस्वः । जनीयन्ति जनान् भक्तजनान् इच्छन्ति (नौ) आवास्याम् (अग्रवः) रुशासिभ्यां क्नुने । उ० ४ । १०३ । अग गतौ—क्नुन् । गन्तारः । उद्योगिनः (पुत्रियन्ति) पुत्र—क्यच्, ईत्वस्य छान्दसो ह्रस्वः । पुत्रीयन्ति । पुत्रान् इच्छन्ति (सुदानवः) सुदानिनः (अरिष्टासु) रिष हिंसायाम्—क्त । अहिंसित-प्राणौ । महापुरुषार्थिनौ (सचेवहि) वचः समवाये विधितिल् । नित्यसम्बन्धिनौ भवेव (बृहते) महते (वाजसातये) वाजानां विज्ञानबलान्तानां दानाय ॥ ७३ ॥

भाषार्थ—(ये) जो (वधूदर्शाः) वधू के देखने वाले (पितरः) पिता आदि लोग (इमम्) इस (वहतुम्) विवाह उत्सव में (आ अगमन्) आये हैं । (ते) वे सब (सम्पत्न्यै) पति सहित वर्तमान (अस्यै वध्वै) इस वधू को (प्रजावत्) प्रजा [सन्तान, सेवक आदि जनता] वाला (शर्म) सुख (यच्छन्तु) देवें ॥ ७३ ॥

भावार्थ—हितैषी बड़े लोगों का कर्तव्य है कि विद्वान् बलवान् वधूवर से विद्वान्, शूर, वीर सन्तान उत्पन्न होवें ॥ ७३ ॥

येदं पूर्वागन् रशनायमाना प्रजामस्यै द्रविणं चे हदत्त्वा । तां वहन्त्वगतस्यानु पन्थां विराडियं सुप्रजा अत्यजैषीत् ॥ ७४ ॥

या । इदम् । पूर्वा । अगन् । रशना-यमाना । प्र-जाम् । अस्यै । द्रविणम् । च । इह । दत्त्वा ॥ ताम् । वहन्तु । अगतस्य । अनु । पन्थाम् । वि-राट् । इयम् । सु-प्रजाः । अति । अजै षीत् ॥ ७४ ॥

भाषार्थ—(या) जो [वधू] (पूर्वा) पहिली [सब से ऊपर] होकर (रशनायमाना) कटि बांधे हुये (इदम्) इस [स्थान] में (अगन्) आवे, (अस्यै) इस [वधू] के हित के लिये (इह) यहां (प्रजाम्) प्रजा [सन्तान, सेवक आदि जनता] (च) और (द्रविणम्) धन (दत्त्वा) देकर (ताम्) उस को (अगतस्य) बिना प्राप्त हुये [आगे आने वाले काल] के (पन्थाम्)

७३—(ये) (पितरः) पित्रादयः (वधूदर्शाः) दृशिर् दर्शने-अण् । वधू-दर्शकाः (इमम्) दृश्यमानम् (वहतुम्) विवाहोत्सवम् (आ अगमन्) आगताः (ते) पूर्वोक्ताः (अस्यै) विदुष्यै (वध्वै) (सम्पत्न्यै) पत्या सह वर्तमानायै (प्रजावत्) सन्तानसेवकादियुक्तम् (यच्छन्तु) ददतु ॥

७४—(या) वधूः (इदम्) स्थानम् (पूर्वा) प्रथमा । मुख्या (अगन्) आगच्छतु (रशनायमाना) रशनां कटिबन्धनं करोतीति रशनायते । तत्करोति तदाचष्टे । वा० पा० ३ । १ । २६ । रशना-णिच्, शानच् । कटिबन्धनं कुर्वाणा । सदा पुरुषार्थयुक्ता (प्रजाम्) सन्तानसेवकादिजनताम् (अस्यै) वधूहिताय (द्रविणम्) धनम् (इह) गृहाश्रमे (दत्त्वा) (ताम्) वधूम् (वहन्तु) नयन्तु

अनु) मार्ग के पीछे पीछे (वहन्तु) वे [पिता आदि] ले चलें, (विराट्) बड़े ऐश्वर्य वाली (इयम्) यह (सुप्रजाः) उत्तम जन्म वाली [वधू) (अति) अत्यन्त (अजैषीत्) जय पावे ॥ ७४ ॥

भावार्थ—सब बड़े लोग सेवक धन आदि से प्रयत्न करें कि महाविदुषी, पुरुषार्थिनी, स्त्रीरत्न कुलवधू उत्तम सन्तान उत्पन्न करके आगे को यश बढ़ावे ॥ ७४ ॥

प्र बुध्यस्व सुबुधा बुध्यमाना दीर्घायुत्वाय शतशरदाय ।
गृहान् गच्छ गृहपत्नी यथासौ दीर्घं तु आयुः सविता
कृणोतु ॥ ७५ ॥ (१४)

प्र । बुध्यस्व । सु-बुधा । बुध्यमाना । दीर्घायु-त्वाय । शत-
शरदाय । गृहान् । गच्छ । गृह-पत्नी । यथा । असः ।
दीर्घम् । ते । आयुः । सविता । कृणोतु ॥ ७५ ॥ (१४)

भाषार्थ—[हे पत्नी !] तू (शतशरदाय) सौ वर्ष तक (दीर्घायुत्वाय) दीर्घ जीवन पाने के लिये (सुबुधा) उत्तम बुद्धि वाली और (बुध्यमाना) सावधान रहकर (प्र बुध्यस्व) जागती रहे । (गृहान्) घरों [घर के पदार्थों] को (गच्छ) प्राप्त हो, (यथा) जिस से तू (गृहपत्नी) गृहपत्नी (असः) होवे, (सविता) सब ऐश्वर्य वाला परमात्मा (ते) तेरे (आयुः) जीवन को (दीर्घम्) दीर्घ (कृणोतु) करे ॥ ७५ ॥

(अगतस्य) अप्राप्तस्य । अनागतस्य कालस्य (अनु) अनुसृत्य (पन्थाम्) पन्थानम् (विराट्) विविधैश्वर्यवती (इयम्) गुणवती (सुप्रजाः) जनी-विद् । सुजन्मा संती (अति) अत्यन्तम् (अजैषीत्) जयेत् ॥

७५—(प्र बुध्यस्व) प्रकर्षेण जाग्रता वर्तस्व (सुबुधा) उत्तमबुद्धिमती (बुध्यमाना) सावधाना (दीर्घायुत्वाय) दीर्घजीवनप्राप्तये (शतशरदाय) शतवर्षयुक्ताय (गृहान्) गृहपदार्थान् (गच्छ) प्राप्नुहि (गृहपत्नी) गृहस्वामिनी (यथा) येन प्रकारेण (असः) त्वं भवेः (दीर्घम्) (ते) तव (आयुः) जीवनम् (सविता) परमैश्वर्यवान् जगदीश्वरः (कृणोतु) करोतु ॥

सू० २ [४८४]

चतुर्दशं काण्डम् ॥ १४ ॥

(३,१३८)

भावार्थ—पत्नी को योग्य है कि परमात्मा का सदा ध्यान करके गृह-कार्यों में सावधान रहकर और चिरंजीविनी होकर कुल की वृद्धि करे ॥ ७५ ॥

यह मन्त्र महर्षि दयानन्दकृत संस्कारविधि गृहाश्रम प्रकरण में व्याख्यात है ॥

इति द्वितीयोऽनुवाकः ॥

इति चतुर्दशं काण्डम् ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजप्रथितमहागुणमहिम श्री सयाजी राव गायक-

वाङ्माधिश्रित बड़ोदे पुरीगतश्रावणमासपरीयाक्षाम्

ऋक्सामाथर्ववेदभाष्येषु लब्धदक्षिणेन श्री पण्डित्

क्षेमकरण दास त्रिवेदिना

कृते अथर्ववेदभाष्ये चतुर्दशं काण्डं समाप्तम्

इदं काण्डं प्रयागनगरे भाद्रमासे शुक्लपञ्चम्यां तिथौ १९७५

[पञ्चमस्तुत्तर एकोनविंशतिशतके] विक्रमीये संवत्सरे

धीर-वीर-चिरप्रतापि-महायशस्वि

श्रीराजराजेश्वर पञ्चमजार्ज महोदयस्य

सुसाम्राज्ये सुसमाप्तिमगात्

मुद्रितम्—आविशनकृष्णा ५ संवत् १९७५ वि० ता० २५ सितम्बर १९१८ ई० ॥

अथर्ववेदभाष्य सम्मत्तियां ॥

श्रीमती आर्य प्रतिनिधिसभा, पंजाब, गुरुदत्त भवन लाहौर
अन्तरंग सभा के प्रस्ताव संख्या ३ तिथि ६-१२-७३ की प्रति ।

ला० दीवान चन्द प्रतिनिधि आर्य समाज बटाला का प्रस्ताव, कि पं० जेम-
करणदास को अथर्ववेद भाष्य के लिये ४०) मासिक की सहायता दी जावे,
उपस्थित हुआ । निश्चय हुआ कि २५) मासिक की सहायता एक वर्ष के लिये दी
जावे और उसके परिवर्तन में उतने मूल्य की पुस्तकें उनसे स्वीकार की जावें ॥

श्रीमती आर्यप्रतिनिधि सभा संयुक्त प्रदेश आगरा और
अवध, स्थान बुलन्दशहर, अन्तरंग सभा ता० ४ जून १८१६ ई०
के निश्चय संख्या १३ (अ) और (ब) की लिपि ।

(अ) समाजों में गश्ती चिट्ठी भेजी जावे कि वे इस भाष्य के ग्राहक बनें
तथा अन्यो को बनावें ।

(ब) सभा सम्प्रति १ वर्ष पर्यन्त १५) मासिक एक क्लर्क के लिये पं० जेम-
करणदास जी को देवे, जिसका बिल उक्त पंडित जी कार्यालय सभा में भेजते
रहें । इस धन के बदले में पंडित जी उतने धन की पुस्तकें सभा को देंगे ।

लिपि गश्ती चिट्ठी श्रीमती आर्यप्रतिनिधि सभा जो
पूर्वोक्त निश्चय के अनुसार समाजों को भेजी गयी (संख्या
१८७६ प्राप्त २० जुलाई १८१६ ई०)

॥ ओ३म् ॥

मान्यवर, नमस्ते ।

आपको ज्ञात होगा कि आर्यसमाज के अनुभवी वयोवृद्ध विद्वान् श्री पं०
जेमकरणदास त्रिवेदी गत कई वर्षों से बड़ी योग्यता पूर्वक अथर्ववेद का
भाष्य कर रहे हैं । आप ने महर्षि बयानन्द के अनुसार ही इस भाष्य का करने
का प्रयत्न किया है । भाष्य काण्डों में निकलता है अब तक ६ कांड निकल चुके
हैं । आर्यसमाज के वैदिक साहित्य सम्बन्ध में वस्तुतः यह बड़ा महत्त्वपूर्ण कार्य
होरहा है । त्रिवेदी महाशय के भाष्य की जानकारी ने खूब प्रशंसा की है ।
परन्तु खेद है कि अभी आर्यसमाज में उच्च कोटि के साहित्य को पढ़ने की ओर
लोगों की बहुत कम रुचि है । जिसके कारण त्रिवेदी जी अर्थ हानि उठा रहे
हैं । भाष्य के ग्राहक बहुत कम हैं । लागत तक वसूल नहीं होती । वेदों का पढ़ना
पढ़ाना और सुनना सुनाना आर्यमात्र का प्रधान कर्त्तव्य है । अतएव सचिनय
निवेदन है कि वैदिक धर्ममात्र श्री त्रिवेदी जी को उनके महत्त्वपूर्ण गुरुतर कार्य
में साहस प्रदान करें । स्वयम् ग्राहक बनें और दूसरों को बनावें । ऐसा करने से
भाष्यकार महाशय उन्ने छापने की अर्थ सम्बन्धिनी चिन्ताओं से मुक्त होकर
भाष्य को और भी अधिक उत्तमता से सम्पादन करने की ओर प्रवृत्त होंगे ।
आशा है कि वेदों के प्रेमी उक्त प्रार्थना पर ध्यान दे इस ओर अपना कुछ
कर्त्तव्य समझेंगे । प्रत्येक आर्थ के घर में वेदों के भाष्य होने चाहिए । समाज के
पुस्तकालयों में तो उनका रखना बहुत ही जरूरी है । भाष्य के प्रत्येक कांड का
मूल्य त्रिवेदी जी ने बहुत ही थोड़ा रक्खा है ।

त्रिवेदी जी से पत्र व्यवहार ५२ लूकरगंज, प्रयाग के पते पर कीजिये ।
जल्दी से भाष्य मंगाइये ।

भवदीय—
नन्दलाल सिंह,

चिट्ठी संख्या. २७० तिथि १०—१२—१५१४। कार्यालय श्रीमती आर्य-
प्रतिनिधि सभा, संयुक्तप्रान्त आगरा व अवध, बुलन्दशहर।

आपका पत्र संख्या १०१ तथा अथर्ववेद भाष्य का तृतीय कांड मिला। इस
रूपा के लिये अनेक धन्यवाद है। वास्तव में आप आर्यसमाज के साहित्य को
समृद्धि शाली बनाने में बड़ा कार्य कर रहे हैं, आपकी विद्वत्ता और रूपा के
लिये आर्य संसार ही नहीं, प्रत्युत प्रत्येक शिक्षा सूत्रधारी को अभारी होना
चाहिये। ईश्वर आप को उत्तरोत्तर उस महत्वपूर्ण कार्य के सम्पादन और
समाप्त करने के लिये शक्ति प्रदान करें, ऐसे उपयोगी ग्रन्थ प्रकाशन को आप
सदैव जारी रखें यही प्रार्थना है।

भवदीय

मदनमोहन सेठ

(एम० ए० एल० एल० बी०) मन्त्री सभा।

श्रीमान् पण्डित तुलसीराम स्वामी—प्रधान आर्य प्रतिनिधि सभा
संयुक्तप्रान्त, सामवेद भाष्यकार, सम्पादक वेदप्रकाश, मेरठ—१६१३।

ऋग्यजुर्वेद का भाष्य श्रीस्वामी दयानन्द सरस्वती जी ने संस्कृत और भाषा
में किया है, सामवेद का श्री पं० तुलसीराम स्वामी ने किया है, अथर्ववेद के
भाष्य की बड़ी आवश्यकता थी। पं० जेमकरदास जी प्रयाग निवासी ने इस
अभाव को दूर करना आरम्भ कर दिया है। भाष्य का क्रम अच्छा है। यदि
इसी प्रकार समस्त भाष्य बन गया, जो हमारी समझ में कठिन है, तो चारों
वेदों के भाषा भाष्य मिलने लगेंगे, आर्यों का उपकार होगा।

श्रीयुत महाशय नारायणप्रसाद जी—मुख्याधिष्ठाता गुरुकुल वृन्दावन
मथुरा—उपप्रधान आर्य प्रतिनिधि सभा, संयुक्तप्रान्त। आर्यमित्र आगरा, २४
जनवरी १६१३।

श्री पं० जेमकरदास त्रिवेदी प्रयाग निवासी, ऋक् साम तथा अथर्ववेद
सम्बन्धी परीक्षोत्तीर्ण अथर्ववेद का भाषा भाष्य करते हैं, मैंने सम्पूर्ण [प्रथम]
कांड का पाठ किया। त्रिवेदी जी का भाष्य ऋषि दयानन्द जी की शैली के अनु-
सार भावपूर्ण संक्षिप्त और स्पष्टतया प्रकट करने वाला है कि मन्त्र के किस
शब्द के स्थान में भाषा का कौनसा शब्द आया, फिर नोटों में व्याकरण तथा
निरुक्त के प्रमाण, प्रारम्भ में एक उपयोगी भूमिका दे देने से भाष्य की उप-
योगिता और भी बढ़ गई है, निदान भाष्य अत्युत्तम, आर्यसमाज का पक्षपोषक
और इस योग्य है कि प्रत्येक आर्यसमाज उसकी एक २ पोथी (कापी) अपने
पुस्तकालय में रखे।

त्रिवेदी जी ने इस भाष्य का आरम्भ करके एक बड़ी कमी को पूर्ण करने का

उद्योग किया है। ईश्वर उनको बल तथा वेद-प्रेमी आवश्यक सहायता प्रदान करें निर्धिम्नता के साथ वह शुभ कार्य पूरा हो...छुपाई और कागज भी अच्छा है।

श्रीयुत महाशय सुन्धीरास जी-जिज्ञासु-मुख्याधिष्ठाता कुरुकुल कांगड़ी
हरिद्वार—पत्र संख्या ६४ तिथि २७-१०-१९६६।

अथर्ववेद भाष्य आप का दिया व किया हुआ अवकाशानुसार तीसरे
हिस्से के लगभग देख चुका हूं आप का परिश्रम सराहनीय है।

तथा—पत्र संख्या ११४ तिथि २२-१२-१९५६।

अवलोकन करने से भाष्य उत्तम प्रतीत हुआ।

श्रीयुत पं० शिवशंकर शर्मा काव्यतीर्थ—छान्दोग्योपनिषद् भाष्य-
कार, वेदतत्त्वादि ग्रंथकर्त्ता वेदाध्यापक कांगड़ी कुरुकुल महाविद्यालय, आदि
आदि सम्पादक आर्यभिक—८ फरवरी १९१३।

अथर्ववेद भाष्य। श्री पं० लोमकरण दास त्रिवेदी जी का यह परिश्रम प्रश-
सनीय है।.....आप बहुत दिनों तक सरकारी नौकरी कर और अब वहां से
पेंशन पाके अपना सम्पूर्ण समय संस्कृत पढ़ने में लगाने लगे। अन्ततः आपने
वेदों में विशेष परिश्रम कर बड़ौदा राजधानी में वेदों की परीक्षा दी और उनमें
उत्तीर्ण हो त्रिवेदी बने हैं। आप परिश्रमी और अनुभवी वृद्ध पुरुष हैं। आप
का अथर्ववेदीय भाष्य पढ़ने योग्य है।

श्रीयुत पंडित भीमसेन शर्मा इटावा—उपनिषद् गीतादि भाष्यकर्त्ता
वेदाव्याख्याता कलकत्ता यूनीवर्सिटी, सम्पादक ब्राह्मण सर्वस्व इटावा, फर-
वरी १९१३।

अथर्ववेदभाष्य—इसे प्रयाग के पण्डित लोमकरणदास त्रिवेदी ने प्रकाशित
किया। इसका क्रम ऐसा रक्खा गया है कि प्रथम तो-प्रत्येक सूक्त के प्रारम्भ
में.....अभिप्राय यह है कि भाष्य का ढंग अच्छा है...भाष्यकर्त्ता के मानसिक
विचारों का भुकाव आर्यसामाजिक सिद्धान्तों की तरफ है अतएव भाष्य भी
आर्य सामाजिक शैली का हुआ है। तब भी कई अंशों में स्वामी दयानन्द के
भाष्य से अच्छा है। और यह प्रणाली तो बहुत ठीक है।

भीमती पंडिता शिवप्यारी देवी जी, १२७ हकीम देवी प्रसाद जी अतर-
सुइया, प्रयाग, पत्र ता० २१-१०-१९१५ ॥

श्रीयुत पण्डित जी नमस्ते,

महेबा के पते से आपका भेजा हुआ पत्र और अथर्ववेद भाष्य चौथा कांड
मिला, मैं ने चारों कांड पढ़े, पढ़कर अत्यन्त आनन्द प्राप्त हुआ। आपने हम
सबों पर अत्यंत कृपा की है आपको अनेकों धन्यवाद हैं। आशा है कि पांचवां
कांड भी शीघ्र तैयार होकर बी० पी० द्वारा मुझे मिलेगा। ;

दो पुस्तक हवनमन्त्राः की जिसका मूल्य १॥ है कृपाकर भेज दीजिये मेरी एक बहिन को आवश्यकता है।

श्रीयुत पण्डित महावीर प्रसाद द्विवेदी—कानपुर, सम्पादक सरस्वती प्रयाग, फरवरी १९१३।

अथर्ववेद भाष्य—श्रीयुत होमकरदास त्रिवेदी जी के वेदार्थज्ञान और भ्रम का यह फल है, कि आप ने अथर्ववेद का भाष्य लिखना और क्रम क्रम से प्रकाशित करना आरम्भ किया है... बड़ी विधि से आप भाष्य की रचना कर रहे हैं। स्वर सहित मूलमन्त्र, पद पाठ, हिन्दी में सान्वय अर्थ, भावार्थ पाठान्तर, टिप्पणी आदि से आपने अपने भाष्य को अलंकृत किया है... आपकी राय है कि "वेदों में सार्वभौम विज्ञान का उपदेश है"। आपका भाष्य स्वामी दयानन्द सरस्वती के वेदभाष्य के ढंग का है।

श्रीयुत पण्डित गणेश प्रसाद शर्मा—संपादक भारतसुदशाप्रवर्तक फुतेहगढ़, ता० १२ अप्रैल १९१३।

हर्ष की बात है कि जिस वेद भाष्य की बड़ी आवश्यकता थी उसकी पूर्ति का आरम्भ होगया। वेद भाष्य बड़ी उत्तम शैली से निकलता है। प्रथम मन्त्र पुनः पदार्थयुक्त भाषार्थ, उपरान्त भावार्थ, और नोट में सन्देह निवृत्ति के लिये धात्वार्थ भी व्याकरण व निरुक्त के आधार पर किया गया है, वैदिक धर्म के प्रेमियों को कम से कम यह समझ कर भी ग्राहक होना चाहिये कि उनके मान्य ग्रन्थ का अनुवाद है और काम पड़े पर उससे कार्य लिया जा सकता है।

बाबू कालिकाप्रसाद जी—सिलक मर्चेन्ट कमनगढ़ा, बनारस सिटी संख्या ५८६ ता० २७-३-१३।

आप का भेजा अथर्ववेदभाष्य का वी० पी० मिला, मैं आपका भाष्य देखकर बहुत प्रसन्न हुआ, परमेश्वर सहाय करे कि आप इसे इसी प्रकार पूर्ण करें। आप बहुत काम एक साथ न छेड़कर इसी की तरफ समाधि लगाकर पूर्ण करेंगे। मेरा नाम ग्राहकों में लिख लीजिये, जब २ अङ्क छपें मेरे पास भेज देना।

श्रीयुत महाशय रावत हरप्रसाद सिंह जी वर्मा, मु० एकडला पोस्ट किशुनपुर, जिला फुतेहपुर हसवा, पत्र ६ दिसम्बर १९१३।

वास्तव में आप का किया हुआ "अथर्ववेद भाष्य" निष्पत्तता का आश्रय लिया चाहता है। आप ने यह साहस दिखाकर साहित्य भण्डार की एक बड़ी भारी न्यूनता को पूर्ण कर दिया है। ईश्वर आपको वेद भण्डारे के आवश्यक-कीय कार्यों के सम्पादन करने का बल प्रदान करें।

श्रीयुत महाशय पण्डित श्रीधर पाठक जी, (सभापति हिन्दी साहित्य सम्मेलन लखनऊ)—मनोविनोद आदि अनेक ग्रन्थों के कर्ता, सुपरिन्टेन्डेंट गवर्नमेंट सेक्रेट्रियट, पी० डब्ल्यू० डी० श्री प्रयागराज, पत्र ता० १७-६-१३।

आपका अथर्ववेद भाष्य अयलोकन कर चित्त अत्यन्त सन्तुष्ट हुआ। आप की यह पाण्डित्य-पूर्ण कृति वेदार्थ जिज्ञासुओं को बहुत हितकारिणी होगी। आप का व्याख्यात्मक परम मनोरम तथा प्रांजल है, और ग्रन्थ सर्वथा उपादेय है।

प्रकाश लाहौर १२ आपोढ संवत् १८७३ (२५ जून १८९६—
लेखक श्रीयुत पं श्रीपाद दामोदर सातवलेकर जी)

हम पाण्डित्य क्षेमकरणदास जी का धन्यवाद करने से नहीं रह सकते—
स्वामी (दयानन्द) जी ने लिखा है—कि वेद का पढ़ना पढ़ाना आर्यों का परम
धर्म है—इसके अनुकूल श्री पंडित जी अपना समय वेद अध्ययन में लगाते
हैं—और आर्यों के लिये परम उपयोगी पुस्तक प्रकाशित करने में पुरुषार्थ
करते रहते हैं—पंडित जी ने इस समय तक हवन मन्त्रों तथा ऋद्धाध्याय का
भाष्य में अर्थ प्रसिद्ध किया है—जो कि आर्यों के लिये पठन पाठन में उपयोगी
है। इस सम्बन्ध में यह अथर्ववेद के पांच कांड छुपवा कर निःसन्देह बड़ा
लाम पहुंचाया है। आर्यों की जो शिक्षा प्रणाली थी उसको दूटे आज पांच
एज़ार वर्ग हो चुके हैं। ऐसे अंधेरे के समय में स्वामी जी ने वेद के ऊपर
लोगों के भीतर एह विश्वास उत्पन्न करके एक धर्म का दीपक प्रकाशित
किया। परन्तु हमें शोक यह है वेद के पढ़ने पढ़ाने में आर्य लोग इतना समय
नहीं लगाते जितना वे प्रबन्ध सम्बन्धी भगड़ों की बातों में लगाते हैं। हमारा
विश्वास है कि जब तक पं०
अपना समय वेदों के खोज में
नहीं बर्त सकता। अथर्ववेद
सायण भाष्य उपलब्ध नहीं है
अधूरी दशा में है, सूक्त के सूक्त
नहीं हैं।..... इस सा
शित किया है उसके लिखने
सूक्त के तथा मन्त्रों के देवता
कि वह जैसे जैसे साधन उन
अर्थ प्रकाशित करें। ऐसे है
करना आगामी विद्वानों को
नाई यह है कि प्रकाशित पुस्तक
और विद्वानों के पास सम्पूर्ण
पुस्तकों का प्रकाशित करना।
उचित है कि पंडित क्षेमकर

से वेदाभ्यासी पुरुषार्थी लोग
आर्य समाज का कोई गौरव
की कठिनता है। इसके ऊपर
क छुपा हुआ है वह बड़ी
ऊपर अब तक कोई टीका
भाष्य पंडित जी ने प्रका-
शित सुगम है। प्रथम उन्होंने
...विद्वानों का यही काम है
सोचकर वेद मन्त्रों का
लोग, तब सच्चे अर्थ खोज
स समय बड़ी भारी कठि-
नता में ग्राहक नहीं मिलते हैं
के कारण हानि के डर से
लिये सब आर्यों को परम
पुण्यार्थी के ग्रन्थ मोल

लेकर उनको अन्य ग्रन्थ प्रकाशित करने की आशा देते रहें। त्रिवेदी जी कोई
धनार्थ पुरुष नहीं हैं, उन्होंने अपनी सारी सम्पत्ति जो कुछ उनके पास है
लगा दी है..... त्रिवेदी जी ने जो कुछ किया है वह वैदिक धर्म के प्रेम से
प्रवृत्त होकर—इस लिये न केवल सब आर्य पुरुषों का यह कर्त्तव्य है कि इस
भाष्य को मोल लेकर त्रिवेदी जी को बरसादित करें किन्तु धनार्थ आर्य पुरुषों
का यह भी कर्त्तव्य है कि उनकी आर्थिक सहायता करें।

The VIDYADHIKARI (Minister of Education), Baroda State,
Letter No. 624 dated 6th February 1913.

...It has been decided to purchase 20 copies of your book entitled अथर्ववेद भाष्यम्. It has been sanctioned for use of the library and the prize distribution. Please send them...also add on the address label "For Encouragement Fund."

RAI THAKUR DATTA RETIRED DISTRICT JUDGE, Dera Ismail Khan. Letter dated March 25th, 1914.

The Atharva Veda Bhashya:—It is a gigantic task and speaks volumes for your energies and perseverance that you should have undertaken at an advanced age. I wish I had a portion of your will-power.

Letter dated 30th April 1914.

I very much admire your labour of love and hope...the venture will not fail for want of pecuniary support.

THE MAGISTRATE OF ALLAHABAD.

Letter No. 912 dated 21st May 1915

Has the honour to request him to be so good as to send a copy each of the 1st and 3rd Kandas of Atharva Veda Bhashya to this office for transmission to the India Office, London

THE ARYA PATRIKA LAHORE, APRIL 18, 1914.

THE *Atharva Veda Bhashya* or commentary on the *Atharva Veda* which is being published in parts by Pandit Khem Karan Das Trivedi, does great credit to his energy, perseverance and scholarship. The first part contains the Introduction and the first *Kanda* or Book. There is a learned disquisition on the origin of the Vedas and the pre-eminent position in Sanskrit literature.....The arrangement is good, the original *Mantra* is followed by a literal translation and their *Bhavarth* or purport in Arya Bhasha. The footnotes are copious they give the derivation and meaning in Sanskrit of the various words quoting the authority of *Ashtadhyayi* of Panini, *Unadikosha* of Dayananda, *Nirukta* of Yaska, *Yoga Darshana* of Patanjali and other standard ancient works.....The Pandit appears to have laboured very hard and the Book before us does credit to his erudition; scholars may not agree with certain of his renderings, but like a true Arya, who venerates the Vedas, he has made an honest attempt to find in the Vedic verses something which will elevate and ennoble mankind. Cross references to verses where the word has already occurred in this Veda are also given to enable the reader to compare notes. There can be no finality in Vedic interpretation, but honest attempts like these which shall render the task easy to others are commendable. We are glad to call public attention to this scholarly work, and hope that Pandit Khem Karan Das Trivedi will get the encouragement which he so richly deserves.....Our earnest request is that the revered Pandit will go on with this noble work and try to finish the whole before he is called to eternal rest.....

N.B.—The printing and paper are good, the price is moderate.

